

HATÁRTALANul MAGYARul

I.

RÓZSAVÖLGYI EDIT

**A MAGYAR ÉS AZ OLASZ TÉRI NYELV GRAMMATIKÁJA
A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV SZEMSZÖGÉBŐL**

**Lingua Franca Csoport
Pécs, 2017**

RÓZSAVÖLGYI EDIT

**A MAGYAR ÉS AZ OLASZ TÉRI NYELV
GRAMMATIKÁJA
A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV SZEMSZÖGÉBŐL**

A jelen tudományos közleményt a szerkesztők és a szerző a Pécsi
Tudományegyetem alapításának 650. évfordulója emlékének szentelik.
The present scientific contribution is dedicated to the 650th anniversary of the
foundation
of the University of Pécs, Hungary.

HATÁRTALANul MAGYARul

1.

RÓZSAVÖLGYI EDIT

A MAGYAR ÉS AZ OLASZ TÉRI NYELV
GRAMMATIKÁJA
A MAGYAR MINT IDEGEN NYELV SZEMSZÖGÉBŐL

Lingua Franca Csoport
Pécs, 2017

HATÁRTALANul MAGYARul

A HUNGAROLÓGIAI ÉVKÖNYV ELEKTRONIKUS KÖNYVSOROZATA

*különféle nyelvtudományi megközelítésmódok nemzetközi színvonalú,
átfogó magyar nyelvészeti kutatási eredményeinek határokon átvéelő
publikációs fóruma*

Főszerkesztők:

ALBERTI GÁBOR – SZÜCS TIBOR

Szerkesztőbizottság:

ALBERTI GÁBOR (PTE, PÉCS)

ANDOR JÓZSEF (PTE, PÉCS)

FANCSALY ÉVA (PTE, PÉCS)

GÚTI ERIKA (PTE, PÉCS)

HOFFMANN ILDIKÓ (SZTE, SZEGED)

KÁDÁR EDIT (BBTE, KOLOZSVÁR)

KÁRPÁTI ESZTER (PTE, PÉCS)

KOLLÁTH ANNA (ME, MARIBOR)

KUGLER NÓRA (ELTE, BUDAPEST)

KONTRA MIKLÓS (KRE, BUDAPEST)

NÁDOR ORSOLYA (KRE, BUDAPEST)

PRÓSZÉKY GÁBOR (PPKE, BUDAPEST)

RÁKOSI GYÖRGY (DE, DEBRECEN)

SZABÓ MÁRIA HELGA (SIGNALL TECHNOLOGIES, BUDAPEST)

SZÜCS TIBOR (PTE, PÉCS)

ISSN 2560-1393

1. kötet:

RÓZSAVÖLGYI EDIT (Università degli Studi di Padova):

**A magyar és az olasz téri nyelv grammatikája a magyar mint idegen
nyelv szemszögéből**
2017

ISBN 978-963-429-180-0

ISSN 2560-1393

Lektorálta: FARKAS MÁRIA (SZTE, SZEGED)

Kiadó: Lingua Franca Csoport; H-7624 Pécs, Ifjúság útja 6. (PTE BTK)

© Rózsavölgyi Edit, 2017

© Pécsi Tudományegyetem BTK Nyelvtudományi Tanszék, 2017

© Lingua Franca Csoport, 2017

Tartalom

Tartalom	6
Előszó	9
Az olasz példamondatokhoz illesztett annotációkban használt rövidítések jegyzéke és feloldása	12
I. A nyelvpedagógiai gyakorlatban alkalmazható nyelvészet	13
Bevezetés	13
1. A szemantikai tipológia	14
1.1 Meghatározása, kérdésfeltevése, alkalmazásának előnyei	14
1.2 A szemantikai tipológiával interdiszciplinárisan érintkező tudományterületek	15
1.2.1 Kontrasztív nyelvészet	15
1.2.2 Nyelvtipológia	16
1.2.3 Kognitív nyelvészet	17
1.3 A szemantikai tipológiával interdiszciplinárisan érintkező tudományterületek összefüggései	19
1.4 A szemantikai tipológiában megvalósuló relatív univerzalizmus	24
2. A téri megismerés – a téri nyelv	26
II. A magyar és az olasz téri nyelv	28
Bevezetés	28
A magyar téri nyelv	30
1. Igei kifejezés	30
1.1 A magyar helye a Leonard Talmy-féle tipológiai felosztásban	30
2. Az igeikötő	33
2.1 Kialakulása	33
2.2 Osztályozása és szerkezeti helye	34
2.3 Funkciói	37
2.3.1 Az igeikötő szerepe célra irányuló predikátumokban	37
2.3.1.1 Helyváltozás, irányjelölés kifejezése	37
2.3.1.2 Állapotváltozás kifejezése az igeikötővel	42
2.3.2 Az igeikötő szerepe nem célra irányuló predikátumokban	43
2.3.3 Szóképzés az igeikötővel	44
2.3.4 Akcióminőség kifejezése az igeikötővel	45
2.3.5 Aspektus kifejezése az igeikötővel	47
3. Helyhatározóragos névszói kifejezés (főnévi, melléknévi, névmási alaptagú NP)	49
3.1 A magyar névszórendszer tipológiai jellemzői	49
3.2 A helyhatározóragok kialakulása	50
3.3 A helyhatározóragok a névszói paradigmában	51
3.4 A helyhatározóragos névszói kifejezés szintaktikai viselkedése	56
3.5 A helyhatározóragok szemantikai terheltsége	57
3.6 Névmási alapszavú névszói kifejezés	59
3.6.1 Személyes névmások	60
3.6.2 Visszaható és kölcsönös névmások	66

3.6.3 Mutató névmások	69
3.6.4 Vonatkozó névmások	75
3.6.5 Kérdő névmások	77
3.6.6 Határozatlan névmások	77
4. Névtői kifejezés	81
4.1 A névtők kategorizálásával kapcsolatos problémák	81
4.2. A névtők kialakulása	83
4.3 Ragtalan NP-t vonzó névtők	84
4.4 Ragos NP-t vonzó névtők	89
4.5 A névtők szintaxisa	91
4.6 A névtők szerepe a mondatban	94
4.7 A névtők szemantikai terheltsége	95
5. Határozószói kifejezés	98
5.1 Meghatározása, kialakulása	98
5.2 A határozószók morfoszintaktikai jellemzői	99
5.3 A határozószók szerepe a mondatban	101
5.4 A határozószók szemantikai terheltsége	102
5.5 Névmási alapszavú határozószók	102
5.5.1 Morfoszintaktikai jellemzőik	102
5.5.2 A névmási alapszavú határozószók funkciói	103
Az olasz téri nyelv	105
1. Igei kifejezés	106
1.1 A standard olasz helye a Leonard Talmy-féle tipológiai felosztásban	106
2. Az olasz igehez kötődő szatellit elemek	111
2.1 Igei prefixumok (<i>prefissi verbali</i>)	111
2.2 A helyhatározószói partikula az IP szerkezetekben	113
2.2.1 A helyhatározószói partikula morfoszintaktikai jellemzői	115
2.2.2 A helyhatározószói partikula szemantikai jellemzői	117
2.2.3 Az ige + helyhatározói partikula szerkezetek grammatikalizációja	118
3. Prepozíciós kifejezés	122
3.1 Az olasz névszórendszer tipológiai jellemzői	122
3.2 A prepozíciók kialakulása	122
3.3 A prepozíciós kifejezések morfoszintaktikai jellemzői	123
3.3.1 Egy szótagú prepozíciók	124
3.3.2 Több szótagú prepozíciók	126
3.3.3 Prepozíciós szókapcsolatok	129
3.4 A prepozíciós kifejezések szintaktikai viselkedése	131
3.5 A prepozíciók szemantikai terheltsége	132
3.6 Névmási alapszavú prepozíciós kifejezések	139
3.6.1 A tágon értelmezett személyes névmások: személyes, visszaható, kölcsönös és birtokos névmások	140
3.6.2 Mutató névmások	151
3.6.3 Vonatkozó névmások	155
3.6.4 Kérdő névmások	157
3.6.5 Határozatlan névmások	158
4. Határozószói kifejezés	165
4.1 Meghatározása	165
4.2 A határozószók morfoszintaktikai jellemzői	166

4.3 A határozószók szerepe a mondatban	168
4.4 A határozószók szemantikai terheltsége	169
4.5 Névmási alapszavú határozószók	169
4.5.1 A névmási alapszavú határozószók morfoszintaktikai jellemzői	169
4.5.2 A névmási alapszavú határozószók funkciói	174
Összegzés	176
III. A kognitív nyelvészet alkalmazása a téri viszonyok tárgyalásában	179
Bevezetés	179
A téri tartomány konceptuális felosztása	181
1. Lokalizálás	183
1.1 A lokalizálás módbeli aspektusa	185
1.2 Helyjelölés	186
1.2.1 Rámutatásos helyjelölés	188
1.2.2 Belső vagy felszíni érintkezéses helyviszony	189
1.2.2.1 Topológiai tartomány	189
1.2.2.2 Toponímia	193
1.2.3 Külső, nem érintkezéses helyviszony. Referenciakeretek	193
2. Mozgás	198
Összegzés. A téri nyelv tanítására vonatkozó gyakorlati szempontú javaslatok	201
Olasz nyelvű összefoglaló. La grammatica delle espressioni dei riferimenti spaziali in ungherese e in italiano dal punto di vista dell'ungherese come lingua straniera	209
1. Argomento, obiettivi, strutturazione del libro	209
2. Quadro teorico di riferimento	211
3. Analisi della realizzazione formale del linguaggio spaziale nell'ungherese e nell'italiano	216
4. L'applicabilità dei risultati della grammatica cognitiva nella trattazione della codifica linguistica delle relazioni di spazio	220
5. Conclusioni	223
Irodalom	225

ELŐSZÓ

Jelen munka az olasz és a magyar téri viszonyok nyelvi kódolását vizsgálja a kontrasztív nyelvészetben eddig alkalmazott paradigmákat továbbépítve, azok keretét kitágítva a kognitív nyelvészeti szempontokkal. Hogyan tudjuk megvalósítani a kognitív paradigma és a tipológiai alapú kontrasztív nyelvészet integrációját? Egy új, körülbelül húsz éve született diszciplína, a szemantikai tipológia (*semantic typology*) keretén belül. Ez a funkcionális alapú vizsgálódás lényegében más, mint a korábbi tipológiai alapú kontrasztív kutatások. Arra keres választ, hogy a nyelvek milyen paramétereket alkalmaznak egy meghatározott szemantikai mező strukturálására. A szemantikai paraméterek grammatikai és lexikai szerkezetekben képeződnek le, amelyek alapján vizsgálhatóvá, megfoghatóvá válnak. Így elképzelést alkothatunk egy nyelvközösség fogalomalkotásáról.

Elméleti szempontból az a kérdés foglalkoztat, hogy a nyelvtipológia keretei mennyire és hogyan tágíthatók ki interdiszciplinárisan. A szemantikai tipológia hagyománya még nem alakult ki; munkámmal e fiatal stúdium további kidolgozásához, módszertani megalapozásához kívánok hozzájárulni.

A könyv azonban elsősorban alkalmazott nyelvészeti, nyelvpedagógiai irányultságú. Azt vizsgálom, hogy melyek a tipológiai alapú kontrasztív nyelvészet és a kognitív szemlélet integrációját megvalósító megközelítés nyelvpedagógiai gyakorlatban való meghonosításának lehetőségei és előnyei a két szóban forgó nyelv mint idegen nyelv oktatásában.

Az Európai Parlament és a Tanács 2006/962/EK az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges kulcskompetenciákról szóló útmutatója (Európa 2006) értelmében a nyolc kulcskompetencia első helyen szereplő elemei között találjuk az anyanyelven, illetve idegen nyelveken folytatott kommunikációt. Ezen túl fontos szerepet kap a szociális kompetencia, amelynek részei a személyi, interperszonális és *interkulturális kompetenciák*. A kulcskompetenciák egy a politikai döntéshozók, az oktatást és képzést nyújtók és a tanulók számára készült referenciakeretet alkotnak, és az Oktatás és képzés 2010 munkaprogram célkitűzései (Európa 2010) között szerepelnek. Az Európa Tanács Modern Nyelvek Európai Központja (ECML: European Centre for Modern Languages), amely 1995 óta foglalkozik a nyelvoktatás megújítását célzó megközelítések támogatásával, és amelynek programjai kiegészítik az Európa Tanács nyelvoktatás-politikai fejlesztésekért és tervezésért felelős Nyelvpolitikai Osztályának tevékenységét, egyik prioritásaként Európa népei plurilingvizmusának és plurikulturalizmusának előmozdítását jelöli meg (Candellier 2007): „*The development and practice of plurilingual education is one of the Council of Europe's and the ECML's most important priorities... Understanding and experiencing the diversity of languages and cultures is both an aim of and a resource for quality education*”¹ (ECML). A Közös Európai Referenciakeret (CEFR 2001) is, amely az idegennyelv-oktatás és a nyelvi-kommunikatív kompetencia mérése és értékelése terén Európában alapvető útmutatóként

¹ ‘A plurilingviztikus oktatás gyakorlata és fejlesztése mind a Modern Nyelvek Európai Központja, mind az Európa Tanács számára az egyik legfontosabb elsőbbséget élvező ügy... A nyelvek és kultúrák különbözőségeinek megértése és megtapasztalása a minőségi oktatás célja, de forrása is kell, hogy legyen’ (saját fordítás).

szolgál, az *interkulturális kommunikatív kompetenciát* mint az idegennyelv-tanulás egyik legfontosabb célját jelöli meg. Mindez nyelvpedagógiai paradigmaváltást kíván meg.

Ahhoz, hogy a nyelvtanulók megfelelően tudjanak alkalmazkodni egy új nyelvi környezethez, meg kell érteniük az anyanyelvük és a cél nyelv közti konceptuális különbségeket, össze kell tudniuk hasonlítani a nyelvi és a kulturális sémákat. Ehhez a (hagyományos) leíró nyelvtan tanítása önmagában nem lehet elégséges, hisz a sikeres cél nyelvi megnyilatkozáshoz azon képesség kialakítására és fejlesztésére van szükség, amely lehetővé teszi, hogy valaki hatékonyan tudjon kommunikálni idegen nyelven a saját kultúrájától eltérő kultúrájú emberekkel (Lawrence 2010: 33, O'Dowd 2006: 86, Rózsavölgyi 2013a, 2013b). Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelvi formát (grammatika), a nyelvben megmutatkozó világgépet (konceptualizáció) és a nyelvhasználatot (pragmatika) mint a nyelvi kifejezés egyenrangú alkotóit kell kezelnünk.

A Padovai Tudományegyetemen – olasz anyanyelvű egyetemi hallgatóknak – a magyart mint idegen nyelvet oktató munkásságom több, mint 30 éve alatt az elméleti feltevéseken túl módomban volt a gyakorlatban is meg tapasztalni, melyek a magyar nyelv azon kritikus területei, amelyek különös nehézséget okoznak a magyart mint L2-t elsajátító idegen ajkúak számára. A hagyományosan problémásnak számító jelenségek körébe soroltakon túl (a magánhangzó-illeszkedés, az ige kötők, a kettős, tárgy as – tárgyatlan ragozás tárgyköre) a gondot okozó nyelvi kifejezések közé tartozik a téri viszonyok nyelvi kódolásának kérdésköre is. Ez utóbbi eltér a többi, előbb felsorolt nyelvi formától abban a tekintetben, hogy az olasz nyelvben is létezik: ott is árnyalt a térre vonatkozó nyelvi kifejezésrendszer. Ezért nem magától értetődő, nem rögtön szembetűnő, milyen bonyodalmakba ütközik egy olasz (vagy más, a magyartól tipológiai alapon eltérő nyelvet beszélő), ha a magyar HOL-rendszerben ki akar igazodni, és az adott beszéd szituációhoz illő, jól megformált téri kifejezéseket akar használni. A szóban forgó jelenség azért is más és gondot okozó téma, mert nem lehet elszigetelt nyelvtani alakként kezelni.

A téri kódolásnak a nyelvtanokban nincs egységes tárgyalása. A téri viszonyok kifejezésére való utalásokat találunk ugyan a nyelvtankönyvekben, de bemutatásuk, kezelésük nem egységes, sem egy adott nyelven belül, sem nyelvközi perspektívában, illetve az itt-ott fellelhető információ gyakran hiányos. Ezért lehetetlen a téri nyelvre vonatkozó átfogó, megbízható leírást találni, illetve komoly összevetést végezni a tanulmányozott nyelvek között, ha nem váltunk paradigmát.

A kognitív grammatika nyelvoktatásba való bevonása azért tűnik gyümölcsözőnek, mert nyelvhasználat alapú, fogalmi megalapozottságú elméleti keret, amely a természetes leírásra törekszik, és mivel a funkciók felől közelít a nyelv elemzéséhez, szorosabb kapcsolatba hozható a diákok gyakorlati tapasztalataival. Kiindulópontként a kommunikációs kényszer szolgál: nem elvont grammatikai elemekből és szerkezetekből indulunk ki, hogy azokhoz rendeljünk néha mesterkéltnek tűnő mondatokat, hanem éppen ellenkezőleg, a nyelv kommunikatív funkciójának előtérbe helyezésével gondolataink, mondanivalónk kifejezésének szükségessége hangsúlyozódik.

Az elkövetkező fejezetekben tehát a téri viszonyok kódolására használt szerkezetek feltárását, valamint a nyelvhasználati adatok mögött meghúzódó kognitív téri koncepció feltérképezését végzem el genetikailag és tipológiai alapon egymástól igen távol álló két nyelvben. A magyar és az olasz nyelv viszonylatában eddig kis számú egybevető nyelvészeti irodalom jött létre, ennek a hiánynak a felismerése is ösztönözte a könyv megírására. Munkám reményeim szerint elősegíti majd a magyar mint idegen nyelv elsajátítását olasz anyanyelvűek számára, de hasznos lehet az olasz mint idegen nyelv tanulásában/tanításában magyar anyanyelvűek számára is. Továbbá a kontrasztív vizsgálat kognitív keretben történő

újrágondolása előremutató szempontokkal gazdagíthatja a nyelvleírást, illetve a két szóban forgó nyelv mint idegen nyelv oktatásához használható tananyagkészítést, tankönyvírást is inspirálhatja.

Az első fejezet a nyelvpedagógiai gyakorlatban alkalmazható/alkalmazandó nyelvtudomány szerepét tárgyalja, elméleti keretet adva a kötetben tárgyalt kérdéskörnek. Az egyes elméletek egymástól elvonatkoztatott körvonalazásai és értelmezései helyett az egyes szakterületeket közösen érintő mozzanatokra fókuszál. Ez a különböző elméletek összehangolhatóságának lehetőségeire vonatkozó átgondolás, amit a modern tudományosság interdiszciplináris jellege is megkíván, tudományelméleti szempontból is újdonságot kínál.

A második fejezetben a magyar és az olasz nyelv legújabb nyelvtanainak és a legfrissebb szakirodalomnak azon részei kerülnek elemzésre, amelyek valamilyen módon kapcsolatban áll(hat)nak a térbeli viszonyok kódolásával, nyelvi strukturálódásával. Az olasz és a magyar térjelölés nyelvi formáinak funkcionálisan rendszerezett összegyűjtésére és összevetésére vállalkozom itt. A téri kódolással a nyelvtanok csak érintőlegesen foglalkoznak, és elsősorban az adpozíciókra (és határozószókra) koncentrálnak. A téri nyelvvel kapcsolatos információk azonban a mondat több pontján és az igét is magukba foglaló különböző nyelvi kategóriák mentén oszlanak el, bár eltérő hangsúlyozással. Egy térbeli szituáció nyelvi leképezése valóságos *puzzle* megalkotását jelenti, ahol minden mozaikrészecskének a saját helyére kell kerülnie ahhoz, hogy az egész kép tökéletesen látható legyen.

Arra is kitérek röviden, hogy a téri kódolást végző szerkezetek mi másra használhatók a nyelvben metaforikus jelentés-kiterjesztés által, hisz kognitív szempontból ennek is van jelentősége. Ez utóbbi aspektus módszeres kidolgozására e helyütt ugyan nem kerülhet sor, de fontosnak tartom, hogy legalább jelzés szintjén szóba kerüljön.

A harmadik fejezetben azt vázolom, hogy milyen lehetőségei és előnyei vannak annak, hogy a kognitív nyelvészet eredményeit is bevonjuk a tárgyalásba. A második fejezet alapvetően formális elemzése lehetővé teszi, hogy itt egy a konceptuális szintet is magába foglaló szemantikai tipológiai háttérű összevetést érvényesítsek, ahol könnyen tudok utalni a korábban taglalt különböző nyelvi struktúrákra anélkül, hogy a fejtegetést nehézkessé és hosszadalmassá tenném az éppen időszerű nyelvi forma elemzésével. Összegzésként a téri nyelv leírására és tanítására vonatkozó néhány gyakorlati szempontú útmutató szolgál.

A tárgyalt téma olasz nyelvi, olaszországi érdekeltsége miatt a kötetet egy olasz nyelvű összefoglaló zárja.

A könyv alapját PhD disszertációm képezi, amelyet 2015-ben védtem meg a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Nyelvtudományi Doktori Iskolájában: e kiadás valójában doktori értekezésem átdolgozott változata.

AZ OLASZ PÉLDAMONDATOKHOZ ILLESZTETT ANNOTÁCIÓKBAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE ÉS FELOLDÁSA

a: határozott névelő (= a, az). Az olasz határozott névelő morfo-fonológiaiilag összeolvadt alakokat képezhet a prepozíciókkal, pl. *a + il = al*, amit a következőképpen jelölök:

al = *Prep-aSgH* (prepozíció + egyes számú, hímnemű határozott névelő).

Az olasz névelők aposztrófós, azaz magánhangzó előtt rövidült alakjait a következőképpen jelölöm:

l'edificio = *aSgH-épületSgH* (egyes számú, hímnemű határozott névelő rövidült alakja + 'épület' jelentésű, egyes számú, hímnemű főnév)

Acc: tárgyeset

Aux: segédige (*essere* 'létige' vagy *avere* 'birtoklást kifejező ige' segédigeként való használata a *passato prossimo* összetett múlt idő képzésében)

Avv: határozószó

Cl: klitikum (az igehez simuló, hangsúlytalan névmás)

Dat: részeshatározói eset

Fut: jövő idő

Ger: határozói igenév

H: hímnemű

Imp: felszólító mód

Impers: személytelen szerkezetet létrehozó partikula (*si* klitikum)

Inf: főnévi igenév

Loc: locativusi értelmezésű (partikula)

N: nőnemű

P: partikula

Part: melléknévi igenév (példáimban a *passato prossimo* összetett múlt idejű igei alakokban használatos, Aux mellett)

Pass: múlt idő (általános jelölés, annak megkülönböztetése nélkül, hogy az olaszban használatos többféle múlt idő közül éppen melyikre vonatkozik, mert ez utóbbi információ témánk szempontjából nem perdöntő)

Passive: passzív szerkezetet létrehozó partikula (*si* klitikum)

Pl: többes számú alak (1Pl: t.sz. első személy, 2Pl: t.sz. második személy, 3Pl: t.sz. harmadik személy)

Poss: birtokos (névmás)

Prep: prepozíció (a prepozíciók határozott névelőkkel összeolvadt alakjaira vonatkozóan l. határozott névelő (→ **a**))

Pron: névmás

Refl: visszaható értelmezésű elem (névmás)

Rel: vonatkozó (névmás)

Sg: egyes számú alak (1Sg: e.sz. első személy, 2Sg: e.sz. második személy, 3Sg: e.sz. harmadik személy)

I. A NYELVPEDAGÓGIAI GYAKORLATBAN ALKALMAZHATÓ NYELVÉSZET

BEVEZETÉS

Az itt következő részben munkám elméleti háttérét vázolom. Ismeretes, hogy sok nyelvtani kérdésben a kutatók nem értenek egyet, illetve a nyelvre vonatkozó ismereteink olykor hiányosak. A különböző nyelvészeti iskolák és koncepciók nem képesek az empirikus nyelvi jelenségek teljességét tudományos igénnyel magyarázni. A jellemző az, hogy bizonyos nyelvi aspektusokat kiemelve ezekben elmélyednek, és ehhez gyakran igen komoly elméleti és technikai apparátus alkalmazása szükséges. Felmerül tehát a kérdés: a magyar és az olasz mint idegen nyelv tanítása terén mennyi és milyen elméletet, tudományos indoklást érdemes igénybe venni, és hogyan? Ehhez a témakörhöz szeretnék adalékot szolgáltatni a következőkben, de a kérdés megválaszolására munkám végén kerül majd sor.

Elemzésem több tudományterületet érint, nevezetesen a nyelvtipológiát, a kontrasztív nyelvészetet és a kognitív paradigmát. Ez utóbbi már önmagában is határtudomány a nyelvészet, az idegtudomány, a filozófia, a pszichológia, az antropológia, a mesterséges intelligencia és a nyelvpedagógia között. A modern tudományosság interdiszciplináris jellegének kiemelésével számomra e diszciplínák, illetve az ezek háttérében meghúzódó eszmeáramlatok összefüggéshálózatainak feltárása figyelemfelkeltő.

A hagyományos, formaközpontú nyelvtipológia továbbfejlődését, megújulását magával hozó új megközelítés, a szemantikai tipológia keretében a konceptualizáció és a szemantikai paraméterek mentén kutatunk. A nyelvtipológiai és a kognitív nyelvészeti elemzések összeegyeztethetőségének bizonyítására már eddig is születtek komoly kutatások (pl. Bowerman–Choi 2003; Bowerman–Levinson (eds.) 2001; Croft 1999, 2003; Evans–Levinson 2009; Haspelmath 1997; Levinson 2003a, 2003b; Levinson–Kitaā–Hauna–Rasch 2002; Levinson–Meira and the Language and Cognition Group, Max Planck Institute for Psycholinguistics 2003; Levinson–Wilkins (eds.) 2006; Tomasello 2003). A téri kódolást érintő vizsgálatok azt tanúsítják, hogy sok, a téri nyelvre vonatkozó eddig született általános paramétert el kell vetnünk, ugyanis ellentmondanak az empirikus nyelvi adatoknak.

1. A SZEMANTIKAI TIPOLÓGIA

1.1 Meghatározása, kérdésfeltevése, alkalmazásának előnyei

A szemantikai tipológia egy kb. két évtizedes múlta visszatekintő nyelvészeti diszciplína, amelynek meghatározása, körvonalazása még nem történt meg. Ötvöződnek benne mind az univerzalizmus táborát gazdagító, strukturális szemléletű nyelvelméleti modellek, mind a funkcionális, relativista beállítottságú, a nyelvi szerkezeteken túlmenően a rendszer működésére, a nyelvhasználatra, a nyelvi variációkra is kitekintő iskolák egyes meghatározó vonásai, ezáltal összekötő hidat alkothat olyan két nyelvészeti irányzat, a strukturalizmus és a funkcionális között, amelyek a fő elméleti kérdésekben annyira ellentétes nézeteket valló diszciplínák, hogy közvetlenül összhangba hozni őket a maguk elméleti szintjén lehetetlen és parttalan vállalkozás lenne.

Mindkét fő nyelvelméleti modell esetében a nyelvközi összehasonlítás képezi a kutatás empirikus kiindulópontját. Tudományelméleti célkitűzésében a tipológia az univerzalista és strukturalista háttérű generatív irányzattal mutat hasonlóságot, hiszen mindkettő elvben a világ minden nyelvéről kíván nyilatkozni, a lehetséges emberi nyelv(ek) korlátait óhajtja behatárolni, illetve főleg a szerkezeti elemzést részesíti előnyben. A nyelvtipológiának ugyanakkor lényeges rokon vonásai vannak a relativista orientációjú funkcionalista szemléletmóddal is. Mind a kognitív nyelvészet, mind a nyelvtipológia empirikus alapokon nyugvó tudományág, mindkettő méltányolja a nyelvi sokféleséget, és gondosan begyűjtött nyelvi adatokból kívánja kialakítani elméleti irányvonalát. A szemantikai tipológia keretén belül a hagyományos tipológia szerkezetközpontú jellegének a kognitív nyelvészet funkcionális beállítottságával való kiterjesztése – azaz a különböző nyelvek összevetése, figyelembe véve a köztük lévő kulturális és konceptualizációs eltéréseket, és mindezt a nyelvhasználatra összpontosítva – azzal az előnnyel jár, hogy teljesebb képet kapunk a nyelvek variabilitásának behatároltságáról. A nyelvek tipológiai alapú kontrasztív egybevetése újraértelmeződik, kiegészül, és másfajta módszertani megközelítést kap.

A szemantikai tipológia arra keresi a választ, hogy a nyelvek milyen paramétereket alkalmaznak egy meghatározott szemantikai mező strukturálására. A grammatikai és a szemantikai viszonyok közötti megfelelések megfoghatóvá válnak azon feltevés alapján, hogy a grammatika (a morfológia és a szintaxis) szerkezetileg leképezi a jelentésviszonyokat.¹ A nyelv összes rétegének bevonása a nyelvközi vizsgálódásokba, továbbá annak elismerése, hogy a grammatika és a lexikon nem két különálló, egymás számára hozzáférhetetlen modul, hanem a nyelv szerveződésében kontinuumot alkotó, egymással korreláló részrendszerek, szintén sok pozitívumot hozhat a vizsgált jelenségek értékelésében. Egy holisztikus megközelítés keretében, amelynek alap gondolata az, hogy a nyelv a kommunikáció eszköze, a hangsúly a nyelvi variabilitáson van mind nyelvközi, mind nyelven belüli viszonylatban. Bár ilyen irányú kutatások még csak elszórtnak jelen a hazai szakirodalomban, az irántuk való kíváncsiság már megfogalmazódott (Szűcs 2009: 69–70).

¹ Természetesen a szemantikai szinthez az ellentétes póluson szorosan kapcsolódik a fonológiai szerkezet is, de ez utóbbival ebben a tanulmányban nem foglalkozom.

A konceptuális szintet bevonó szemantikai tipológiai analízis előnyei a következőkben mutatkoznak meg:

- A nyelvi szerkezeteket működésükkel, tényleges használatukkal, variációs lehetőségeikkel együtt tanulmányozzuk, a grammatikát pragmatikai keretbe illesztve és a kognitív, a környezeti, a társadalmi és a kulturális tényezők által meghatározott nyelvhasználati aspektusoknak is tág teret szentelve.
- A nyelv egyes rétegeit nem egymástól elkülönülve elemezzük: a grammatikai elemekhez szemantikai érték rendelődik.
- A szinkrónia és a diakrónia egymást kiegészítő leírási módokként jelennek meg.
- Tudatosítjuk azt a tényt, hogy L1 és L2 eltérő kategorizációs és kulturális sémákon alapuló nyelvi szerveződése változat egy témára (a különbözőség egysége).
- A nyelv működésének mikéntjére, alapelveire világítunk rá az összefüggések megláttatásán keresztül.
- A tárgyalás nyelvhasználati fókusza a diákok számára természetesebb hozzáállást jelent. A funkció felől közelít a nyelv elemzéséhez, és ez szorosabb kapcsolatba hozható a diákok gyakorlati tapasztalataival.
- Alkalmazkodunk a Közös Európai Referenciakeret (2002) céljaihoz, amelyek az interkulturális kommunikatív kompetencia fejlesztését irányozzák elő.

1.2 A szemantikai tipológiával interdiszciplinárisan érintkező tudományterületek

1.2.1 Kontrasztív nyelvészet

A kontrasztív műszó szakirodalomban megtalálható alternatívái a következők: egybevető, összevető, összehasonlító, konfrontatív. A kontrasztív nyelvészet az 1950-es években született meg Robert Lado és Charles C. Fries nyomán. Alapműként Robert Lado *Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers* című, 1957-ben a University of Michigan Press (Ann Arbor, Michigan) gondozásában napvilágot látott kötetet tarthatjuk. Ahogy a könyv címe is sugallja, és ahogy a diszciplína alapítói maguk is vélték, a kontrasztív nyelvészet az alkalmazott nyelvészet azon válfaja, amelynek elsődleges célja a nyelvtanulás terére korlátozódik: a forrásnyelv és a cél nyelv összevetése által kívánja felderíteni és magyarázni az elsajátítandó idegen nyelv nehéz pontjait a tanulók anyanyelve, illetve a tanulók által már ismert nyelv(ek) szempontjából.

E módszer segítségével a két vagy több nyelv konvergenciái és divergenciái következtében jelentkező transzfer (pozitív átvitel), interferencia (negatív átvitel) és homogén gátlás² a tudományterület művelői szerint belátható és irányítható (l. például Crystal 1997/2003: 462–463; Dezső–Nemser 1972: 13; Pataki 1984: 207–208; Szűcs 2009: 62–64; Zsoldos 2011: 16–19). Hogy ez a valóságban tényleg (csupán) így működik-e, nem bizonyított tény, arra viszont többen is felhívták a figyelmet, hogy a kontrasztív analízis egyéb területeken, mint például a fordításban (l. például Hatim 1997; Vinay–Darbelnet 1958/2000), fordításkritikai szövegelemzésben (Szűcs 2009: 64–68) és a kétnyelvű lexikográfiában (l. például Heltai 1988; Jakobson 1959/2000: 115) is gyümölcsözően alkalmazható.

Az elmondottak alapján a következő definíciót javaslom: a kontrasztív nyelvészet egy olyan a gyakorlatban eredményesen alkalmazható egybevető módszer, amellyel le tudjuk írni

² Ez a kifejezés arra a jelenségre utal, amikor a tanuló a részleges azonosságot, azaz a hasonlóságot is teljes azonossággént kezeli, ami nagyobb nehézségként jelentkezik, mint a teljes eltérés.

a két vagy több nyelv közötti egyezéseket és különbözőségeket. A magyar mint idegen nyelv oktatásában betöltött szerepére vonatkozóan I. Szűcs Tibor (2006) tanulmányát.

A kontrasztív analízis mind a relativizmus, mind az univerzalizmus eszmeáramlatában nagy jelentőségű, ugyanis mindkét esetben a nyelvközi összehasonlítás képezi a kutatás empirikus kiindulópontját, mindenképpen ez adhat alapot bármilyen további nyelvészeti és pszicholingvisztikai kísérlethez, elemzéshez, nyelvtipológiai feltevéshez (ezért is nevezi Szűcs Tibor – joggal – a kontrasztív nyelvészetet alkalmazott nyelvtipológiának (Szűcs 2009: 62).

1.2.2 Nyelvtipológia

Mind a Nyelv mint olyan általános jellemzőit előtérbe állító univerzalizmus, mind a nyelvi variabilitásra támaszkodó relativizmus (ellentét) szemszögéből a tipológiai alapú egybevetés alkotja azt az elengedhetetlen köztes állomást, amelyen keresztül visz az út a kutatási célok megvalósításához.

A *tipológia* terminust a nyelvészetben először 1891-ben használta Georg von der Gabelentz (1840–1893) német tudós az általános nyelvészeti felfogását és a nem indoeurópai nyelvekről szóló szemléletét taglaló, *A nyelvtudomány. Feladatai, módszerei és eddigi eredményei* című munkájában (Gabelentz 1901/1972: 481).³

A XIX. század óta, amióta két nem rokon nyelv tudományos igényű egybevetéséről beszélhetünk, a legtöbb neves nyelvész, Wilhelm von Humboldt-tól Baudouin de Courtenay-n, Edward Sapir-on keresztül Roman Jakobson-ig és Louis Hjelmslev-ig, nagy jelentőséget tulajdonított a nyelvtipológiai kutatásoknak, és ők maguk is hozzájárultak (ki)fejlődéséhez. A diszciplína az általános nyelvtudomány tárgykörébe tartozik, hatásköre kiterjed a nyelv mind szinkrón, mind diakrón dimenziójára, illetve a mondat szerkezeten túl a diskurzusra is.

A nyelvtipológia előzményei a történeti-összehasonlító nyelvészetre vezethetők vissza. Bár megalapozása európai hagyományokban gyökerezik,⁴ a (nyelvi univerzálé-kutatásban használatos, széles empirikus bázisra támaszkodó funkcionális) nyelvtipológiai módszer megalapítójának az amerikai Joseph Greenberget (1915–2001) tekintjük (Croft 2007: 153). Köré szerveződött az 1970-es években egy olyan, elsősorban amerikai nyelvészeket felsorakoztató gárda (többek között Talmy Givón, Bernard Comrie, Paul J. Hopper, Sandra Annear Thompson), akik elfogadták azt a nézetet, hogy a nyelvi struktúrát nem önmagában, hanem működésével, funkciójával együtt kell tanulmányozni.

Az utóbbi két évtizedben a nyelvtipológiai kutatások súlypontja Európa felé kezd eltolódni. 1994-ben alakult meg a Nemzetközi Nyelvtipológiai Társaság (*Association for Linguistic Typology (ALT)*), amely két évenként rendez konferenciát, s amelynek jelenleg 600

³ Gabelentz Georg von der 1901. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden und bisherigen Ergebnisse*. (2nd ed.) Leipzig: Tauchnitz. Reprinted: Tübingen: Narr (1972).

⁴ Gondoljunk csak a típus fogalmát a nyelvészeti kutatásokban való meghonosítójára (1791–1867), a Schlegel-fivérekre (az összehasonlító nyelvtan fogalmát és nevét megteremtő Friedrichre (1772–1829) és August Wilhelmre (1821–1868)), a természettudományok objektív és egzakt módszerét az összehasonlító nyelvészetre alkalmazó August Schleicher (1821–1868), vagy Roman Jakobson (1896–1982) munkásságára (Balázi 2006: 84–86; Máté 1997: 52–69). Mellettük az összehasonlító módszernek a nem indoeurópai nyelvekre való kiterjesztésében vitathatatlan érdemekre szert tett magyar nyelvtudósok is feltétlenül megemlítendők, annál is inkább, mert a magyar nyelvtudomány bizonyos értelemben megelőzte a főleg Németországban kialakuló és megszilárduló, az indoeurópai nyelvcsalád vizsgálatát magáévá tevő intézményes nyelvészetet (Sipőcz 2003: 21): Sajnovics János (1735–1785), Gyarmathi Sámuel (1751–1830), Révai Miklós (1750–1807), Versegly Ferenc (1757–1822), Riedl Szende (1831–1873) és „az utolsó erdélyi polihisztor” Brassai Sámuel (1800–1897).

tagja van. Honlapjának⁵ házigazdája a Stockholmi Egyetem. Hivatalos folyóirata, a *Linguistic Typology* (LT) évenként jelenik meg a Mouton de Gruyter kiadó gondozásában.

A nyelvtipológia fogalma három eltérő értelemben használatos (vö. Croft 2003: 1-6; Croft 2008, Croft–Poole 2008a: 1–4) a nyelvtudomány keretein belül:

1. nyelvi struktúrák nyelvközi összehasonlításán alapuló osztályozása, típusokba való besorolása: tipológiai osztályozás;
2. nyelvközi viszonylatban rendszeresen előforduló nyelvi minták tanulmányozása nyelvi univerzálék felállítása céljából: *tipológiai általánosítás*;
3. a nyelv tanulmányozásának egyfajta magyarázóerővel rendelkező elméleti megközelítése, a nyelvi elemzés egy módszere, amely szorosan kötődik a funkcionalista perspektívához: *(funkcionális-)tipológiai értelmezés*.

E három definíció az empirikus tudományos analízis három fázisának felel meg:

1. egy kezdeti induktív szakasz, amely egy nyelvi jelenség megfigyelésére irányul;
2. a megfigyelésen alapuló általánosítások megfogalmazása;
3. az általánosítás magyarázata, indoklása, illetve hipotézis-alkotás arra vonatkozóan, hogy mik a jelenség bekövetkeztének szükséges és elégséges feltételei.

A kutatás folyamatában a három stádium nem egymástól elszigetelten, mint kategorikusan elváló, különálló részfejezet jelenik meg, hanem egymásba szövődően valósul meg. A tudományos elemzés minden szakasza együtt jár például az adatok valamiféle értékelésével, következtésképpen a kutató részéről valamiféle állásfoglalással. A nyelvtipológia lényege az, hogy a nyelvek mérhetetlen különbözőségének tényként való elfogadásából kiindulva módszeresen próbálja feltárni, hogy melyek az emberi nyelv alapját képező jelenségek, azok a közös vonások, amelyek fényt deríthetnek az emberi nyelv természetére. Havas Ferenc meghatározása szerint „*A nyelvtipológia a nyelvhasználat egyik speciális (a genealógiai, avagy történeti-összehasonlító, és az areális, avagy térségi nyelvészettől különböző) ága, mely a világ nyelveinek összehasonlításával a nyelvek, illetve a meghatározott nyelvi funkciókat ellátni képes szerkezetek típusait kívánja megállapítani, ily módon empirikus vizsgálat alapján válaszolva arra a kérdésre, hogy milyen különböző módokon épülhet fel egy emberi nyelv*” (Havas 2011b: 5).

1.2.3 Kognitív nyelvészet

A nyelvrendszerre és annak működésére vonatkozó mind elméleti, mind tapasztalati tényeken alapuló ismereteink a XX. század folyamán lényegesen kibővültek, elmélyültek az előző korokhoz képest. Az is világossá vált, hogy a mai tudományos gondolkodás elképzelhetetlen a különböző szakterületek, tudományágak egymást kiegészítő, egymást ösztönző, egymás eredményeit és módszereit kamatoztató rendszeres együttműködése nélkül. Az 1950-es évek közepén megszületett és gyors fejlődésnek indult kognitív tudomány vagy megismerés-tudomány újdonsága éppen az interdiszciplináris társuláson alapul. A humán tudományok képviselőiben a filozófia, a nyelvészet, a pedagógia és az antropológia, a természettudományok közül a pszichológia és az idegtudomány, illetve a műszaki tudományok közé sorolandó mesterséges intelligencia tudományágak vonzáskörében elhelyezkedő diszciplína. A kognitív iskola napjainkra a nyelvtudomány egyik meghatározó irányzatává vált, és a nyelvészetet (legalábbis egy bizonyos területét) a kognitív tudomány

⁵ <http://www.linguistic-typology.org/>

szerves részeként tarthatjuk számon. A megismeréstudományt alkotó részdiszciplínákat az köti össze, hogy mindegyikük eszközeinek együttes felhasználásával próbálnak magyarázatot adni az emberi intelligencia működésére: alapvető kérdésfeltevésük arra irányul, hogy hogyan működik az emberi elme, a kogníció valamelyik aspektusát tekintik fő kutatási területüknek.

A (holista) kognitív nyelvészet kibontakozását a XX. század 70-es – 80-as éveitől számíthatjuk. A strukturalista nyelvelméletek, elsősorban a generatív grammatika túlzott formalizmusa ellenében fellépő irányzatot hivatalosan képviselő *International Cognitive Linguistics Association (ICLA)*⁶ az 1989-es első duisburgi ICLA-konferencián alakult meg, és taglétszáma ma 450 körül mozog. A *Cognitive Linguistics* című folyóirat 1990-ben látott napvilágot.

A kognitív nyelvészet létrejötté nem köthető egyetlen személyhez; életre hívásában több kutatónak volt fontos szerepe, akik különböző koncepcióik tesztelésével, módosításával, fejlesztésével alakították ki ezt az elméleti keretet. A teljesség igénye nélkül feltétlenül meg kell említenünk Claudia M. Brugman, Eugene Casad, William Croft, Ewa Dąbrowska, Gilles Fauconnier, Mark Johnson, George Lakoff, Ronald W. Langacker, Susan Lindner, Eleanor Rosch, Leonard Talmy, John R. Taylor, Michael Tomasello és Mark Turner nevét, és nem szabad elfeledkeznünk a nemzetközi palettán is magát kitüntetett magyar Kövecses Zoltánról (néhány munkájukat l. az irodalomjegyzékben).

„... A kognitív nyelvészet elsődleges célja, hogy feltárja a fizikai és kulturális valóságba beágyazott gondolkodásunk viszonyát a nyelvhez – illetve azon túl, a kultúrához is” (Kövecses–Benczes 2010: 213). Ez a nyelvelméleti modell a nyelv szimbolikus funkciójára és a társas érintkezésben megnyilvánuló (eltérő) konceptualizáció meghatározó szerepére helyezi a hangsúlyt. Központi szerepet kap az a képességünk, hogy ugyanazt az objektív valóságot különféleképpen tudjuk értelmezni, a jelentésfelfogást befolyásoló alternatív konceptualizáció elméletének megfelelően. A nyelvi jelentés összefonódik a megismeréssel, amin az észlelés során szerzett tapasztalatok nyomán kialakított világértelmezést és a valóság mentális ábrázolását értjük. A nyelv kisebb-nagyobb egységeinek (szavak, mondatok, szövegek) jelentése nem ragadható meg csak a nyelvi rendszeren belül, de a nyelvi jelek és tárgyak között fennálló viszonyban sem. A fogalmi tartalom kiegészül tehát a konceptualizáció módjával, amely meghatározó jelentőséggel bír, gyakran a fogalmi tartalomnál is fontosabb szerepet játszva. Ez az új fogantatású konceptualizációs szemantika lehetővé teszi a nyelvtan újraértelmezését is. A jelentés és a forma szimbolikus egységében megvalósuló konstrukciós sémáknak tekintendő nyelvtani szerkezetek képezik a nyelvleírás alapját (Langacker 1987, 1991, 2010).

A nyelv, a kogníció és a kultúra számos módon kapcsolódik össze. A kultúra Clifford Geertz (1973) felfogásában mint jelentésháló értelmeződik. A jelentés fogalma központi szerepet játszik mind a nyelvben, mind a kultúrában. A természetes nyelv az emberi általános kognitív (fogalmi) struktúra integráns része. A kognitív nyelvészet mint diszciplína elsősorban a jelentés mibenlétét kutatja, annak összes, az emberi kommunikáció számára releváns aspektusával együtt. Az emberi kognitív mechanizmusok vizsgálata nagymértékben elősegíti annak megértését, hogy hogyan válik jelentéssel bíróvá a nyelv és hogyan ruházzuk fel jelentéssel környező, nyelven kívüli világunkat is, így mintegy „második valóságot”⁷

⁶ Hivatalos honlapja elérhető a következő címen: <http://www.cognitivelinguistics.org/>

⁷ „Az általános világ képe, amelynek a VNyK [világ nyelvi képe] az integráns részét alkotja, mint az adott kommunikációs közösségnek a kollektív konstruktuma, az első (objektív, fizikális) valósághoz képest második valóságot jelent. Ez azt jelenti, hogy az első valóság alapjául szolgál a második valóság létrejöttének, amely a különféle szemiotikai jelenségekben, többek között a nyelvi szövegekben, közlésekben stb. manifesztálódik. Ebben

(Bańcerowski Janusz terminusa: Bańcerowski 2006, 2008b) alkotva meg. A kognitív nyelvészet a kategorizáció, a mentális keretek és terek, a metonimikus és metaforikus gondolkodás, a perspektivizáció, az alak- és háttérelrendezés, az erődinamika, a sematizáció, és a fogalmi integráció által történő jelentésalkotást és e mentális folyamatoknak a kultúrában betöltött jelentésképző szerepét vizsgálja (Bańcerowski 1999a, 1999b, 2000a, 2002b, 2002c, 2006, 2008b, 2009, Kövecses–Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2013b).

1.3 A szematikai tipológiával interdiszciplinárisan érintkező tudományterületek összefüggései

A nyelv vizsgálatának történetében a nyelv mibenlétének alapkérdésére adott válasz, és ennek következtében maga a kutatási program mindig is két egymással ellentétes pozíció, az univerzalizmus és a relativizmus körül bontakozott ki.

Az univerzalista állásfoglalás szerint a nyelv az emberi elmében gyökerezik, tehát a külvilágtól független kognitív képesség. Ebben a koncepcióban a nyelvtan szerkezete az ember (külvilág befogadására alkalmas) kognitív képességének reflektálódásaként, specifikus (belső) utasítások eredményeként értelmezendő, és nem mint a külvilág lenyomata. Eme álláspont logikus következménye, hogy a nyelvtan, legalábbis egy központi magja, minden nyelvben egy és ugyanaz. A nyelvek közötti különbségek a nyelvek felszíni struktúrájában megmutatkozó nem lényegi eltérések, egy közös univerzális grammatika változatai.

A másik, relativistaként emlegetett nézet képviselői az empirikusan megfigyelhető óriási nyelvközi variabilitásra helyezik a hangsúlyt, amelyben véleményük szerint a külvilágnak az emberi elmén való visszatükröződése mutatkozik meg. A nyelvtudósoknak ez az evolúciós aspektust is figyelembe vevő tábora azt állítja, hogy a nyelvtan az idők folyamán az egyén és a környezete kölcsönhatásán keresztül alakult ki, így a nyelv szerkezete egy a nyelven kívüli valóság visszaverődésének tekinthető.

Az imént vázolt két véglet között mozog a nyelvtudomány. A modern nyelvtudomány terén is két fő elméleti irányzat sorakoztatja fel a kutatókat: egyrészt a tág értelemben vett strukturális szemléletű⁸ és egyben az univerzalizmus táborát gazdagító nyelvelméleti

az értelemben a *második valóság az elsőnek a meta képe*, mivel ezt a valóságot az ember alkotta meg saját *világnézete* szerint, és amely soha sem tükrözheti az első valóság izomorf és teljes képét” (Bańcerowski 2006: 188, a dőlt betűs kiemelések a szerzőtől valók).

⁸ Formális nyelvelméleti modelleknek is nevezik őket, mivel a nyelvi struktúra, a nyelvi forma áll a kutatás középpontjában. A XX. század első felében kibontakozó strukturalizmus megalapítója, Ferdinand de Saussure (1857–1913) svájci nyelvtudós új koncepciót honosított meg a nyelvtudományban, amikor a nyelvet konvencionális jelek összességeként, egymással kölcsönösen összefüggő, grammatikai, fonológiai és lexikális elemek rendszereként határozta meg, és az egyéni elmén kívül létező társadalmi jelenséggé, objektivizálódott (külső) produktumként tartotta számon. Saussure újgrammatikusként indult, a strukturalista címkét később ragasztották rá a *langue és parole* közötti különbségtételen alapuló nyelvészeti felfogása következtében. Saussure igen keveset publikált, de ami fennmaradt tőle, az meghatározó jellegű mind saját kora, mind a későbbi idők nyelvtudománya számára. Alapműve a posztumusz *Cours de linguistique générale* (1916), amelyet Charles Bally, Albert Sechehaye és Albert Riedlinger tanítványai adtak közre, és Saussure előadásainak általuk lejegyzetelt anyagát tartalmazza.

A két világháború között született elméletek (Prágai Nyelvész Kör felfogása, a koppenhágai glosszematikai irányzat (Louis Hjelmslev koncepciója), az amerikai deskriptív nyelvészet, a genfi és a londoni nyelvészeti iskola) általában koherensen, míg a mai strukturális szemléletű felfogások (elsősorban a generatív nyelvészet és annak különböző elágazásai, például Charles J. Fillmore esetenyelvtana (*Case Grammar* 1968), Joan Wanda Bresnan és Ronald M. Kaplan lexikai alapú nyelvtana (*Lexical-Functional Grammar* 1982, Bresnan (ed.) 1982) részben építenek Saussure nyelvfelfogására. A formális irányzatok általában a svájci nyelvtudós által kijelölt nyelvelméleti vizsgálódások tematikáját követik, illetve ahhoz viszonyulva határozzák meg saját feladatukat és célkitűzéseiket, de többé-kevésbé el is szakadnak tőle.

modellek, amelyekhez e vonulat kiteljesedésének tekinthető, és minden kétséget kizáróan kitüntetett szerepet játszó chomskyánus generatív nyelvészet is sorolható, másrésről a funkcionális szemléletű,⁹ relativista beállítottságú, a nyelvi szerkezeteken túlmenően a rendszer működésére, a nyelvhasználatra, a nyelvi variációkra is kitekintő iskolák. Ez utóbbiak körében kiemelkedik a holista kognitív nyelvészet,¹⁰ amely a XX. század végén, a 80-as évektől erősödött meg és terjedt el világszerte olyannyira, hogy az évszázadot korábban gyakorlatilag egyedül uraló strukturális nyelvelméleti modellek, és az 50-es évektől a nyelvtudomány domináns nyelvelmélete, a generatív(-transzformációs) grammatika méltó riválisává válhatott, és megingathatta a strukturalizmus vezető pozícióját.¹¹ Bátran

Már a strukturalizmus időrendben első, 1926-ban megalakult prágai iskolája is lényegesen eltávolodott a Saussure-i irányvonalától a funkcionális szemlélet felé fordulva. Képviselői (többek között Vilém Mathesius (1882–1945), Vladimír Skalička (1901–1991), Roman Oszipovics Jakobson (1896–1982), Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj (1890–1938)) a nyelvet, bár a Saussure-i rendszerszerűség gondolatának hangsúlyozása mellett, következetesen funkcionális rendszernek tekintették, abban az értelemben, hogy a nyelvnek meghatározott feladata van. Szemléletükben a nyelv szociális (közlési és poétikai) és az érzelmek kifejezésére szolgáló expresszív funkciója hangsúlyozódik. A *langue/parole* dichotómiában a *parole* elsőbbségét hirdették, tehát a kutatás kiindulópontjának a beszédet/szöveget tartották a genfi mester *langue*-központúságával szemben.

⁹ A „funkcionális” kifejezést a szakirodalomban különféleképpen használják. Itt Ladányi Mária meghatározására támaszkodom, aki a fogalomnak egy tágabb és egy szűkebb olvasatát különíti el, elnevezésükben is megkülönböztetve a két értelmezést. A tágabb értelemben vett funkcionalitásra a „funkcionális szemléletű” terminust alkalmazza, míg a szűkebb értelmezésű jelölésére a „funkcionális” kifejezéssel él (Ladányi 2005:11). Definíciójuk a következőképpen szól: „... tágabb értelemben funkcionális szemléletűeknek nevezem mindazokat a nyelvészeti irányzatokat, amelyek a funkcionalitást cselekvéseméleti keretben, mint az ember célszerű tevékenységéhez kötődő fogalmat közelítik meg. Ebből adódik, hogy a funkcionális szemléletű irányzatok a nyelv két alapvető funkciójának, a kommunikatív és a kognitív funkciónak, valamint a nyelv rendszerbeli összefüggéseire kötődő funkcióknak (pl. az alapvető disztinkív funkciónak vagy a különböző nyelvi szintek működéséhez köthető egyéb funkcióknak, részletesebben lásd Dressler 1995) nem közvetlen, de fontos szerepéről beszélnek a struktúrák kialakulása, működése és elsajátítása kapcsán. (Ezek az irányzatok a strukturális szemléletű/formális modellek riválisai.) A funkcionális szemléletű irányzatokon belül szűkebb értelemben véve azokat az irányzatokat nevezem funkcionális irányzatoknak, amelyek kifejezetten a nyelv kommunikatív funkciójára építik a nyelvelméleti modelljüket” (Ladányi 2005: 11).

¹⁰ Bár erre a nyelvelméleti modellre legtöbbször csak „kognitív nyelvészet” címkével utal a tudományos közvélemény, a „holista” jelző kitétele indokoltnak látszik. A nyelvészet kognitív paradigmaváltása már a ma kognitív nyelvészetnek nevezett irányzat kialakulása előtt, a kognitív tudomány (*cognitive science*) kibontakozásában jelentős szerepet betöltő generatív nyelvészet hatására történt meg. A Chomsky-féle nyelvelméleti modell megjelenése jelöli tehát a nyelvtudásnak a kogníció részeként való felfogását, és a nyelvtudománynak mint a nyelvi tudás feltérképezésével foglalkozó szaktudománynak a kognitív tudomány mint az ember megismerőképeségének feltárását célzó diszciplína részévé válását. Ennek ellenére a „kognitív” kifejezést nem a generatív nyelvészet jelölésére alkalmazzuk, hanem a Chomsky által kezdeményezett kognitivist program nyomán megszülető, de a generatív grammatikától elszakadó holista kognitív nyelvészet megnevezésére, amelynek megjelenése egy második kognitív fordulatot eredményezett a nyelvészetben (Boross 2010: 63). Ez utóbbi a nyelvet szintén egy tudásfajtának fogja fel, és a nyelv funkciói közül a megismerésben betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt, ugyanakkor a generatív nyelvészettől lényeges aspektusokban tér el. Elsősorban éppen a holista mibenlétében, ami azt jelenti, hogy nem fogadja el a generatív grammatika moduláris felfogását, sem a nyelvnek a többi tudásfajtatól való függetlensége tekintetében, sem a nyelv moduláris kompozícióját illetően (a különböző nyelvi szintek egymástól való függetlenségét és az autonómiával rendelkező szintaxis előtérbe helyezését a nyelv többi komponensével szemben). Éppen ellenkezőleg azt hangsúlyozza, hogy a nyelv működése nem különíthető el a többi ykognitív rendszer (figyelem, emlékezet, gondolkodás, fogalomalkotás) működésétől, és a nyelv különböző aspektusai között sem lehet éles határokat vonni. A formális kognitív generatív és a funkcionális holista kognitív irányzatok közötti átmenetet képviseli a „moduláris kognitív nyelvészet”, amely a generatív grammatikához közel álló szemantikaelméleteket foglalja magába (Gibbs 1996; Kertész 2000a, 2000b).

¹¹ Vannak, akik a holista kognitív nyelvészet térhódítását valóságos paradigmaváltásként értékelik (vö. Pléh Csaba és Lányi Gusztáv megítélését a pszichológia területén végbement és sokak által tudományos forradalomként emlegetett kognitív szemléleti változásról (Pléh–Lányi 1984)), és a holista kognitív nyelvészetet a formális nyelvértelmezéssel egyértelműen szembeállítandó modellként tartják számon (Bańcerowski 2009). Ha azonban így teszünk, szem előtt tévesztjük azokat a törekvéseket, amelyek bár funkcionális szemléletűek, nem feltétlenül járnak

állíthatjuk, hogy napjainkra a nyelvtudomány egyik meghatározó irányzatává vált a kognitív iskola. A strukturalizmus és a funkcionalizmus kiindulópontjául szolgál(t) több, részleteiben eltérő kidolgozású nyelvértelmezésnek, elméletnek, amelyeket a két vezető eszmearamlat lényegileg minősít mint az egyik vagy a másik tendenciát követő törekvést.¹²

Az imént elmondottakból világosan kiderül, hogy a nyelvtipológiának vannak lényeges rokon vonásai mind a relativista, mind az univerzalista nyelvelfogásokkal. A nyelvek határtalan variabilitását konstatáló hozzáállása, mint a kutatás kiindulási pontja és az empirikus tudományoknak a megismerés megalapozására szolgáló, (a lehetőségekhez képest) objektívnek tekintett módszertani, adatbeszerzési elveinek alkalmazása a relativizmussal állítják párhuzamba. A modell indukálására szolgáló tényeket a tapasztalati adatok, a beszélők ténylegesen előforduló megnyilatkozásai biztosítják, ellentétben az univerzalista pozíció legbefolyásosabb modern kori képviselőjével, a generatív nyelvészettel, ahol a kutató saját nyelvi intuíciója az elsődleges, amelynek alapján az elméletből deduktív módon előállított, grammatikailag helyes/grammatikailag helytelen, illetve lehetséges/lehetetlen nyelvi struktúrák tesztelése az *a priori* felállított modell empirikus igazolására szolgál, alapvetően tehát (axiomatikus-)deduktív jellegű nyelvelmélet (vö. Zemlén–Gervain 2008; Havas 2011a: 11).

Tudományelméleti célkitűzésében a tipológia azonban az univerzalizmussal mutat hasonlóságot. Az univerzalisztikus hozzáállás, azaz elvben a világ minden nyelvéről való nyilatkozás igénye hozta létre a szintaktikai univerzálék kutatásában létező két hagyományt: a tipológiai és a generatív tradíciót. Mindkettő körülbelül egy időben, az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején bontakozott ki, és a nyelvi univerzálék felfedezésének, illetve az egyetemes grammatika leírásának szándékával lépett fel, de két igen eltérő értelmezéssel. A két különböző hozzáállás mögött jól kivehetők azok a nyelvészeti hagyományok, amelyekre a két univerzálék-kutatással foglalkozó nyelvelmélet alapítója, Noam Chomsky és Joseph Greenberg válaszképpen reagált. A generatív nyelvészet a pszichológiai motivációjú behaviorista koncepció, a nyelvtipológia az antropológiai indíttatású relativista álláspont ellenében fogalmazódott meg.

A racionalista innátista pozícióból származó univerzálék a nyelvi struktúra magyarázatára irányulnak egyetlen nyelv, a gyermek anyanyelve elsajátításakor működő elveknek az összes emberi nyelvre való általánosításával. A nyelvtipológusok ugyanakkor azzal érvelnek, hogy az egyetlen/kis számú nyelv alapján végzett grammatikai elemzés nem lehet elegendő az emberi nyelv természetét behatóan behatóan nyelvi univerzálék feltáráshoz, ezekhez csakis egy nagyarányú, tapasztalati alapokon nyugvó analízis vezethet.

együtt a nyelv kognitív felfogásával. Vannak ugyanis olyan elképzelések, amelyek a nyelv egy másik alapvető funkciójára, a kommunikatív funkcióra összpontosítanak, ahol a nyelv kulturális és társadalmi beágyazottsága, illetve a használatával kapcsolatos kérdések, a nyelvváltozatok problematikája kerülnek előtérbe (pl. a Michael Alexander Kirkwood Halliday-féle szisztemikus-funkcionális nyelvtan (*Systemic Functional Grammar* (Halliday 1985/2014)) vagy az 1970-es – 1980-as években Simon Dik által kidolgozott funkcionális nyelvtan (*Functional (Discourse) Grammar* (Dik 1989/1997))). Ez utóbbiak tartoznak Ladányi Mária osztályozásában a szűk értelemben vett funkcionális szemléletű irányzatokhoz. A különböző funkcionális szemléletű irányzatok elsősorban éppen abban térnek el egymástól, hogy a nyelv melyik funkcióját kívánják kidomborítani. A nyelvváltozatok és a nyelvi variációk megragadására specializálódott irányzatok a szociolingvisztika területére vezetnek, míg a filozófiai alapú nyelvelméletek bevonják a kutatás keretébe a (szövegbeli vagy a verbális interakció során kialakuló szituációs) kontextust, a beszélő kommunikatív kompetenciáját, illetve pragmatikai képességeit (például *Discourse Analysis*).

¹² A különböző trendeknek a két főirányzatba való besorolása természetesen nem történhet merev elhatárolások mentén. Előfordul, hogy különböző főirányzatok képviselői közös vonásokkal rendelkeznek, illetve egyazon főirányzathoz tartozó doktrínák az eltérő főirányzat jellemzőivel mutatnak affinitást. Az osztályozás, mint mindig, a domináns jegyek figyelembevételével, azok mennyiségi megoszlásának szem előtt tartásával kell, hogy történjen.

Mind a nyelvtipológia, mind a generatív irányzat fő kutatási céljának azt tekinti, hogy meghatározza a lehetséges emberi nyelv(ek) korlátait. Mindkettő elsősorban a szerkezeti (morfoszintaktikai) elemzést részesíti előnyben, bár nem kizárólagosan. Lényeges különbség tapasztalható azonban a két megközelítés között abban a tekintetben, hogy míg a generatív iskola axiomatikus-deduktív természetű nyelvmagyarázatot kínál, addig a nyelvtipológia módszerét tekintve éppen ellenkezőleg induktív jellegű. A chomskyánus koncepció alap gondolata az, hogy bármely nyelvben megtalálhatók az emberi nyelv mint olyan legfontosabb jellemzői, ezért nem is kell több/számos nyelvet figyelembe venni, a nyelvek közötti eltérések pedig csak másodrangú jelentőséggel bírnak. Ezzel szemben a nyelvtipológia a világ nyelveinek jellemzésekor jobbra arra koncentrál, hogy milyen formai megoldásokat alkalmaznak a különböző nyelvek valamely kommunikatív cél elérése érdekében, így elsődlegesen a nyelvi variabilitás áll homlokterében, amely mögött azonban az emberi nyelv mint olyan univerzális sajátosságai is kibontakoznak. Az a körülmény, hogy a nyelvtipológia az emberi nyelv természetére kíván általános megállapításokat tenni, rokonítja a generatív iskola célkitűzéseivel, egyúttal megkülönbözteti a kontrasztív nyelvészettől. *„A tágabb értelemben vett nyelvtipológiának lényegében két feladata van: felderíteni a világ nyelveinek allomorfizmusát, azaz szerkezeti osztályait, továbbá felderíteni a világ nyelveinek izomorfizmusát, azaz a minden egyes nyelvre egyaránt jellemző szerkezeti vonásokat”* (Havas 2011a: 11).

A (szélsőséges) relativista felfogás szerint – amely a Franz Boas (1852–1942) által megteremtett antropológiai nyelvészet és a Boas, Edward Sapir (1884–1939) és Leonard Bloomfield (1887–1949) nyomán létrejött amerikai deskriptív nyelvészet hagyományaira épül – a nyelvek között tapasztalható eltérések korlátlanok és önkényesek. Az 1930-as években megszületett nyelvi relativitás első (etnolingvisztikai indíttatású) elmélete szoros kapcsolatot tételez fel a nyelvi rendszer szerveződése, a szemantikai univerzum osztályozása és a nyelvet is magába foglaló kultúra között, a nyelv és a gondolkodás viszonyában a nyelvnek elsődleges szerepet tulajdonítva. E szerint az elképzelés szerint az anyanyelv nem csupán a gondolatok megformálására szolgál, hanem a világról való gondolkodás milyenségére, sőt a viselkedés normáira is hatással van.

Ugyanakkor Greenberg (1963, 1970/1976, 1977/1979) és követői számos nyelv rendszerezett összehasonlítása alapján arra a következtetésre jutottak, hogy a nyelvi sokféleség mögött léteznek bizonyos általánosítható korlátozások, amelyek mint a minden/legtöbb nyelvre érvényes közös jellemzők alkotják a tipológiai alapú nyelvi univerzálékat. Ebben a felállásban a fő hangsúly tehát a nyelvi variabilitásnak határt szabó univerzálékra tolik, a nyelvek közötti különbségek konstatálása és a nyelvközi variabilitás tételének érvényre juttatása mellett.

Dan Slobin nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás (*thinking for speaking*) elméletével (Slobin 1991, 1996, 2003; Slobin–van der Velde 2005), amely a Sapir–Whorf-hipotézis modern változatának is felfogható, a kérdésfeltevésen (tudniillik hogy a nyelv befolyásolja-e a gondolkodást) változtatott: nyelv helyett a nyelvhasználat koncepciójának alkalmazását javasolja, a gondolkodás egységes fogalmát pedig szétválasztotta nem nyelvi gondolkodásra és nyelvhasználat-irányultságú gondolkodásra. Ily módon a problémafelvetés a következőképpen hangzik: egy bizonyos nyelv által behatárolt nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás (*thinking for speaking*) befolyásolja az ugyanazon nyelvet beszélő közösség nem nyelvi gondolkodását?

A koncepció lényege az a feltevés, hogy a nyelvi kompetencia együtt jár bizonyos nyelv-specifikus gondolkodásmóddal. Az amerikai nyelvtudós szerint különbséget kell tennünk a nyelvhasználatról független gondolkodás (*thinking*), illetve a nyelvhasználatot megelőző, az

azt előkészítő gondolkodás (*thinking for speaking*) között, mivel a kettő a kogníció két különböző szintjét képviseli. Mindennapi életünk, viselkedésünk nagy részét nyelv nélküli gondolkodás és fogalmi tudás irányítja (vö. Csépe–Győri–Ragó 2008: 36–47 is). Rutinosan végzett motoros cselekedeteink (mint például az autóvezetés), emlékezeti folyamataink (például kép-, hang-, szagfelidézés) mellőzik a nyelvhasználatot. Amikor pedig gondolkodásunk nyelvi formában történik, gondolataink megalkotása és szavaink megformálása nem egyidejű folyamatok, hanem Slobin elképzelése szerint a beszédet megelőző és előkészítő gondolatok egy kicsivel megelőzik magát a beszédet. Ez alatt a rövid időköz alatt történik a mentális tartalomnak a nyelvi kifejezés síkjára való áttétele. Gondolataink mindig gazdagabbak, szerteágazóbbak, mint szavaink; a *thinking for speaking* a nyelvi formába öntés szintje, ahol gondolatainkat belekényszerítjük, beleszorítjuk az adott nyelv által rendelkezésünkre bocsátott keretek közé. Azok a kognitív folyamatok, amelyek a szókiválasztásban, a szavak nyelvtani strukturálódásában, általában a beszédszervezésben érdekeltek, a *thinking for speaking* részét képezik. Ez pedig vitathatatlanul eltérő módon valósul meg a különböző nyelvekben. A nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás a nyelvhasználó nyelvszerkezete által meghatározott kategorizáció szerint, azaz a valóság egy bizonyos rendszerezésének figyelembevételével történik. Slobin elképzelhetőnek tartja, hogy e mögött létezik a világnak egy a nyelvi kifejezéstől teljesen független strukturálódása a „tisztá” gondolkodás (*thinking*) szintjén. A két kognitív folyamat egybeeshet, de el is különülhet egymástól (Slobin 2003: 158–161; Slobin–van der Velde 2005: 14–15).

A fenti gondolatmenet elvezet Daniel L. Everett álláspontjához (Everett 2005, 2012, 2015), amely a nyelv és gondolkodás kulturális megközelítését célozza meg a szociális interakciók ösztönző szerepének kiemelésével. Ha a világ nyelvei között fennálló hasonlóságokat és eltéréseket vizsgáljuk, az angol nyelvész szerint nem tekinthetünk el a kulturális tényezőtől, amelynek a nyelvre gyakorolt befolyása meghatározó, ha nem is kizárólagos. Az angol nyelvész koncepcióját a Sapir–Whorf-hipotézis modernkori felelevenítéseként értékelhetjük.

Everett abból az alapelvből indul ki, hogy az ember minden képessége, a nyelvet is beleértve, két kútfőről táplálkozik: a génjeink által meghatározott, velünk született adottságainkból és a tanult környezeti hatásokból. Hogy a két komponens milyen arányban játszik szerepet az ember készségeinek alakításában, nehéz értékelni. Mivel az ember társas lény, és lévén az emberi agy felépítése olyan, amilyen, a nyelv specifikus kognitív képességek eszközeként fejlődött ki, hogy elősegítse az ember szociális jellegéből adódó szükségleteinek, mint a kommunikációnak és a közösségi összetartozás fenntartásának biztosítását.¹³

Everett olvasatában a nyelv a nyelvhasználat mikéntjéért felelős apparátus, amely tartalmazza a beszédtevékenységet alkotó-szervező összes modult (hangtan, nyelvtan, szintaxis, jelentés, stb.). A nyelv a „hogyan kommunikálunk”, a kultúra a „hogyan élünk” kérdéskör irányítója. Everett a kultúrát egy közösség értékrendszereként és ezen értékrendszer alapján létrehozott, generációról generációra áthagyományozott tudásaként határozza meg. Mind a nyelvet, mind a kultúrát szociális eszköznek tekinti, s nézete szerint mindkettő motiválja a szociális (interakciós) ösztön (Everett 2012: 183). A nyelv és a kultúra kapcsolata kétirányú: egy nyelvközösség kultúrája visszatükröződik nyelvén;

¹³ Hasonló nézetet vall Stephen Pinker, amikor a nyelvről mint egy „mesterség elsajátítására” (ti. a beszéd és megértés képességének birtokba vételére) szolgáló „ösztönről” szól, „a nyelvet az információ közlésére szolgáló biológiai adaptációnak” tekinti, mondván: „A közös nyelv egy információmegosztó hálózatba kapcsolja az embereket, mely félelmetes kollektív hatalmat jelenthet” (Pinker 1994/2006: 14–17).

ugyanakkor a nyelv a kultúra áthagyományozásának fő eszköze, szerkezete formálja a gondolkodást, hatással van kategóriarendszerünkre, tapasztalásmódunkra, világszemléletünkre. Ha tehát az emberi kommunikációt akarjuk vizsgálni, e koncepció szerint több összetevő együttes és egymásra való hatásával kell számolnunk, mégpedig a nyelvnek, a biológiai és a tapasztalati, illetve kulturális tényezőknek kell elsősorban beavatkozó szerepet tulajdonítanunk (vö. Tomasello 2003, 1999/2005).

1.4 A szemantikai tipológiában megvalósuló relatív univerzalizmus

Az imént felvázolt eszmekörök visszavezetnek a kognitív tudomány nyelvre vonatkoztatható vezérelvéhez: a nyelv(i tudás) nem autonóm, elszigetelt jelenség, hanem szoros kapcsolatban áll az egyéb kognitív folyamatok által kialakított világról való tudással (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 24; Szilágyi N. 1996: 7), és amint azt fent láttuk, a környezeti és kulturális tényezők hatása sem elhanyagolható. Ebben a megvilágításban a nyelvészet nem a nyelv, hanem az emberek közötti interakciós magatartás egyik formájának tanulmányozásává válik. A tipológia ehhez egy olyan elméleti hátteret nyújt, amely a nyelvek sokfélesége mögött segít felfedezni azt, ami egy közös emberi cselekvésmód, illetve koordinátarendszer vagy más általános alap meglétét sugallja: azt, hogy minden gondolkodásmódot és kulturális rendet visszatükröző nyelvi struktúra változat egy témára (a különбözés egysége).

A kogníció, a nyelv és a kultúra a legnyilvánvalóbban a jelentés által hozható összefüggésbe egymással azon az alapon, hogy a jelentéseket mentális folyamatok által hozzuk létre, a nyelv által kommunikáljuk őket, és a kultúrát felfoghatjuk úgy is, mint „*a jelentések olyan nagyobb halmazát, amelyet egy adott közösség elfogadott és magáénak tekint*” (Kövecses–Benczes 2010: 220). Nem véletlen, hogy a kognitív nyelvészet kitüntetett területe a szemantikai elemzés, amely a tapasztalatunk és világtudásunk alapján kialakult fogalmaink körülhatárolásának és mentális elrendeződésének feltárására irányul a nyelvi kifejezések segítségével. Kövecses Zoltán és Benczes Réka hangsúlyozzák, hogy „*ma ez az a tudományterület [ti. a kognitív nyelvészet], amely a leginkább képesnek tűnik a jelentésről és annak a megismeréshez, a nyelvhez és a kultúrához fűződő kapcsolatáról a leginkább koherens és szisztematikus állításokat megfogalmazni*” (Kövecses–Benczes 2010: 14).

A külső világ reprezentációját mindig kulturális kontextusban kell értelmeznünk (Bańcerowski 1999a, 2006, 2008a). Az emberi megismerés és gondolkodás, illetve a tudás és jelentés univerzális motiváltsága mindig relatív egy meghatározott kulturális és nyelvi kontextushoz viszonyítva. A különböző nyelvek beszélői univerzális, minden ember számára egyformán hozzáférhető kognitív folyamatok (testbeágyazottság, kategorizáció, fogalmi keret, metafora, metonímia, alak–háttér elrendezés, perspektíva, mentális terek) által alakítják ki világértelmezésüket, de mivel eltérő módon aknázzák ki a rendelkezésre álló forrásokat, a nyelvi kódolás eredménye óhatatlanul más és más lesz. Az egyes nyelvek specifikus strukturálódásuk és kategorizációjuk következtében a tapasztalás különböző aspektusait állítják előtérbe, így befolyásolva világlátásunkat (l. többek között Anggoro–Gentner 2003; Boroditsky 2001, 2003, 2011; Boroditsky–Gaby 2010; Boroditsky–Schmidt–Phillips 2003; Cubelli et al. 2011; Sera–Berge–del Castillo Pintado 1994; Winawer–Witthoft–Frank–Wu–Wade–Boroditsky 2007). Ez pedig a relativitás és az univerzalitás szembenállásának lehetséges feloldását jelenti, az ellentmondásosnak tűnő „relatív univerzalitás” (Kövecses–Benczes kifejezése: 2010, 217) tényének megerősítését. E tekintetben születtek már meggyőző eredmények éppen a téri viszonyok kódolásának kutatása terén (például Lucy 1996, 1997, 2000; Levinson–Kita–Hauna–Rasch 2002;

Levinson–Meira and the Language and Cognition Group, Max Planck Institute for Psycholinguistics 2003; Levinson–Wilkins (eds.) 2006).

A szemantikai tipológia keretén belül végzett kezdeti kutatások utat nyithatnak olyan további stúdiumoknak, amelyek egyre mélyrehatóbban és interdiszciplinárisan, egységesített módszerekkel képesek lesznek feltárni a jelentésalkotás komplex folyamatát, illetve pontosabb képet adnak a szemantikai komponens nyelvi formákban történő realizálódásáról.

2. A TÉRI MEGISMERÉS – A TÉRI NYELV

A fizikai tér az egyik legelsődlegesebb, legkonkrétabb tényező az ember életében. A testtel, a téri orientációval kapcsolatos tapasztalatok megelőzik a gondolkodás minden formáját, a nyelvtudás képességét is beleértve. A téri fogalomrendszer kialakítása és megszervezése minden állandó bázissal rendelkező, mozgásra képes faj számára elengedhetetlen. A téri megismerés és a térre vonatkozó nyelvi kifejezésrendszerek kapcsolatának vizsgálata a pszicholingvisztikában klasszikus téma, ugyanis nincs kétség afelől, hogy a tér kódolását szolgáló struktúrának központi szerepe van az emberi gondolkodásban (Lukács–Szamarasz 2014, 877–917).

A nyelvészetben a kognitív paradigma elterjedése óta, Jackendoff (1983, 1987, 1992), Lakoff–Johnson (1980), Landau (1996), Lyons (1977) és Talmy (1985) munkássága nyomán indult meg a téri kódolás mint egységes szemantikai mező tudományos szintű vizsgálata, és mára kulcskérdésként kezelt témakörre vált. A fizikai térélmény olyan mentális képeket teremt, amelyek alapul szolgálnak olyan átvitt fogalmi struktúrák kialakításához, jelentéséhez is, ahol megőrződik az eredeti szemantikai tartalom vagy annak egy része.

A konkrét helyjelölés fogalmi szerkezetei alapul szolgálnak a legkülönbözőbb tartományokban elhelyezhető elvont(abb) fogalmak kifejezéséhez metaforikus jelentés-kiterjesztés által. Az átvitt jelentések nem önkényesek, hanem levezethetők a fizikai tér konceptualizációjából, amelynek konkrétabb, egyszerűbb és világosabb fogalmai segítik az absztraktabb, nehezebben érthető fogalmak közvetítését. Poliszém jelentéshálózatok jönnek létre a családi hasonlóság és a prototípuselvű kategorizáció révén (Tolcsvai Nagy 2013b, 232–255). Álljon itt egy példa Kugler Nórától (Kugler 2015: 35) a „közel” és „távol” ellentétes téri viszonyt kódoló elemek metaforikus kiterjesztésére, és ennek következtében egyre elvontabb fogalmi tartományokban való alkalmazásukra (l. 1. táblázat)

1. táblázat. A 'közel' – 'távol' téri viszony és ennek kiterjesztése elvontabb (grammatikalizálódott) viszonyokra (Kugler 2015: 35)

VISZONY	KÖZEL	TÁVOL
dolgok térbeli közelsége/távolsága a beszélő itt-jéhez képest	térben közel <i>itt</i>	térben távol <i>ott</i>
beszéd most-jához képest időbeli közelség/távolság	jelen <i>ír</i>	múlt, jövő <i>írt, írni fog</i>
a beszélő kiindulópontjából a partner szociális közelsége/távolsága	tegezés, szociális közelség <i>te</i> + 2. személyű igealak	magázás, önözés szociális távolság <i>ön, maga</i> stb. + 3. személyű igealak
a megtapasztalható valósághoz képest, tudásbeli elérés szerinti (episztemikus) közelség/távolság	tény(ként kezelhető esemény) <i>ír</i>	nem tény (lehetséges esemény; elgondolható esemény a megvalósulás lehetősége nélkül) <i>írna, írhat, írhatna, írt volna; írj</i>
dolgok szorosabb (pl. rész-egész, vérségi viszony) vagy lazább összetartozása (pl. tulajdonlás, alkalmi kapcsolat)	a kifejezések közelsége, szoros kapcsolat <i>bőr-e</i>	a kifejezések távolsága, lazább kapcsolat <i>bőr-je</i>
a fogalmi összetartozás szorosabb (kohézió) vagy lazább	a kifejezések közelsége, kohézió <i>ölelkeznek</i>	a kifejezések távolsága, nem/kevésbé kohezív fogalmiság <i>ölelik egymást</i> (vö. <i>ölelik a párjukat/mackójukat</i>)

A metafora a kognitív felfogásban óriási jelentőségű: általa válik dinamikus jelentéssel bírónak a világ, rajta keresztül látjuk ilyen vagy olyan módon környezetünk különböző aspektusait (l. részletesen Bańcerowski 1999b, 2000a, 2000b, 2002a, 2002b, 2002c, 2004, 2006, 2008a; Kövecses 2005a, 2005b, 2009; Kövecses–Benczes 2010; Langacker 2009, 2010; Tolcsvai Nagy 2013a, 2013b).

Az emberi nyelvek rendelkeznek tehát általános érvényű szemantikai jellemzőkkel, illetőleg nyelvi univerzálékkal (Bach–Harms 1968/1978; Birnbaum 1971/1976; Cinque 2012; Comrie 1981/1983; Ramat 1984; Shibatani–Bynon 1995; Song 2001). A világ nyelveiben univerzális igény áll fenn például a tér mint referencia-rendszer kódolására. Ugyanakkor nem véletlenszerű eltérések mutatkoznak a különböző nyelvek között abban a tekintetben, hogy mit öntenek nyelvi formába és hogyan. A biológiai adottságokon túl nyelvi és kommunikációs nézőpontbeli tényezőket kell feltételeznünk, amelyek irányítják, hogy melyik viszonyt kódoljuk (Tversky–Clark 1993). A nyelvek eltérő módon konceptualizálják a térbeli relációkat (Kövecses–Benczes 2010, 95–100), és a kommunikációs cél érdekében típusuknak megfelelően különböző eszközöket alkalmaz(hat)nak a téri relációk ábrázolására.

II. A MAGYAR ÉS AZ OLASZ TÉRI NYELV

BEVEZETÉS

A következő fejezet célja behatárolni a magyar és az olasz nyelv genealógiailag és tipológiailag meghatározott, a térvizonyok kódolásához rendelkezésre álló repertoárját a nyelvtanok és a legújabb szakirodalom alapján.

Tipológiai alapú tanulmányról lévén szó az egyetemes elvek alapján kidolgozott leíró grammatikákkal, illetve a vizsgálódás tárgyát képező nyelvek releváns grammatikai résztulajdonságainak elemzésére kiterjedő szakirodalmi tényekkel mindenképpen szembesülnünk kell, hisz ezek alkotják a nyelvtipológus munkájának bemeneti adatait. A következőkben az olasz és a magyar térjelölés nyelvi formáinak funkcionálisan rendszerezett összegyűjtésére és összevetésére kerül sor. Ez eddig még nem történt meg egyik nyelv viszonylatában sem. A magyar és az olasz nyelv azon részterületei kerülnek tehát elemzésre, amelyek valamilyen módon kapcsolatban áll(hat)nak a térbeli viszonyok kódolásával. Erre azért is szükség van, mert a magyar/olasz mint idegen nyelv oktatási/elsajátítási szempontjait figyelembe véve nem előfeltételezhető az a „tudatlan tudás”, egy implicit mentális modell a nyelvelsajátítók részéről, a téri nyelv azon anyanyelvi beszélők által való birtoklása, amelyre hivatkozni, építeni lehet. Be kell tudnunk mutatni, milyen elemeket lehet/kell felhasználni egy téri relációt ábrázoló szerkezet megalkotásakor, és ezeket hogyan, milyen sorrendben és milyen szabályok betartásával kell összeegyeztetni. Mielőtt egy halmaz funkcióját taglaljuk, ki kell jelölnünk magát a halmazt, amiről állításokat akarunk tenni.

Az általam alkalmazott, a leíró nyelvtanokban általában nem létező funkcionális szempontú rendszerezés nemcsak helytálló, hanem nyelvpedagógiai szempontból igen hasznos, hisz egyben láttatja egy összetett, altartományokra osztódó szemantikai mező strukturálódását. Ráirányítja a figyelmet arra is, hogy egy téri reláció leírását több, egymással korreláló, de akár a mondat különböző részein elhelyezett nyelvi elem együttesével kell megoldanunk, tehát a szerkezeti megformáltság szempontjából is egy bonyolult jelenséggel van dolgunk.

Ismeretes minden eddig vizsgált nyelvben a térbeli viszonyok legkülönbözőbb aspektusainak megkülönböztetésére szolgáló nyelvi eszközök elenyésző mennyisége, ugyanakkor ezen nyelvi eszközök megannyi különféle alkalmazása egyéb relációk kifejezésére. „*A nyelv csak akkor tudna teljes mértékben a valósághoz tapadni, ha minden egyes tárgyra és jelenségre lenne külön szava. Külön szó jelölne minden fűszálat, minden felhőt, de még az olyan, az ember által gyártott használati eszközöket is, amelyekből milliósámra léteznek egymással teljesen egyező példányok, mint például székek vagy reklámlakátok*” (Kibédi Varga 2002: 132–133). Természetesen elképzelhetetlen, hogy egy nyelv formailag megkülönböztesse a tér minden aspektusát. A nyelvhasználó nem is tudná kezelni a felgyülemelő adatmennyiséget. Kompromisszumot kell tehát kötni, amelynek során minden nyelv beszélői – konvencióiktól vezérelve – azonosnak tekintik azt is, ami csak hasonló. Mivel minden nyelv a maga módján osztályozza, tagolja a valóságot, a rendszerezés folyamán a nyelvek eltérően viselkednek, aszerint, hogy mennyire részletekbe menően

kategorizálnak, és hol húzzák meg a határokat, azaz meddig tekintenek két vagy több dolgot eléggé hasonlóknak ahhoz, hogy alakilag azonosakként kezeljék őket.

A téri viszonyok kódolása a magyarban erősen grammatikalizálódott jelenség. Számos, a térjelölést közvetlenül szolgáló nyelvi forma létezik, amely ebben a nyelvben lehetővé teszi, hogy ezt a domént elsősorban nem körülírással, hanem erre specializálódott nyelvi formákkal kódoljuk. A magyar sokelemű, „háló-szerű” formái téri strukturálódásával szemben az olaszban egy sematikusabb, közvetettebb eszközöket alkalmazó, „elnagyoltabb” rendszert találunk.

A funkcionális nyelvszemlélet perspektívájában a következő kérdésre keressük a választ: melyek azok a nyelvi eszközök, amelyek használatosak a térvizonyok kódolására, s ily módon megfeleltethetők egymásnak nyelvközi viszonylatban, még abban az esetben is, ha az egyes nyelvek formai és szerkezeti kategóriái eltérőek? Ebben a funkcionális értelemben *tertium comparationis* érvényével analóg nyelvi eszközként fogjuk fel például a magyar lokális esetragokat és névutókat, illetve az olasz lokális prepozíciókat, hisz az eset csak bizonyos nyelvekben meglévő sajátos nyelvtani kategória, amelynek tagjait objektív szerkezeti jegyek alapján ismerjük fel, s ugyanezt mondhatjuk el a prepozíciókról is. Saját grammatikai rendszerükben a különböző nyelvi eszközök ugyanazt a funkciót látják el: valamilyen lokális relációt jelölnek. Ugyanakkor egy bizonyos nyelven belül ugyanazt a mondattani funkciót különböző alaktani kategóriák jelölhetik.

A vizsgálatunk tárgyát képező két nyelv a következő formai eszközöket alkalmazza a tér mint referencia-rendszer kódolásában:

2. táblázat. A téri nyelv kódolásának formai eszközei a magyarban és az olaszban.

MAGYAR	OLASZ
Igei kifejezés	Igei kifejezés
Igekötők	Prefixum/partikula
Határozóragos főnévi kifejezések	Prepozíciós kifejezések
Névutói kifejezések	
Határozószói kifejezések	Határozószói kifejezések

Nézzük most meg tehát a magyar és az olasz nyelvben a tér mint referencia-rendszer kódolásában részt vevő szerkezetek között megmutatkozó hasonlóságokat és eltéréseket, a tipológiai különösen tanulságos részrendszerek bemutatásának szándékával! Az elemzésben a 2. táblázat számozását követve veszem sorra a különböző formai megoldásokat.

Elsődlegesen választott nézőpontom az *alkalmazott nyelvészet a magyar és olasz mint idegen nyelv oktatásában és leírásában*. Minden részterületen azokat a megfigyeléseket és általánosításokat veszem figyelembe, amelyek a leginkább informatívak a számunkra releváns leíró tartalom szempontjából.

A MAGYAR TÉRI NYELV

1. IGEI KIFEJEZÉS

A cselekvés, történés, létezés térbeli körülményeit meghatározó helyhatározós szintagmát tartalmazó mondat központja az ige vagy igenév. Mivel tematikánk szempontjából nincs lényeges különbség a kettő között, a továbbiakban egyszerűen az igei kifejezés terminust fogjuk használni. A téri viszonyok tárgyalásakor az igei kategória általában háttérbe szorul, pedig „... a téri- és az entitásviszonyok valójában nem az objektumokhoz, hanem az azt létrehozó, irányító eseményekhez, cselekvésekhez tartoznak, s így az ezeket a relációkat kifejező prepozíciók (illetve a magyarban a határozóragok) az ige jelentésköréhez kapcsolódnak” (Nishizawa-Kothencz (2014: 51)).

A helyjelölés tekintetében két jól körülhatárolható igeosztályra érdemes figyelmünket fordítani: a statikus felületen, rögzített ponton történő elhelyezkedés leírásának alapszerkezetében szerepet játszó létige és szinonimái (található, látható, fekszik, elhelyezkedik, elterül, húzódik, áll stb.) alkotta csoportra és a mozgást jelentő igék körére. Az utóbbiak képezik elsősorban a helyváltoztatásra, általában bármilyen, akár egy helyben történő mozgásra vonatkozó mondat, kifejezés központi magját, s jelölik ki azokat az argumentumokat, adnak helyet azoknak a bővítményeknek, amelyek segítségével a valóság térvizsgálata meghatározódik. Az ige és a helyhatározó kapcsolata lehet többé-kevésbé szoros. A szabad határozók képezik az egyik végletet, s a vonzatokon keresztül jutunk el a magyarban az igemódosítókig, amelyek szemantikai, gyakran lexikai egységet alkotnak az igével.

A magyar rendszerben a mozgásnak kiemelkedő jelentősége van, amit a mozgást jelölő igék, illetve kifejezések szembetűnő gazdagsága bizonyít. Pontosítják a mozgás módját: gyalog vagy a természettel kapcsolatos vagy valamilyen gépezettel összefüggésben levő stb. (pl. lépked, biciklizik, száguld), hangulatát (lófrál, battyog, kóvályog, ténfereg stb.), célját (pl. kerget, vonul), minősítik a cselekvést (elkotródik, settenkedik, angolosan távozik stb.). Az onomatopeikus igék hangokat társítanak a mozgáshoz (slattyog, csoszog, suhan és mások).

A mozgást jelentő igék állománya – már meglévő gazdagsága ellenére – állandóan bővül, részben belső képzéssel (l. lopakodik vagy az új keletű kolbászol > tekereg > csavarog), részben idegen szavak átvételével és meggyökeresedésével (disszidál, korzózik stb.).

1.1 A magyar helye a Leonard Talmy-féle tipológiai felosztásban

Leonard Talmy mozgást kódoló kifejezéseket osztályozó tipológiai rendszerében (Talmy 1985, 1991, 1996/2000) kétféle nyelvet különböztet meg: igei (*verb framed*) és szatellit (*satellite framed*) keretűeket (Talmy 2000. vol. 2: 3. fejezet, 2005). Az amerikai nyelvész az indoeurópai nyelvek vizsgálata során jutott el a mozgás eseményszerkezetének strukturálódására és az ennek alapján felállított lexikalizációs mintázatokra vonatkozó elméletéhez. Megfigyelte, hogy a nyelvek különböznek a tekintetben, hogy miként

ábrázolják a mozgáseseményt. Négy szemantikai komponenst különített el a mozgás eseményszerkezetében:

FIGURA (*Figure*): az az entitás, amelyik mozog, vagy amelyik elhelyezkedik valahol;

MOZGÁS (*Motion*): maga a mozgásesemény, illetve ennek hiánya, azaz mozdulatlanság, valahol való levés, elhelyezkedés;

ÚTVONAL (*Path*): a Figura mozgásának útvonala, vagy a Figura elhelyezkedése;

CÉLTÁRGY (*Ground*): az az entitás, amelyhez képest a Figura útvonala meghatározódik.

A minimális mozgáseseményt kiteljesítheti egy mellékesemény részét képező, a Figura mozgásának Módozatára (*MANNER*) és Indítékára (*CAUSE*) vonatkozó információ.

Mivel a *Path* összetevő határozza meg a mozgásesemény központi mintázatát (*core schema*), az eseményszerkezet strukturálódását, Talmy erre helyezte a hangsúlyt, és azt elemezte, hogy a *Path* komponens tipikusan milyen morfoszintaktikai eszközökkel fejeződik ki a különböző nyelvekben. Arra a következtetésre jutott, hogy a nyelvek két csoportba oszthatók:

1. a *Path* komponenst az ige kódoló nyelvek és
2. a *Path*-t szatellit elemekkel kifejező nyelvek csoportjára.

Szatellit elemek a következők lehetnek:

a) az ige valamilyen összetevőjeként szereplő és az igevel VP-t alkotó nem igei elem (pl. igeikötő, partikula),

b) egy névszóval PP-t képező P elem (pl. prepozíció, névutó, szuffixum).

Az első kódolási módot igénybe vevő nyelvek az úgynevezett igei keretűek (*verb-framed*), a második mechanizmust alkalmazók a szatellit keretűek (*satellite-framed*).

A mozgásigék konceptuálisan kötelezően tartalmaznak egy a mozgás valamely paraméterére vonatkozó központi szemantikai jegyet (forrás, irány, mód stb.), amely szabadon választhatóan kiegészülhet egyéb, fakultatív aspektusokat érintő információval. Az ige egy, maximum két lényeges szempontot tud kódolni egyszerre: vannak nyelvek, amelyek az igevel a mozgás módozatát jelölik (*Manner*-igék vannak), mások a mozgás útvonalát, irányát fejezik ki (*Path*-igék vannak). A kommunikáció azonban a mozgás több aspektusának kifejtését is szükségessé teheti, ami a szöveg vagy a mondat szintjén nem igei szófajokkal érhető el. Hogy erre a különböző nyelvek milyen eszközöket választanak, a nyelvek specifikus strukturálódásától függ.

Talmy általánosítása nyomán a germán és szláv nyelvek, illetve a latin tartoznak például a szatellit nyelvek körébe, amelyekre az amerikai nyelvtudós a német tipikus példáját hozza fel. Ezek általában *Manner*-igéket használnak, és a szövegkörnyezetben szatelliteszerűen elhelyezett egyéb összetevőkkel (prefixumokkal, partikulákkal, helyhatározókkal) járulhatnak hozzá a mozgás egyéb aspektusainak kifejezéséhez. Ugyanakkor az újlatin nyelvek, amelyek kiemelt reprezentánsa Talmynál a spanyol, tipikusan igei keretűeknek számítanak. Az ige a mozgás útvonalát, irányát kódolják (*Path* igék vannak), míg módozatának (*Manner*) kifejezésére más eszközöket (például határozószókat, határozói igenevet, prepozíciós kifejezéseket) alkalmaznak.

Az elmondottak alapján a magyar szatellit nyelvnek minősül, és ezzel magyarázható a mozgásigék feltűnő gazdagsága. Mivel a szatellit nyelvek irányjelölése főleg nem igei természetű, hanem szatellit elemekkel történik, az ige más funkció betöltésére tud specializálódni, mégpedig a cselekvés (mozgás) módjának jelölésére. Az ige elsősorban a cselekvés módját adja meg (befordul, lemászik, kisompolyog), átruházva egyéb nyelvi elemekre (igeikötőkre, határozóragokra, névutókra, határozószókra) az irányultság jelölését.

Mint mindig, a nyelvek tipológiai besorolása az adott nyelv mennyiségileg domináló szerkezete alapján történik, ami azt jelenti, hogy egy nyelv struktúrájában többé-kevésbé periférikusan megjelenhetnek egy eltérő típus domináns elemei is. Így a magyarban is vannak irányt kifejező igék (emel, ereszt), de ha egyszerre kell a cselekvés módját és irányát jelölni, a magyarban az ige fogja jelölni a módozatot, míg a szatellit elemek az irányt (odasétál a tóhoz). Az olaszban, mint látni fogjuk, éppen az ellenkezője történik: dominánsan igei keretű nyelv lévén elsősorban a mozgás iránya, és nem a módja van kódolva az ige szemantikájában. Az „odasétál a tóhoz” kifejezést az olasz a következőképpen adja vissza: *passeggiando si avvicina al lago* (szó szerint: sétálva odamegy a tóhoz). Slobin (2004) felhívja a figyelmet arra is, hogy vannak olyan nyelvek (pl. a kínai), amelyek a mozgás mindkét aspektusát (módját és irányát) az ighen jelölik, ezért ezeket két egyenértékű kerettel rendelkező nyelveknek (*equipollently-framed languages*) nevezi.

2. AZ IGEKÖTŐ

2.1 Kialakulása

Az igeekötők legkorábbi rétege **-i* > *-á/-é* lativus ragos határozószóból keletkezett az ómagyar kortól. A határozószónak mozgást, mozgatást, általában helyváltogatást jelentő igével való gyakori társulása hozta magával az ige és a határozószó szorosabb kapcsolódását és a határozószó átértékelődését. Legkorábban a tér hat különböző aspektusát ábrázoló három egymással ellentétes értelmű párba rendeződő határozószó kezdett el grammatikalizálódni: *mégé* – *elé*, *kí* – *belé*, *lé* – *félé* (*föle*). E határozószók főnévi alapszava tipikusan helyet vagy tárgyaknak a térvizonyok szempontjából meghatározott részét jelöli (vö. a helyhatározóragok és a névutók grammatikalizálódásának alapjául szolgáló főnevek szemantikai jellemzőivel). Az alaki redukcióval együttjáró igeekötősödés következtében a hat legősibb igeekötő egy szótagú: *mégé* > *még*, *elé* > *el*, *kí* > *ki*, *belé* > *bé* > *be*, *lé* > *le*, *félé* > *fel*.

A *meg* – *el* páros eredeti ellentétének a mai magyar nyelvben való elhomályosodása a következőkkel magyarázható. A *még* alakú igeekötő a *mégé* ‘hátra, vissza’ jelentésű határozószóból alakult ki a korai ómagyar korban, s ennek mellékjelentése a cselekvés bevégeztségének, eredményességének jelölése volt. Ez utóbbi jelentésárnyalat idővel előtérbe került, így az igeekötő funkciója módosult: perfektiváló elemmé vált, amely más, nem mozgást jelentő igékhez is járult. Eredeti irányjelölő funkciójának szinte teljes háttérbe szorítását a vissza és hátra határozószók igeekötőként való használata is elősegíthette. A mai magyar nyelvben a *meg* a leginkább grammatikalizálódott, szemantikailag leginkább kiürült igeekötő.

Az igeekötővé váló elemek formai redukálódása együtt járt azzal, hogy az ige előtti helyzetben a mondat intonációs sémájában egy szólamot alkottak az igével. Konkrét helyviszonyt jelölő funkciójuk kibővült, és elvont értelmű jelentéstartalmak, mint pl. a cselekvés/történet megkezdésének, bevégeztségének, eredményességének, mozzanatosságának stb. kifejezésére is alkalmassá váltak, kialakult aspektuális szerepük. A lativus ragos határozószók konkrét jelentésének egyre nagyobb arányú elhomályosodása az elvont jelentések egyre szélesebb körű használatát vonta maga után, ez pedig visszahatott a határozószó eredeti értelmezésének egyre magasabb fokú elmosódására. A szóban forgó morféma új funkciója előtérbe került, illetve kizárólag az új rendeltetésben volt használatos (a *meg* igeekötő perfektiváló funkciója mellett eltűnt eredeti irányjelölő szerepe) (D. Máta 1991: 433–437): adverbialis jelentés > adverbialis jelentés + asszociált aspektuális/akcióminőség jelentés > aspektuális/akcióminőség jelentés. Az immár igeekötőként működő elemek az információátadás pontosítására szolgáltak, ill. mondatprozódiai okok vezérelhették használatukat, hisz ezek a határozatlan fogalmi tartalmú határozószók lehetővé tették az ige elhangsúlytalanodását, s így semleges értelmezésű, azaz lapos prozódijú mondatok szerkesztését (Forgács 2005).

A később igeekötővé váló határozószók lativus ragja nem redukálódott, ezért ezek két szótagúak (l. az ómagyar kori *hátra*, *haza*, *körül*, *oda*, *össze*, *vissza*, *egybe*, *alá*). A középmagyar korban a szófajváltás mechanizmusa továbbra is működött, és bővítette az

igekötőállományt. Értelmezői szerkezetekből is alakulhattak igekötők: ragos főnév mellett, ennek jelentését pontosító, nyomatékosító elemként álló határozószó az igéhez kapcsolódhatott (*a pokolra alá kerül*). Az igekötők újabb keletkezési módja lett a ragszilárdulás: a (nem csak lativus ragos!) főnév közvetlenül igekötővé válik, a határozószói fokozatot kihagyva (az újmagyar korból: *agyon*, az újabb magyar korból: *közre*, *félbe*, *tönkre*).

Az igekötők többsége az ómagyar korban a határozószóból az igekötővé válás valamely köztes állapotában volt, úgynevezett kettős szófajú elemként működött (*belé*, *hátra*, *haza*, *reá* – az újmagyar kortól *rá*, *viszra*). Mivel határozószóból névutók is jöttek létre, az ómagyar korban egyes alakulatok három szerepben is előfordultak úgynevezett hármasszófajú formákként (*alá*, *elé*, *össze*, *keresztül*, *túl*) ((D. Máta 1991: 433, 2003b: 411–413, 2003c: 645–646, 2003d: 746–748, 2003e: 825, Hegedűs 2013: 68). Ez az alaki-jelentésbeli közösség mindmáig érvényes a határozószók, a névutók és az igekötők körében. Ugyanaz a lexéma névszóhoz vonódva névutói, igéhez kapcsolódva határozószói vagy igekötői szerepet tölthet be: *bebújt az ágy alá* (*alá* névutói alkalmazása), *csípőjéről lasszó csüngött alá* (*alá* határozószói használata), *aláírta a szerződést* (*alá* mint igekötő).

Az igekötők szófajváltással való születése mind a mai napig eleven. Az igekötővé válás útját járják be a mai magyar nyelvben az alkalmasint igekötőként viselkedő személyragos határozószók, illetve több nem személyragozható határozószó és névutó (*agyon*, *alá*, *alább*, *által*, *benn*, *egybe*, *elé*, *ellen*, *elő*, *félre*, *felül*, *fenn*, *hátra*, *haza*, *helyre*, *ide*, *itt*, *jóvá*, *ketté*, *kinn*, *körül*, *közbe*, *közre*, *közzé*, *külön*, *lenn*, *létre*, *mellé*, *oda*, *ott*, *rajta*, *széjjel*, *szembe*, *tele*, *tova*, *tovább*, *tönkre*, *túl*, *újja*, *újra*, *utána*, *utol*, *végig*, *végre*, *viszont*). Hogy ezek a határozói funkciót betöltő elemek hol tartanak a valódi igekötővé válás folyamatában, tehát azon az úton, hogy az ige jelentésének kiegészítőjeként igemódosítóvá váljanak, nem mindig könnyű eldönteni. A szakirodalomban nincs egyöntetű vélemény arra vonatkozóan, hogy pontosan hány nyelvi elem sorolható az igekötők közé, melyek tehát a magyar igekötőállományt alkotó kifejezések.¹ A nyelv jelenlegi stádiumában végbemenő „szabad határozó (önálló szó) > vonzat (kötött szintagma része) > igemódosító (összetétel része) > (alapigéjétől nem elválaszthatatlan) affixum” (vö. Kiefer 1996: 266–267) fejlődés eredményeként valószínűleg néhány évtized elteltével másként fogunk kategorizálni bizonyos elemeket.

2.2 Osztályozása és szerkezeti helye

Az igekötő osztályozására és szerkezeti helyére vonatkozóan nincs konszenzus a szakirodalomban. A többféle felfogás abból adódik, hogy az igekötők kialakulásának és fejlődésének fonetikai-fonológiai változásokkal és szemantikai átértékelődéssel együtt járó grammatikalizációs folyamatát nyelvészeink milyen stádiumban lévőnek ítélik meg. Vannak, akik az igekötős igéket az ige és egy határozói elem laza kapcsolatának vélik (Simonyi Zsigmond 1889, Bárczi Géza 1963, Pais Dezső 1959), mások összetételnek (J. Soltész Katalin), megint mások pedig ennél is szorosabb kapcsolatnak tartják (Balassa János) (részletesen l. Szili 1985, 1995). Általánosságban elmondható, hogy a magyar igekötők a grammatikalizációs folyamat végső fokát jelentő affixummá válástól (még) messze járnak, semmilyen klitizálódás irányába mutató tendencia nem figyelhető meg körükben (Kiefer 1996: 267). Vitathatatlan azonban az igekötők állományának bővülése és alkalmazásuk egyre

¹ Számos, az igekötő-állomány behatárolására irányuló próbálkozás született (például Jakab 1976, Ladányi 1995, Kiefer–Ladányi 2000, de egyik sem döntő. Az igekötő-osztályozás véglegesítését az is nehezíti, hogy az igekötők keletkezése nem lezárt, hanem éppen ellenkezőleg, egy állandóan tetten érhető folyamat.

szélesebb körben való elterjedése (Pátrovics 2002). Ez a formailag redukált nyelvi elem az igével társul, nyomatéktalan mondatban az ige előtti pozícióban, néha szóösszetételhez, máskor szóképzéshez hasonló módon, bár az eredmény sem nem összetett szó, sem nem képzett szó. Éppen ezért Kiefer–Ladányi (2000: 455) az igekötős igék képzését a szóalkotás egy külön moduljának tekinti, és I-képzésnek nevezi. Az igekötő az igével egy szótári és jelentéstani egységet alkot, vele együtt vethető alá szóképzésnek (*kiszámoló* vö. **számoló*, *felmérés* vö. **mérés* mint *felmérés* szinonimája). Ha megelőzi az igét, vele fonológiai szót képez, s az igekötő és az ige a hangsúlyozás szempontjából is egy szónak számít. Az igével tehát egy komplex igét hoz létre – mint „előképző” (prefixum).

Ugyanakkor az alapigével való laza morfoszintaktikai kapcsolatáról tanúskodik az a tény, hogy az igétől eltávolodva, mintha önálló elem lenne, egy szintagmához hasonló módon mozog a mondaton belül, befolyásolva az ige argumentumainak pozícióját is:

- (1) a. [NP Árpád] [VP edzésre megy].
 b. [NP Árpád] [NEGP nem [VP megy edzésre]].
- (2) a. [NP Árpád] [VP elmegy az edzésre].
 b. [NP Árpád] [NEGP nem [VP megy el az edzésre]].

Az igekötő az ige mögötti helyzetben áll, ha a mondat tartalmaz [fókusz] jegyű összetevőt (3.) vagy tagadást (4.): ez utóbbi mondatrészek közvetlenül az ige előtti pozíciót foglalják el, közéjük és az ige közé még igekötő sem ékelődhet be:

- (3) [FP CSAK ÁRPÁD] [VP ment el edzésre].
 (4) [NP Nándor] [NEGP nem [VP ment el]].

Az igekötő hangsúlyos hátravetése progresszív aspektusú mondatot eredményez, ahol a cselekvés folyamatossága kerül előtérbe egy másik esemény keretként:

- (5) [NP Nándor] (épp) [VP ment el otthonról], amikor megérkeztünk.

Az igekötő önállóan áll a következő esetekben:

A. Kifejezésekben:

- (6) Ki innen!

B. igenlő választ adhatunk vele eldöntendő kérdésekre. Ilyenkor teljes mondat értékű:

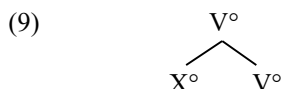
- (7) - Elment Árpád edzésre?
 - El.

C. drámai szerzői utasításokban:

- (8) Be. / Ki. / El. / Félre.

Az igekötőt – az imént vázolt, az igétől nagymértékben független szintaktikai viselkedése alapján – a hagyományos nyelvtanokkal (l. J. Soltész 1959, Keszler–Lengyel 2002, M. Korchmáros 2006) ellentétben nem viszonzószóként kategorizálok, mert ez az igekötő státuszát lényegében nem tisztázó definíció. A strukturális nyelvészet keretei között mozogva

(vö. Kiefer–Ladányi 2000, É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003, Kiefer 2006, szerk.), önálló összetevőként, az ige egyik módosítójaként elemzem, amely az igével egy komplex igét alkot. Szerkezeti pozíciója (egyszerűsített ágrajzzal) a következő:

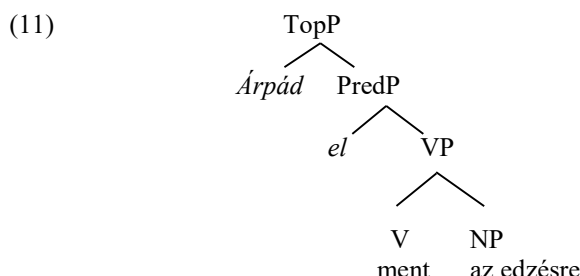
ahol X° lehet igekötő, de igekötőszerűen viselkedő névelőtlen tárgy (*meccset néz*), határozói vonzat (*edzésre megy*) és predikatív vonzat (*bajnokká válik, jónak látszik, tisztára mos*) is, amely az igével egy szematikai egységet alkot. Az igekötő tehát az igét közvetlenül megelőző igemódosítói pozíciót foglalja el, és az igéjével egy hangtani egységet alkot:

(10) $[_{NP} \text{ Árpád}] [_{VP} [_{V^{\circ}} \text{ elment}] \text{ edzésre}]$.

Az igemódosítói szerkezeti hely egyszerre csak egy elemet fogad be. Ha tehát a tagadás vagy a fókuszolás elfoglalja az ige előtti pozíciót, az igekötő az ige mögé mozdul el (vö. 3, 4), és ezzel párhuzamosan törlődik az [igemódosító] jegye.

Az 5. mondatban – mint említettem fent – az igekötő ige mögötti helyzete a predikátum folyamatos aspektusával áll párhuzamban. Bár perspektivikusan célra irányuló helyváltoztatásról van szó, a komplex szituációból csak a folyamatot érzékeltető intervallumot emeljük ki. Ezekben az esetekben a helyváltoztatás vagy megakad, mielőtt célba érne (*Árpád már szállt (volna) fel a vonatra, amikor az elindult (így Árpád lemaradt)*), vagy ha nem is akad meg, hisz előbb vagy utóbb biztosan befejeződik, a beszélő szándéka az, hogy az esemény folyamatát ragadja meg, figyelmen kívül hagyva a célba érés mozzanatát. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy ilyen mondatokban a csak befejezettséget jelölő igekötő (*meg*) nem szerepelhet (*Árpád éppen mosta (*meg) a fogát, amikor Nándor benyitott a fürdőszobába*), míg a helyváltoztatást kifejező igekötő jelen van, de csak az ige mögötti pozíciót foglalhatja el, mintegy proadverbiumként (*Nándor épp ment el otthonról, amikor megérkeztünk*). Azokkal az igékkel sem alkothatunk hasonló szerkezeteket, amelyek jelentése nem kompozicionális, azaz nem határolható el bennük egy folyamatot megjelenítő szakasz (**Árpád éppen jutott be a múzeumba, amikor megszólalt a riasztó*). Kiefer (1992: 849–66) a folyamatos aspektuson belül elkülönít egy az imént jellemzett típusú mondatokban előforduló „korlátozott folyamatos aspektust”, amelyet terminológiailag is megkülönböztet a progresszív elnevezéssel.

Kiefer–Ladányi (2000: 463–465) az igekötőt a többi, pusztá (névelőtlen, nem módosítható, nem specifikus) főnév által kifejezett igemódosítótól eltérő módon nem tartja az ige vonzatának. É. Kiss–Kiefer–Siptár (2003: 33–34) ugyanakkor azon a véleményen van, hogy az igekötő csak alaptagot tartalmazó határozószós kifejezés, AdvP kategóriájú igei vonzatot alkot. É. Kiss (2004) egy későbbi cikkében pedig az igekötőnek predikatív szerepet tulajdonítva azt a nézetet vallja, hogy az igekötő egy másfajta funkcionális projekció, egy a VP-t uraló predikatív kifejezés, amely a PredP specifikálójában található. Ez az ige előtti szerkezeti hely azért fogadhat be pusztá főnévi vonzatot, illetve fókuszt is, mivel ez utóbbi kifejezések is predikatív elemek. E szerint az elemzés szerint 9. szerkezete a következő:

Amint látjuk, még ugyanazon nyelvészeti irányzaton belül sincs megegyezés az igekötő osztályozását és szerkezeti helyét illetően. Több elképzelés él arra vonatkozóan, hogy az igekötő ige előtti pozíciója az igés kifejezésen belül vagy azon kívül esik-e, s ez utóbbi esetben milyen típusú funkcionális projekciót (AdvP, AspP, PredP?) kell feltételeznünk, ahová az igekötő valamilyen pragmatikai vagy grammatikai (például aspektuális) többletjelentés kifejezésére kerül. Munkámban nem célom az, hogy álláspontot foglaljak egyik vagy másik elemzés mellett, vagy esetleg újabbat javasoljak. Az volt csupán a szándékom, hogy érzékeltessem az igekötők morfoszintaktikai szempontú besorolásának problematikus voltát a szakirodalomban jelen levő különböző nézetek rövid összefoglalásával. Amiben mindenki egyetért, ami biztos kiindulási pontot jelenthet számomra is, és a jelen munka tárgyát képező kérdéskör tárgyalása szempontjából elegendő és kielégítő, az az igekötő igemódosítói kategóriájának elismerése. Ez számot ad az igekötőnek az ige előtti alappozíciójáról semleges hangsúlyozású szerkezetekben, de az igehez viszonyított önálló mozgási lehetőségéről is a mondaton belül.

2.3 Funkciói

Az igekötő a magyar nyelv azon kategóriáját képviseli, amely legnagyobb hatással van az ige vonzatára és szemantikájára. Nézzük most meg, milyen funkciókat tölthet be a mondatban, különös tekintettel a helyviszonyok ábrázolására vonatkozóan!

Az igekötő a szintetikus kifejezésmód egyik legfontosabb eszköze a mai magyar nyelvben. Több funkció betöltésére alkalmas, amelyek egyidejűleg is aktiválódhatnak, s tipikusan aktiválódnak is.

É. Kiss (2004) mellett érvel, hogy az igekötők összetett eseményt leíró mondatokban kapnak helyet, míg az igekötő nélküli igét tartalmazó mondatok egyszerű eseményt ábrázolnak. Ez összhangban áll Kiefer álláspontjával, miszerint az igekötő szinte mindig kétfunkciós elem. A komplex eseményt kifejező predikátumok lehetnek célra és nem célra irányulók. A továbbiakban e szerint a csoportosítás szerint haladva vizsgálom az igekötők működését.

2.3.1 Az igekötő szerepe célra irányuló predikátumokban

2.3.1.1 Helyváltozás, irányjelölés kifejezése

Az igekötő alapvető funkciója a konkrét vagy átvitt értelmű mozgások (például lelki változások) leírása esetén az irányjelölés, ami a helyváltoztató mozgásának kezdő- vagy végpontjára, egy állapotváltozás intenzitásának növekvő/csökkenő voltára vonatkozik. Egy komplex esemény leírására alkalmasak: egy *patients* rendeltetésű entitás helyváltoztatást végez, amely egy cél elérésére irányul, s a cél elérésekor véget ér. Ez utóbbi mozzanat

befejezett aspektusú olvasatot kölcsönöz a szóban forgó predikátumoknak. A *Nándor betette az edzőcipőt a táskájába* mondat azt jelenti, hogy *Nándor elhelyezte az edzőcipőt*, amely végül nyugalmi állapotba került *a táskájában*. A szóban forgó szerkezetek mozgást jelentő igét, forrást, végcél vagy útvonalat jelölő igekötőt,² direkcionális vonzatot képviselő, lokális viszonyt kifejező esetraggal vagy névutóval ellátott határozót, illetve vagy egy ágens szerepű alanyt (12, 13), vagy egy ágens szerepű alanyt és egy *patiens* szerepű tárgyat (14), vagy csak egy *patiens* szerepű alanyt (15) tartalmaznak. A *patiens* funkciójú bővítmény kifejezhető határozott (14a.) vagy specifikus határozatlan főnévvel (14b.), de nem jeleníthető meg nem-specifikus határozatlan főnévi kifejezéssel (14c.):

- (12) Nándor bement a házba.
- (13) a. Árpád belevágott a rönkbe.
b. Árpád belevágott az egyetemi tanulmányaiba.
- (14) a. Nándor betette az edzőcipőt a táskájába.
b. Nándor betett egy edzőcipőt a táskájába.
c. *Nándor betett edzőcipőt a táskájába.
- (15) Az edzőcipő bekerült a táskába.

A magyar igekötők összessége lativusi értelmű. Pléh (2000: 1010) szerint elképzelhető, hogy ennek oka kognitív tényezőkre is visszavezethető: „*az emberi gondolkodásmódban előtérben állnak a célok. A CÉL kódolás megjelenése a téri kifejezésekben valójában az intencionális akció szerveződését tükrözi, egy kognitív preferenciát*”. A hat ősi igekötő (*ki, be, fel, le, el, meg*) közül csak a *meg* képez látszólag kivételt azáltal, hogy teljesen grammatikalizálódott, ugyanakkor nyelvtörténetileg egységesnek tekinthető a hat ősi elem. Az újabb keletű igekötők tipikusan a hagyományos irányjelző perspektívába illeszkednek bele.

Egy mozgást jelölő alapigének igekötővel való ellátása lehetővé teszi, hogy szótár használatával nélkül új jelentéseket hozzunk létre, olyanokat, amelyek kifejezésére az olaszban különböző önálló szótári alakokat kell bevezetnünk (*bemegy – (ol.) entrare, kimegy – (ol.) uscire* stb.).

Mint említettem, irányjelölő helyváltoztatás jelölésekor az igekötőket mozgást jelentő igék mellett párhuzamosan használjuk a mozgás irányát (kiindulás, végcél), illetve útvonalát jelölő lokális esetragokkal (és névutókkal) ellátott tartalmas határozókkal. Minden irányjelölő igekötő párhuzamba állítható (l. 3. táblázat) egy általa előnyben részesített

² É. Kiss (2004) szemléletében ezek a terminatív igekötők. Ő az igekötők három típusát különbözteti meg: rezultatív, terminatív és lokatív igekötőket különít el. A rezultatív igekötők állapotváltozást kifejező mondatokban szerepelnek, és a változás elszenvedőjének a változás eredményeképpen létrejövő állapotára vonatkoznak (*Nándor letisztította az edzőcipőjét → Az edzőcipő tiszta lett*). A terminatív igekötők a célra irányuló helyváltoztatást leíró mondatokban a helyváltoztató egyén mozgásának végpontjára utalnak (l. 12.-15. mondatok). É. Kiss szerint akkor is terminust, végcél képviselő igekötőkkel van dolgunk, amikor forrás szerepű határozóval állnak együtt (pl. *Nándor kivette az edzőcipőt a táskájából*), ui. ilyenkor a mondatban latensen van jelen a végpont értelmű kifejezés (*Nándor kivette az edzőcipőt a táskájából a kezébe*), amellyel az igekötő helyettesíthető az ige előtti pozícióban (*Nándor a kezébe vette az edzőcipőjét*), míg a forrás értelmű határozó nem képviselheti az igekötőt az igemódosítói pozícióban (**Nándor a táskájából vette az edzőcipőjét*). A lokatív igekötők létezését, térbeli elhelyezkedést ábrázoló mondatokban a szóban forgó valaki vagy valami térbeli pozíciójának jelölésére szolgálnak (*Az edzőcipő ottmaradt (Nándor táskájában)*).

helyviszonyt kifejező raggal (félkövéren szedve), amelyet az adott igekötővel társuló ige a leggyakrabban választ ki az argumentuma számára, bár szabad határozói pozícióban más helyhatározói ragokkal ellátott kifejezések is szerepelhetnek a szóban forgó ige mellett. A nem mozgást jelentő, átvitt értelmű igekötős igéknél is megmarad az eredeti lokális vonzatstruktúra, s éppen az a bizonyos előjogokat élvező, gyakran az argumentumon megjelenő helyhatározói rag bukkan fel egy az adott igekötővel társult elvont értelmű ige vonzataként:

3. táblázat. Az igekötős igék és a lokális esetragok párhuzamos használata.

IGEKÖTŐS mozgásige	Honnan? (a mozgás kiindulópontja, a forrás)	Hová? (a mozgás célja, a végpont)	Hol? (a mozgás útvonala, a pálya)	Átvitt jelentésű igekötős ige VONZATával
BEmegy	a kertBŐL az utcáRÓL a kutyáTÓL	a szobáBA a postáRA macskáHOZ	az ajtóN	beletörődik vmiBE, belevág vmiBE
KIjön	a szobáBŐL a postáRÓL a macskáTÓL	a kertBE az utcáRA a kutyáHOZ	az ajtóN	kifogy vmiBŐL, kitagad vmiBŐL, kifulladás vmiTŐL
FELmegy	a kertBŐL a földszintRŐL az apjától	a lakásBA az emeletRE a barátjához	a lépcsőN	felriad vmiRE, felhördül vmiRE
LEmegy	a lakásBŐL az emeletRŐL az apjától	a kertBE a földszintRE a barátjához	a lépcsőN	lekésik vmiRŐL, lemond vmiRŐL
ÁTmegy	a konyháBŐL az egyetemRŐL az apjától	a szobáBA a postáRA a barátjához	az ajtóN az utcáN	átsegít (vkít) vmiN, átelik vmiN

A célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatokban az igekötővel együtt álló, terminatív szerepű testes határozó É. Kiss elemzésében (2004: 32) mintegy értelmezős szerkezetet alkot az igekötővel, ui. a két formai elem együtt fejezi ki a végcél. A helyhatározó (16, 17a. és 19 vö. 12, 13a. és 15), illetve a *patiens* szerepű testes tárgyi bővítmény (18) helyettesítheti az igekötőt az ige előtti pozícióban. Átvitt értelmű igehasználat esetén az ilyen mondat jól formáltsága megkérdőjelezhető (17b.). Itt a képes helyhatározó nem valódi fizikai helyváltoztatást képviselő vonzata egy az igekötővel képzett új igének (*belevág valamibe*), amelynek szemantikája nem kompozicionális, ezért az igekötő nem hiányozhat (átvitt értelmű **vág valamibe*):

(16) Nándor a házba ment.

- (17) a. Árpád a rönkbe vágott.
b. ?Árpád az egyetemi tanulmányaiba vágott.

- (18) Nándor edzőcipőt tett a táskájába.

- (19) Az edzőcipő a táskába került.

A terminatív igekötő ugyanakkor önmaga is képviselheti a végcélt, ha a szöveggörnyezetből kiolvasható a hiányzó tartalmas helyhatározói kifejezés szemantikája:

- (20) Nándor bement.

- (21) Árpád belevágott.

- (22) Nándor betette az edzőcipőt.

- (23) Az edzőcipő bekerült.

Az elliptikusan értelmezhető szerkezetek esetében jelöletlen kontextusban a direkcionális argumentum implicit maradhat (*beteszi a fülbevalóját*), hisz egyértelműen rekonstruálható (*a fülébe*). Nem jelöletlen kontextusban kitétele kötelező (*beteszi a fülbevalóját az ékszeres dobozba*).

A (12) és a (13) mondatok mozgást jelentő tárgyatlan igéi mellett zéró *patiens* áll, ami magyarázatot igényel. Az a tény, hogy ezek a szerkezetek ugyanúgy viselkednek, mint az explicit *patient*-t tartalmazók (vö. 16, 17a, 20 és 21), arra utal, hogy lényegében mindkét esetben hasonló predikátumról van szó. A mozgást jelentő tárgyatlan igék esetében egy implicit, odaérthető, kikövetkeztethető *patient*-t tételezünk fel: a (12) példában „Nándor lába”, a (13) mondatban „egy fejsze” vagy „fűrés” végez célra irányuló mozgást.³ Hasonló, rejtett, az igébe inkorporálódott *patient*-t magában foglaló szerkezeteket képviselnek a következő példák, amelyekben igekötőként személyragos határozószók szerepelnek, és amelyek azt mutatják, hogy kevésbé konkrét értelmű igékkel is létrehozható struktúrákkal van dolgunk. Ezen predikátumok magatartása is a célra irányuló helyváltoztatást kifejező mondatok prototipikus eseteinél leírt módozatot követi:

- (24) a. Nándor belelépett a sárba. (Nándor lába képviseli a *patient*-t)
b. Nándor a sárba lépett.
c. Nándor belelépett.
- (25) a. Árpád rámutatott a hibára. (Árpád kezének irányultsága még tetten érhető)
b. Árpád a hibára mutatott.
c. Árpád rámutatott.

³ É. Kiss (2004: 32) azzal érvel, hogy a mozgást jelentő igék kétféle szerkezetben vehetnek részt. Ha a mozgás módját fejezik ki folyamatos aspektusú mondatokban, ágens szerepű alanyuk van (*Nándor sétál*). Ha pedig célra irányuló helyváltoztatást leíró szerkezetekben vesznek részt, akkor igekötővel társulva mediális igékként viselkednek (mint 13, 17, 21), és alanyuk a *patient*-s szerepű alanyok tulajdonságaival jellemezhető.

- (26) a. Nándor rámeredt a képre. (Nándor szemmozgása adja a célirányt.⁴)
 b. Nándor a képre meredt.
 c. Nándor rámeredt.
- (27) a. Árpád rábukkant a titokra. (Egy absztrakt cselekvés, a keresés irányul a titok megtalálására.)
 b. Árpád a titokra bukkant.
 c. Árpád rábukkant.

A személyragos határozószók körében a következő, egyes szám 3. személyű határozószóval homonim alakok viselkedhetnek ige-kötőszerűen: *bele, hozzá, neki, rá, rajta*. Az 1. és 2. személyre utalók mindig önálló határozószók: *belém ütközött, nekünk jött*. Az egyes szám 3. személyű alak sem mindig ige-kötő: *Hozzá mentem, (nem Árpádhoz)*. Vö.: *Anna hozzám ment (feleségül)*. Az ige-kötőként használt személyragos határozószók mindig vonzzák, legalább fakultatívan, a velük rokon ragot: *belelép a sárba, nekimegy az asztalnak*.

A célra irányuló mozgást kifejező predikátumok egy altípusát képviselik a mozzanatos igékkel létrehozott szerkezetek, amelyek pillanatnyi cselekvés kifejezésére alkalmasak:

- (28) Az ág megrezdült.
- (29) A tűz fellobbant.
- (30) A madár felröppent.

A helyváltoztatás végpontját, célját itt a nyugalmi állapotba való visszatérés képviseli. Az ilyen mozgást, illetve fénykibocsátást vagy hangadást kifejező intranszitiv ige-k alanya ágensi és *patiensi* szerepet is betölthet. *Patiensi* alany esetén a mozzanatos ige-k mediális ige-kként viselkednek, s ige-kötőkkel társulnak (28, 29, 30). Ha az ilyen mondatokat egy olyan nem specifikus határozatlan, üres alaptagú áltárggyal bővítjük, amelyet egy számnév (31) vagy egy határozatlan névelős melléknév képvisel (32), ige-kötőt nem használunk:

- (31) Az ág rezdült egyet. (*Az ág megrezdült egyet.)
- (32) A tűz lobbant egy nagyot. (*A tűz fellobbant egyet.)

Akkor is ige-kötő nélküliek a mozzanatos ige-kkel képzett predikátumok, ha a *patiens* szerepű alanyt nem-specifikus pusztá főnév fejezi ki. Ilyenkor elvesztik célra irányultságukat, bár befejezett aspektusuk megmarad abból fakadóan, hogy mozzanatos, pillanatnyi cselekvést jelölnek:

- (33) Ág rezdült.
- (34) Tűz lobbant.

⁴ Erről a "fiktív mozgást" (Talmy 2000. vol. 1: 110 kifejezése) leíró szerkezetről l. Slobin (2008) érdekes tanulmányát.

A tárgyatlan mozzanatos igének lehet tárgyas változata. Ez utóbbi kauzatív ige néven is szerepel a szakirodalomban, és szabályos, célra irányuló mozgást kifejező szerkezetet alkot az igekötővel:

(35) Nándor megrezdítette az ágot.

(36) Árpád fellobbantotta a tüzet.

Ha áltárggyal terjesztjük ki ez utóbbi típusú szerkezeteket, tárgyük helyhatározói funkcióban lép fel, az ige pedig ugyanúgy igekötő nélküli, mint az áltárgyat tartalmazó intranszitiv igével képzett mondatoké (31, 32):

(37) Nándor rezdített egyet az ágon. (vö. *Nándor megrezdített egyet az ágon.)

Az igekötőnek statikus, nem mozgást jelentő igékkel való társulása esetén különösen jól megfigyelhető az igekötő és az ige együttese alkotta komplex ige által jelölt összetett eseményszerkezet. A *befekszik a kórházba* (*bemegy a kórházba, és ott marad* jelentéskomplexum) kifejezésben az igekötő önmagában jelöli a befelé történő helyváltoztatást, az alapige a komplex esemény folyamatszakaszát ábrázolja (*megy*), míg a határozó szemantikájában a helyváltoztatás eredménye fejeződik ki (*kórházban van*). Ilyenkor az olaszban általában a két jelentésmozzanatot visszaadó két külön ige használatával, körülírással oldhatjuk meg a fordítást: *andare in ospedale per ricoverarsi* (szó szerint 'kórházba megy, hogy befeküdjön').

2.3.1.2 Állapotváltozás kifejezése az igekötővel

Az állapotváltozást kifejező szerkezetek a következőképpen jellemezhetők: a komplex esemény *patiens* szerepű résztvevője olyan állapot- vagy helyváltozást szenved el, amelynek következtében egy új, statikus fizikai vagy lelki állapotba kerül, és ezzel párhuzamosan véget ér a változás folyamata (*Árpád megjavította a motorját: javította a motorját – a motor kész lett*). Az ilyen fajta mondatokban felbukkanó igekötőket hívja É. Kiss rezultatív igekötőknek (vö. 16. lábjegyzet). Gyakorlatilag bármelyik igekötő betöltheti ezt a szerepet, a *meg* is, amely az irányjelölők köréből ki van zárva.

Számunkra azok a predikátumok érdekesek, ahol a cselekvés/történés résztvevőjének mozgása eredményeképpen egy új statikus térbeli helyzet alakul ki. A *patiens* szerepű összetevő képviseli a helyváltoztatás útvonalát, s a mozgás végeztével beálló nyugalmi állapot testesíti meg a célt. A *patiens* állapotváltozását kifejező szerkezetek egy altípusáról van szó, mivel mind a mondattani szerkezet, mind a (befejezett) aspektus, mind az igekötő-használat szempontjából úgy viselkednek, mint a tipikus esetek:

(38) Árpád beutazta a világot.

38-ban a cselekvés útvonalát a *világot* összetevő jelöli. A cselekvés akkor fejeződik be, akkor áll le, ha az útvonalon történő mozgás által a cselekvő személy érintette a világ minden (a mozgó entitás számára releváns) pontját. Az igekötő átalakítja az ige vonzatstruktúráját, az intranszitiv igét tranzitívra változtatva. Az igekötős ige *patiens*i vonzata lehet specifikus főnévi kifejezés (38), de valódi térbeli távolságot, fizikai útszakaszt jelölő, számnévi determinánst tartalmazó specifikus (39) vagy nem-specifikus (40) (ál)tárgy is:

(39) Nándor bejárta (mind) a tíz üzletet.

(40) Nándor bejárt tíz üzletet.

2.3.2 Az igekötő szerepe nem célra irányuló predikátumokban

Ezekben a szerkezetekben a komplex eseményt a következő két állítás ötvöződése képviseli: egyrészt az alapige valamilyen térbeli elhelyezkedésre, létezésre vonatkozik, másrészt az igével társuló lokatív elemek (igekötő, lokatív főnévi kifejezés) az esemény szereplője helyének jelölésére szolgálnak. Ennek megfelelően statikus, nem célra irányuló, folyamatos aspektusú mondatokról van szó. A létrehozásukban részt vevő igék szemantikailag behatárolhatók:

- a létezést kifejező *van* ige és statikus helyzetet jelölő szinonimái (*áll, ül, fekszik, hever, található, marad* stb.),
- a valahol való tartózkodást leíró igék (*lakik, táborozik, él, telel, tartózkodik* stb.),
- a nem irányt jelző mozgásigék (*megy, lépdel, ugrál, táncol* stb.),
- az állapotszerű történést jelölő tárgyatlan igék (*ragyog, villog, tátong* stb.),
- a mozgás valamilyen negatív aspektusára utaló igék, amelyek lehetnek tárgyatlanok (*marad, reked, pusztul* stb.) vagy tárgyasok (*hagy, felejt, tart, talál* stb.).

Ezekkel az igékkel⁵ áll együtt egy az igekötők jellemző tulajdonságaival rendelkező és igekötőként viselkedő, helyre utaló, *hol?* kérdésre felelő határozószó, ún. proadverbium (*ott, benn, kinn, fenn* stb.), amely egy fogalmi egységet alkot egy az ige mögött elhelyezkedő tartalmas lokatív főnévi kifejezéssel. Már Deme László (1959: 192) rámutatott az *ott* igekötőszerű használatára ilyen szerkezetekben. A proadverbiumi elemek státusza még nem teljesen tisztázott kérdés a nyelvészeti szakirodalomban. Igekötői mivoltukat bizonyítja a célra irányuló, helyváltoztatást kifejező szerkezetekkel hasonlóságot mutató szintaktikai viselkedésük: itt is képviselheti a mondat lokatív elemeinek mintegy értelmezői szerkezetet alkotó együttesét akár csak az igekötő-proadverbium, akár csak a határozói bővítmény:

(41) Az edzőcipő benn maradt Nándor táskájában.
b. Az edzőcipő Nándor táskájában maradt.
c. Az edzőcipő benn maradt.

(42) a. Nándor ott lakik a téren.
b. Nándor a téren lakik.
c. Nándor ott lakik.

⁵ É. Kiss (2004: 39) rámutat arra, hogy az ilyen igék kétféleképpen használatosak. „...van egy agentív, 'adott pozíciót (szándékosan) fenntart' jelentésük és egy non agentív, létezést kifejező jelentésük.” Lokatív igekötőkkel csak az utóbbi értelmezésben társulhatnak: *Árpád ott áll az utcán* (pozíció-jelölés) vö. *Árpád áll az utcán (és nem megy)*; a lokatívusi főnévi kifejezés az utóbbi esetben szabad határozó szerepű. Tárgyas igék mellett csak akkor állhat lokatív igekötő, ha a predikátum a tárgyas ige tárgyának térbeli helyzetére utal: *Nándor ott látta az edzőcipőt a táskában* (az edzőcipő elhelyezkedését látta) vö. *Nándor látta az edzőcipőt a táskában* (de nem vette ki; „a táskában” összetevő itt szabad határozó).

2.3.3 Szóképzés az igekötővel

Az igekötők képzése mellett a hagyományos leíró nyelvtanok az igekötők egy külön szóképző funkcióját határolják el. E szerint az értelmezés szerint csupán a következő esetekben beszélhetünk igekötővel történő szóképzésről:

- az alapige nem létezik (*megnáthásodik* vö. **náthásodik*, *megvendégel* vö. **vendégel*, *megsokszoroz* vö. **sokszoroz* stb.)
- az igekötős ige és az alapige vonzatkerete különböző (*vki rak vmít vmire* – *vki megrak vmít vmivel* stb.). Ebben a csoportban találunk a téri nyelv körébe tartozó szerkezeteket. Figyeljük meg a következő mondatpárt:

- (43) a. Árpád rákente a vajat a kiflire.
b. Árpád megkente a kiflit (a) vajjal.

(43)-ban két egymással váltakozó, bár mind szemantikailag, mind szintaktikailag különböző szerkezetről van szó. Az első (a.) esetben az *a kiflire* helyhatározó a mozgás végpontját, célját jelző kötelező argumentum, amely teljesen vagy csak részben kerül a cselekvés hatása alá (azaz az egész kiflinek vagy csak egy darabjának bevajazásáról is szó lehet). Itt tehát egy célra irányuló, helyváltoztatást kifejező szerkezettel van dolgunk. A 43b. példában a cél az, hogy a tárgyként fellépő, *patients* szerepű *a kiflit* összetevő teljes mértékben érintett legyen a cselekvés által (azaz az egész kifli be legyen vajazva). A *vajjal* mondatrész névelő nélkül is állhat, hisz szabad határozó, nem kell specifikus olvasattal rendelkeznie. Ez utóbbi esetben egy állapotváltozást kifejező predikátumot hoztunk létre.

- az igekötős igenek az alapigéhez viszonyított jelentése megváltozik, és egy új, lexikalizálódott szótári alak jön létre (*fűzik* vö. *megfűzik*, *megy* vö. *összemegy* (a *tej 'megromlik'* értelemben) stb.).

Mivel az imént felsorolt esetek nem eredményeznek termékeny képzést, az újabb nyelvtanok és nyelvészeti értekezések kétségbe vonják az igekötők külön szóképző funkcióját. Kiefer–Ladányi (2000: 455) szerint az igekötős ige mindig szóalkotással jönnek létre, egy új lexikai egységet képezve. Azonban a szóalkotás egy különleges esetével van dolgunk, amely nem nevezhető sem szóképzésnek, sem szóösszetételnek, ezért javasolja a szóalkotás egy külön komponensének, az I-képzésnek a bevezetését. Szili (2000: 61–62) is a hagyományos felfogásnál jóval tágabban értelmezi az igekötővel végzett, perfektiválással összekapcsolódó szóképzést. Hangsúlyozza, hogy az igekötős igenek az alapigéhez viszonyított valenciaszerkezete mindig megváltozik, ugyanakkor gyakran kétséges eredményre vezetnek az igekötő jelentésmódosító szerepének elkülönítésére tett erőfeszítések. Végül a következőt indítványozza (Szili 2000: 62): „... *tekintsük az igekötőket poliszemantikus előelemeknek, melyek a különféle jelentésű alapigék tömegéhez csatlakozván, azok jelentésével is feltöltekézvén eredeti irányjelentésükben kisebb-nagyobb mértékben módosultak, többjelentésűvé váltak*”.

Véleményem szerint azokban az esetekben, amikor az igekötős ige új jelentése annyira eltávolodik az alapigéétől, hogy egy új szótári alak jön létre, nem alaptalan feltételezni a szóképzést. Az igekötő szóképző funkciójával kapcsolatos dilemma forrása az, hogy az igekötő tiszta szóképző funkciója nem mindig választható el élesen az igemódosítói szerepkörétől, ami beleillik az igekötő mint polifunkcionális elem jellemébe. Ha azonban köztes, átmeneti kategóriákban gondolkodunk, ahogy azt általában minden nyelvészeti osztályozás megkívánja, valószínűleg közelebb jutunk a megoldáshoz. A kontrasztív nyelvészet keretein belül mozogva támpontot jelenthet a szóképző és nem szóképző funkciók

elkülönítésében az a tény is, hogy amikor a magyar igekötős igét egy másik nyelv az alapigéhez viszonyítva egy teljesen más igével adja vissza, nagy valószínűség szerint lexikai-szemantikai értelemben is szóképzéssel van dolgunk. Lássunk röviden néhány példát!

- (44) Árpád bement a boltba. ‘Árpád è entrato (= è andato dentro) nel negozio’
- (45) Árpád bejárta a várost Télapó-jelmezért. ‘Árpád ha girato (= è andato avanti e indietro) per tutta la città per trovare un costume da Babbo Natale’
- (46) Árpád berúgott a sok sörből. ‘Árpád si è ubriacato per tutta la birra che ha bevuto’
- (47) Árpád berágott Nándorra. ‘Árpád ce l’ha con Nándor’

(44)-ben figyeljük meg az igekötő tisztán igemódosítói szerepben való használatát (itt eltekintek az aspektus jelölésének kérdéséről, amellyel később foglalkozom). (45)-ben, bár megváltozik az igekötős ige vonzatszerkezete az alapigéhez képest, az új jelentés még könnyen visszavezethető az alapige konkrét, helyváltoztatást jelölő értelmére. (46)-ban a *berúg* (a ‘*felönt a garatra*’ értelemben) nem következtethető ki a *rúg* jelentéséből, és az olasz fordításban az *ubriacarsi* mint a *berúg* megfelelője, nem helyettesíthető egy mozgásigés változattal. (47)-ben egy újabb keletű, stilisztikailag a *slang* körébe sorolható kifejezéssel van dolgunk, ahol az igekötős ige (lativusi vonzatát megtartva!) absztrakt jelentése semmiképpen nem kapcsolható össze az alapige konkrét jelentésével. Az olasz fordításban is egy teljesen más kifejezés jelenik meg, amelynek értelme nem írható körül egy a magyar alapigére emlékeztető szókapcsolattal. Ezek szerint könnyen belátható, hogy (46)-ban és (47)-ben szóképzésről van szó, (45) pedig egy átmenetet képez a tisztán igemódosítói és a tisztán szóképző funkció között.

Az igekötők szóképző funkciójának tárgyalását itt most lezárom azzal a megjegyzéssel, hogy tisztázása kétségtelenül várat még magára.

2.3.4 Akcióminőség kifejezése az igekötővel

Kiefer Ferenc, az akcióminőség (közismert német elnevezéssel *Aktionsart*, a korábbi magyar szakirodalomban *cselekvésmód*) kutatásának legelismertebb szakembere a hazai szakirodalomban, a következőképpen határozza meg a szóban forgó jelenséget: „Az akcióminőség a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága” (Kiefer–Ladányi 2000: 476). Ez a definíció a magyar nyelv formai sajátosságain alapul, hisz nem minden nyelvben van igekötő vagy toldalék, nem minden nyelv képez morfológiailag összetett igét. Elejét veszi ugyanakkor a hagyományos grammatika tág meghatározása – miszerint az akcióminőség az igével kifejezett folyamat, cselekvés vagy történés lefolyásának módja – alapján felmerülő problémáknak (l. Kiefer–Ladányi 2000: 475–476). Mivel az akcióminőséget toldalékolással és igekötősítéssel képezzük, és a morfológiai szabályok alkalmazása termékeny műveletekre vonatkozik, az akcióminőség meghatározó tulajdonsága a produktivitás. Azzal is számolnunk kell természetesen, hogy az akcióminőség igeszemantikai kategória.

Kiefer (2006a, 2006b) tizenhárom akcióminőséget különböztet meg, amelyek közül tizenegyet igekötővel képezzük. A következőkben felsorolom az összes igekötővel képzett akcióminőséget, hogy az igekötők szempontjából történő tárgyalást teljesebbé tegyem. Mivel

azonban a téri nyelv szempontjából nem mindegyik szerkezet egyformán releváns, kiemeléssel jelzem azokat az akcióminőségeket, amelyek kapcsolód(hat)nak a téri viszonyok leírásához:

1. **Frekventatív** – a cselekvés, folyamat vagy esemény (rendszeretlen) ismétlődését fejezi ki. Az igekötő megkettőzésével képezzük: *fel-felnéz, fel-felugrik*.
2. **Szaturatív** – telítettséget jelöl. A *ki* igekötő és a *magát* visszaható névmás együttes használatával fejezzük ki: *kisírja magát, kifutja magát*.
3. **Delimitatív** – (időbeli) behatároltság szemléltetésére használjuk. Morfológiai jele az *el* igekötő, s a mellette gyakran megjelenő *-gat/-get* iteratív képző: *elsétálgat*.
4. **Rezultatív** – eredményesség, befejeződöttség jelölésére alkalmas. Több igekötővel is létre lehet hozni, amelyeknek megoszlása tisztázatlan: *megír, elkölt, felmos, felszáll*.
5. **Szemelfaktív** – epizódikus eseményre, egyszeriségre utal. Képzője a *meg* igekötő: *megvakar, megcsillan, megrezdül*.
6. **Inchoatív** – kezdet kifejezője. Itt az *el, fel, meg* igekötők (alkalmasint a *magát* visszaható névmással egyetemben) alkalmazhatók: *elneveti magát, felharsan, megkondul, elindul*.
7. **Totális** – teljesség kifejezését érjük el vele. A *be* igekötővel fejezzük ki: *befelhősödik, beutazik (vmit)*.
8. Intenzív – az eltúlzottság jelölője. Az *agyon* igekötővel képezzük: *agyoncsókolgat*.
9. Exhaustív – kimerültségig végzett cselekvés esetén használjuk. Jelölője az *agyon* és a *tönkre* igekötő plusz a *magát* visszaható névmás: *agyonatanulja magát, tönkredolgozza magát*.
10. Szubmerzív – intenzív lelki vagy tudati állapotba kerülés kifejezésére használatos. Morfológiai jele a *be* igekötő: *beszerelmesedik, besokall*.
11. **Terminatív** – az eredményes befejezettségen van a hangsúly. Az *el* igekötővel képezzük: *elolvas, elérkezik*.

Az akcióminőség úgy kapcsolódik a téri nyelvhez, hogy a téri viszonyok ábrázolására szolgáló szerkezetek központi magját képező (mozgást kifejező) ige jelentését módosítja, valamilyen plusz, nem lokatív jelentéselemet adva hozzá. Lényegében azonban nem változtatja meg az alapige szemantikáját, és annak argumentumszerkezetére sincs hatással. Az igekötővel ellátott új ige szolgál alapul egy téri viszony leírásához.

Kiefer–Ladányi (2000: 477) szerint az igekötő által bevezetett jelentésmozzanat nem függ össze az igekötő egyéb jelentéseivel. Véleményem szerint legalább a rezultatív, a totális és a terminatív akcióminőségek esetében fellelhetünk bizonyos párhuzamot az igekötőknek fent elemzett, célra irányuló, helyváltoztatást, irányjelölést, ill. állapotváltozást kifejező szerepével. A cselekvés eredményére való irányulás mindenütt tetten érhető, tehát legalább néhány igekötő akcióminőségbeli (és/vagy aspektuális) jelentése mellett még határozói tartalmát is őrzi. A rezultatív és a terminatív akcióminőségek ugyanakkor leírásukban is annyira egybeesnek, hogy talán egy csoportba való sorolásuk nem lenne helytelen.

Az igekötővel létrehozott akcióminőségek esetében az új ige-komplexum majdnem mindig befejezett olvasatú, kivételt csak a frekventatív akcióminőség képez, amely imperfektív jelleget kölcsönöz az adott igének. Ezért az akcióminőség és az aspektus elhatárolása nem egyszerű, és vannak nyelvészek, akik nem is különítik el őket. Szeverényi (2006: 98) így vélekedik: „Az uráli nyelvek többsége az aspektust akcióminőség segítségével fejezik ki”. Horváth Laura (2011: 218) szerint is a „mai magyarban ... a perfektív aspektus kifejezése általában valamiféle akcióminőség-jelentésen keresztül valósul meg”.

Az akcióminőség fogalma a grammatikában nem tartozik az ókor óta általánosan ismert igei kategóriák közé (mint idő, mód, szám, személy, igenem), koncepciója csupán a XIX. század második felében merült fel a nyelvészeti szakirodalomban, s vált az ige aktívan

tanulmányozott területévé. Ezért e kérdéskör tanulmányozása terén még sok tennivaló van, korántsem számolhatunk végleges eredményekkel (Bodnár 2012).

2.3.5 Aspektus kifejezése az igekötővel

A nyelvészeti szakirodalomban még ma is gyakran hivatkoznak Bernard Comrie (1976: 25) aspektusértelmezésére, amely szerint „*az aspektus a szituáció belső időstruktúrája*”. Ahogy ez a definíció is sugallja, igen nehéz az aspektust az igeidőtől és módtól, illetve a modalitástól elszigetelten tárgyalni, hisz a három rendszer szoros kapcsolatban és egyensúlyban áll egymással. Az egyik komponens előtérbe kerülése a másik kettő leegyszerűsödésével, visszaszorulásával jár együtt egy nyelvben. A magyarban az igekötők aspektusjelölő funkciója a szakirodalomban elfogadott nézet szerint az igeidők leegyszerűsödésének, leépülésének következtében alakulhatott ki.⁶ Feltehetőleg az ómagyar kor vége felé megkezdődött a nyelvben egy az aspektus fogalmát és kifejezését érintő változás, amelyet valószínűleg az igekötők megjelenése és terjedése indított el. A kései ősmagyar korban kifejlesztett összetett, aspektust is jelölő igealakok leépültek azáltal, hogy különböző szerepük elhomályosult. A *-t/-tt* jeles múlt idő perfektiváló funkciója megszűnt, a létige *-a/-e* időjele eltűnt, és ezzel párhuzamosan a *-t/-tt* jel a múlt idő általános jeleként értelmeződött újra. A XVIII. századtól a különböző múlt időknek már csupán stilisztikai értékük volt a választékos nyelvhasználatban, s a XX. századra csak a *-t/-tt* jeles múlt idő maradt meg, a többi kihalt. Így a befejezettség igei toldalékokkal való kifejezése, azaz explicit jelölése (múlt időben) megszűnt (Geröcs 2011: 155–169; Horváth Laura 2011: 205; 221, É. Kiss 2014: 70–73).

Az aspektus lehet morfológiailag jelöletlen: a magyarban a folyamatos aspektus mindig jelöletlen. Úgy is mondhatjuk, hogy a magyar ige alapalakja folyamatos. A perfektív aspektus, azaz a befejezettség grammatikai jelölőjének elsősorban az igekötő bizonyul, bár rajta kívül más formái megnyilvánulásai is lehetnek.⁷ Tipológiai szempontból a magyar nem

⁶ Az igekötők aspektusjelölő szerepének megjelenése idegen nyelvi mintákat (is) követett (D. Máta 1992; Szeverényi 2006): a korai ómagyar korban (896–1526) valószínűsíthető a latin és a szláv areális hatás, később a német befolyással lehet számolni, míg a legújabb formációk már a nyelvben meghonosodott belső mintákat követik (Pátrovics 2002). Honti (2001) kétségbe vonja az igekötők idegen befolyás nyomán való elterjedését. Szerinte esetleg enyhe hatás képzelhető csak el.

⁷ Perfektiváló nyelvi elemek lehetnek a következők: határozatlan névelős eredménytárgy (*írt egy levelet, levelet írt*), lativusi helyhatározórag (*bőrig áztam*), a *-vá/-vé* eredményhatározói rag (*múzeummá alakították*) (vö. Szili 2000) mint igemódosítók, de az igeidők, az időhatározók és a szórend révén is kifejeződhet az aspektus, sőt egyes gyakorító és kicsinyítő képzők (*nyit – nyitogat, vág – vagdal, lobog – lobban*, stb.) is befolyásolhatják az események szemléletmódját (vö. Kiefer 2006b: 137–204). Ugyanakkor egyrészt, mint láttuk, igekötős, azaz befejezett aspektusú ige is fejezhet ki progresszív jelentéstartalmat (*Nándor épp ment el otthonról, amikor megérkeztünk*) (Takács 2012: 329–331), másrészt nem minden igekötős igt tartalmazó szerkezet kap automatikusan perfektív olvasatot (Kiefer 2006b: 42–48). Ez utóbbi esetre vonatkozóan Takács Edit (2012: 333) megjegyzi, hogy „*Akadnak olyan igekötős igeik, mint a beszámoló, a felolvas vagy a bemutatkozás, amelyek igekötős alakjuk ellenére is képesek az eseményeket folyamatokként reprezentálni, mivel az általuk jelölt esemény közbülső folyamata nem fejezhető ki önmagában az alapigével (beszámoló ~ számoló). Mivel a jelen időhöz prototipikusan a folyamatos szemléletmód kapcsolódik, ezek az igekötős igeik jelen időben, a beszédeseménnyel viszonyba állítva, egyenes szórenddel is magát a cselekvést és nem az esemény egészlegességét helyezik a figyelem előterébe (pl. Éva épp felolvas egy mesét; Épp beszámoló az élményeiről). Múlt időben azonban az egyenes szórendű igealakot tartalmazó szerkezetek kontextustól függően perfektív és imperfektív eseményt is reprezentálhatnak.*” A kérdéskör kutatásának szakirodalma bő, és kitüntetett figyelemnek örvend az utóbbi években a magyar nyelvész körökben is. Itt csak néhány munkára utalok a teljesség igénye nélkül: Wacha (1989a, 1989b, 2001), Kiefer (1984: 127–149, 1992, 1996: 257–268, 2006a, 2006b), Pátrovics 2002, 2012; Péter 2008; Szeverényi 2006; Horváth Laura (2011); Takács (2012); É. Kiss (2014) stb.

tisztán aspektusnyelv,⁸ ui. a mondat aspektualitását több morfoszintaktikai tényező együttesen határozza meg, ami a kompozicionális nyelvek⁹ jellemzője. Ugyanakkor igeikötőrendszerével és képzőivel közelebb áll az aspektusnyelvekhez, mint az inkább kompozicionálisakhoz (Horváth Laura 2011: 205). A *meg* igeikötő a befejezett aspektus kifejezésére specializálódott, nincs is már irányjelölő szerepe (ez tehát az az igeikötő, amely a grammatikalizálódás útján a legelőrébb tart), de más igeikötőknek is lehet/van perfektiváló rendeltetésük. Az igeikötő az aspektussal egyidejűleg szinte mindig közvetít egyéb, például lokatív érintettségű funkciókat is, ezért kell röviden megemlítenünk a téri nyelv tárgyalásakor aspektusjelölő szerepét.¹⁰

Igen ritka a magyarban a tiszta aspektusképzés, tehát az, hogy az igeikötő az alapigének csak a folyamatosból befejezetté váló aspektusát változtatja meg (*vizsgál – megvizsgál, szokik – megszokik, parancsol – megparancsol, magyaráz – megmagyaráz*: Kiefer 2006b: 480 példái). Az igeikötőt É. Kiss (2004: 14) szerint nem nevezhetjük aspektuális operátornak, az aspektus jelölése tipikusan a következő funkciókkal párosul:

- aspektus + célra irányuló hely- és állapotváltozás (vö. 2.3.1)
- aspektus + nem célra irányuló hely-jelölés (vö. 2.3.2)
- aspektus + szóképzés (vö. 2.3.3)
- aspektus + akcióminőség (vö. 2.3.4).

Mivel az imént vázolt szerepek egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul fejtik ki hatásukat, az aspektus mellett fellépő funkciókat ábrázoló szerkezetek tárgyalásakor mindenütt kitértem már a szóban forgó kifejezések aspektuális szempontú minősítésére. Az aspektus problémakörét itt csupán érzékeltetni szerettem volna, részletesebb elemzésébe nem foghatok.

⁸ Az aspektusnyelvekben az aspektus grammatikai kategória, az igeikötő paradigmatiszusan kifejezett folyamatos – befejezett oppozíciójára épül (l. például a szláv nyelveket).

⁹ Az aspektus kompozicionális értelmezése az aspektus nem lexikai kategóriaként való elemzésén alapul, és azon a felfogáson, hogy az igei megjelenő morfémaikon túl más mondatrészeket is figyelembe kell venni tárgyalásakor, ugyanis a mondat nem igei elemei nagyobb szerepet kapnak a mondat aspektusának kifejezésében. Végül soron a nyelvek tipológiai jellemzőin múlik, hogy a mondat aspektusának kialakításában az igeaspektus mennyire meghatározó. Az aspektus kompozicionalitása fordítottan arányos az aspektus morfológiai jelöltségével (Kiefer 2006b: 26). A magyarban az igeikötőrendszer kialakulása, perfektiváló funkciójának létrejötte és elterjedése csökkentette a nyelv kompozicionalitási fokát.

¹⁰ Az akcióminőséghez hasonlóan az igeisméltetés vagy aspektus szintén az „újabbban felismert igei kategóriák” (Bodnár 2012: 15–16) körébe tartozik. Az 1820-as évektől terjedt el mint nyelvészeti fogalom, bár mint kognitív kategória minden bizonnyal igen ősi. A szakirodalomban univerzális nyelvi kategóriának számít. Az aspektus immár rendkívül bő szakirodalma számos megközelítésről tesz tanúságot. Az aspektus és igeidő, valencia és igenem, aspektus és akcióminőség kérdései és bonyolult viszonyrendszerük tovább nehezíti az egyes részrendszerek működésének tisztázását. Igen érdekesnek tűnik nyelvoktatási szempontból is Takács Edit elemzése (2012), amely funkcionális nyelvészeti keretek közé helyezi az aspektus tárgykörét: „*az aspektuális tartalmakat konstruálás során létrejövő, az ige szemantikai struktúrájából kiinduló szemléletmódként kezeltem*” – írja a szerző.

3. HELYHATÁROZÓRAGOS NÉVSZÓI KIFEJEZÉS (FŐNÉVI, MELLÉKNÉVI, NÉVMÁSI ALAPTAGÚ¹¹ NP)

3.1 A magyar névszórendszer tipológiai jellemzői

A morfológiai tipológia szempontjából a magyar a szuffixáló agglutináló nyelvek közé tartozik. Ez azt jelenti, hogy a nyelvtani viszonyokat a nyelv elsősorban a szótól jobb oldalán elhelyezett gazdag toldalékrendszer alkalmazásával fejezi ki, amelyet névutók teljesítenek ki.

Az agglutináló nyelvek toldalékolásakor meg kell határoznunk az affixumok sorrendjét. Az uráli nyelvekben, így a magyarban is a szuffixum, azaz a szótól jobbra kapcsolódó morféma a tipikus affixum. A toldalékolás az ún. szintek szerinti rendezés elvén alapszik, amely azt írja elő, hogy a szóalakok létrehozása több lépcsőben, meghatározott sorrend szerint történik: szóképzés > szóösszetétel > ragozás (Szépe 1999). A magyarban a szóalkotó morféma sorrendje a következő: szótó + képző + jel + rag. Általában nem szokás megkülönböztetni a jelet és a ragot, a képzők, azaz a derivációs affixumok mellett egy egységes inflexiós toldalékmorféma-csoportot szokás elkülöníteni (vö. Kozmács 2006). A jel és rag közötti különbségtétel a magyarban pozícióra vonatkozik: az esetrag olyan kötött morféma, amelynek konstrukcionális helye a jelek mögött van. A rag lezárja a szó szerkezetét, utána nem állhat más toldalék; a jelet viszont követheti más inflexiós szóelem.

A magyar névszóragozási rendszer egyik fő jellemzője paradigmatisztikus elemeinek kiterjedtségében, sokaságában ragadható meg. Míg az indoeurópai latin *hortus* lexémának tíz ragozott formája van, a magyar *kert* főnév esetében ez a szám 756-ra nő. A magyar névszónak ugyanis 42 különböző jellel/jelekkel ellátott ragozható (nominativusi) alapalakja van, amelyeket a következő toldalékoknak a szótóhoz való járulása hozza létre:

1. a többes szám jele;
2. a valamilyen birtokviszonyra utaló toldalék és ezek különböző kombinációi:
 - a. birtokos személyjelek/személyragok,¹² amelyek önmagukban strukturált rendszert alkotnak;
 - b. az *-i* birtoktöbbségitő jel;
 - c. az *-é* birtokjel.

Ha 18 esetraggal számolunk, a magyar főnév paradigmáját 756 (= 42x18) különböző forma alkotja. Ez a minimum, ami melléknevek esetében még tovább bővül a középfok jele és az *-ik* kiemelő jel által létrehozott alapalakokkal, továbbá ezek ragozott formáival, illetve ha a magyar névszórendszer paradigmáját alkotó esetragok számát 18-nál többre tesszük, szintén magasabb számarányt kapunk (Rózsavölgyi 2006: 8–11; Sárosi 2003b: 370–371).

¹¹ Kenesei (2006: 91, 99–103) elemzését követve a névmásokat nem tekintem külön szófajnak, hanem azon szóosztályba tartozó elemeknek, amelyek a komponenseit helyettesítik. A fejezetben tehát a főnévi névmások a főnévi kategória tagjaiként szerepelnek.

¹² E toldalék megnevezése nem egységes a magyar nyelvészeti szakirodalomban, aminek oka arra vezethető vissza, hogy mind a jelek, mind a ragok tulajdonságaival rendelkező morfémaról van szó. A leíró nyelvészeti terminológia a „birtokos személyjel” (l. például Balogh 2000b: 185–190) kifejezést alkalmazza, míg a strukturális nyelvelméleti keretek között a „birtokos személyrag” (l. például Laczkó T. 2000: 365–370, Bartos 2000: 669–684) terminus használatos.

3.2 A helyhatározóragok kialakulása

A névszóragok keletkezésének nyelvtörténeti folyamata az ősmagyar korban (kb. i.e. 1000–896) kezdődött el, látványos kiteljesedése pedig az ómagyar korra (896–1526) tehető, amikor gyakorlatilag kialakult a mai rendszer. Azért tartom fontosnak a helyhatározói ragok kialakulására vonatkozó rövid áttekintést, mert így könnyen láthatóvá válik majd, hogy a magyarban a helyviszonyok kódolására használt különböző formai elemek (igekötők, ragok, névutók, határozószók) egy töről fakadnak, és ez magyarázza alaki szinten is jelentkező összefüggéseiket, amelyre később még visszatérek a kapcsolódásokat szemléltető szintézis szintjén. A helyhatározóragok három módon jöttek létre: 1. agglutinálódással, 2. primer ragok hasadásával, 3. raghalmozással.

Az agglutinálódás volt a legproduktívabb módja a helyhatározóragok kialakulásának: az *-on/-en/-ön* superessivusi és az *-ig* terminativusi rag kivételével az összes többi önálló szóból grammatikalizálódott raggá. E folyamat három fázisban zajlott le:

1. birtokos szerkezetekben álló két önálló jelentésű szó közül az eredetileg birtokot jelölő, majd raggá váló névszó elveszítette szemantikai és szintaktikai önállóságát, és névutóvá vált (pl. az inessivusi rag esetében a 'belső rész' értelmű *bél* tövéghangzós *bele* formájának 'belsejében' jelentéssel rendelkező *-n* locativus ragos alakja *a ház belen* 'a ház belsejében' típusú konstrukciókban történő gyakori használata során névutóvá értékelődött át);

2. a magyar hangsúlyviszonyoknak megfelelően a hangsúlytalan helyzetben levő névutók hangalakjukban redukálódva megrövidültek (példánknál maradvá a *belen* névutóból *-ben* alakú morféma lett: *ház ben*), és formai önállóságukat is elveszítve raggá váltak, hozzátapadva névszói vonzatukhoz (*házben*);

3. a hangrendi illeszkedés szabályainak megfelelően kialakult a ragnak több változata és a szótőhöz való illeszkedése (mély hangrendű szótőhöz a *-ban* változat kapcsolódik: *házban*).

A névutósodás, majd raggá válás útjára lépő főnév tipikusan helyet vagy tárgyknak a térvizonyok szempontjából meghatározott részét jelöli (vö. az igekötők előzményszófajának szemantikai jellemzőivel), amelyhez az ablativusi *-l*, a locativusi *-n* és a lativusi *-á/-é* primer rag járul.

Az agglutinálódott helyhatározóragokat a következő 4. táblázat foglalja össze:

4. táblázat. Az agglutinálódással keletkezett helyhatározóragok (Sárosi 2003a: 171 alapján).

Rag	Eredete
<i>-ban/-ben</i>	< <i>bél</i> 'belső rész'
<i>-ba/-be</i>	< <i>bél</i> 'belső rész'
<i>-ból/-ből</i>	< <i>bél</i> 'belső rész'
<i>-hoz/-hez/-höz</i>	< ug.: <i>*kuć</i> 'oldal, szél'
<i>-nál/-nél</i>	< ug.: <i>*na-</i> 'közelség'
<i>-ra/-re</i>	< <i>*roγ</i> 'közelség' vagy ug.: <i>*raγ</i> 'felszín'
<i>-ról/-ről</i>	< <i>*roγ</i> 'közelség' vagy ug.: <i>*raγ</i> 'felszín'
<i>-tól/-től</i>	< <i>tő</i> 'közelség' (vö. <i>tőszomszéd</i>)

Többfunkciójú primer rag hasadásával jött létre az *-on/-en/-ön* superessivusi rag. Az alapnyelvi poliszém *-n* locativusrag előtti tövéghangzó középső nyelvéllásfokra hangolódott, ha a toldalék helyhatározói értelemben volt használatos, míg alsó nyelvéllásfokra állt be mód- és állapothatározói jelentés esetén (*-an/-en*). A tövéghangzó idővel a rag részévé vált, és annak testesedéséhez vezetett. Ezzel párhuzamosan az új ragok jelentése leszűkült a pontosabb nyelvi jelölés érdekében, amelynek motivációja a funkciók és a formák közötti relatív egyensúly kialakítása volt. Ez a tendencia az ómagyar korban bontakozik ki egyre kézzelfoghatóbb módon, amikor a névszóragoknak már csak egyharmadára jellemző a poliszémia (ez utóbbiak közé sorolhatók a *-ra/-re*, *-ban/-ben*, *-ról/-ről* helyhatározóragok is) (Sárosi 2003b: 371).

Az *-ig* terminativusi rag a névszóragok kifejlesztése terén legritkábban alkalmazott *raghalmazás* útján keletkezett. Két ősmagyar lativusrag, az **-i* (az *-á/-é* elődje) és a *-g* változatban megőrződött **-k* egyesüléséből alakult ki az ómagyar korra (Sárosi 2003a: 170–172).

3.3 A helyhatározóragok a névszói paradigmában

Hogy pontosan hány esetragja is van a magyar főnévnek,¹³ még mindig nem véglegesen lezárt kérdés a nyelvészeti szakirodalomban. A lokális esetragok esetében azonban nem fér kétség ahhoz, hogy az 5. táblázatban foglalt kilenc rag a magyar esetrendszer állományába tartozik. Ahogy a táblázat is mutatja, ezek a helyhatározói ragok egy szoros szerkezetű részrendszert alkotnak, ami kivételnek számít, hisz a névszói paradigma számos és szerteágazó elemsorában más hasonló strukturált csoportosulást nem találunk (ellentétben az igei paradigmával).

¹³ Kiefer Ferenc nyomán (Kiefer 1999: 200, 2000: 580, 2006b:76) mára általánosnak mondható konszenzusnak örvend az a nézet, miszerint a magyar főnévnek 18 félé, biztosan esetragnak tekinthető toldaléka létezik. Ezek a következők:

Szintaktikai esetek	Lexikai esetek
1. Nominativus : \emptyset	4. Instrumentalis: <i>-val/-vel</i>
1. Accusativus: <i>-t</i>	5. Causalis-finalis: <i>-ért</i>
3. Dativus: <i>-nak/-nek</i>	6. Translativus-factivus: <i>-vá/-vé</i>
	7. Formativus: <i>-ként</i>
	8. Essivus-formalis: <i>-ul/-ül</i>
	9. Terminativus: <i>-ig</i>
	10-18. Irány- és helyhatározóragok (9 db. rag: l. 5. táblázat)

5. táblázat. Irány- és helyhatározói esetragok.

	Cselekvés kiindulópontja. Előzményszempont. Honnan?	Statikus, rögzített pont vagy felület. Tartamszempont. Hol?	Végpont, finális irányjelölés. Végszempont. Hová?
Belső helyviszony	<i>Elativus</i> -BÓL / -BŐL	<i>Inessivus</i> -BAN / -BEN	<i>Illativus</i> -BA / -BE
Szorosabb külső, felszíni érintkezései helyviszony	<i>Delativus</i> -RÓL / -RŐL	<i>Superessivus</i> -N / -ON / -EN / -ÖN	<i>Sublativus</i> -RA / -RE
Lazább külső, közelséget kifejező helyviszony	<i>Ablativus</i> -TÓL / -TŐL	<i>Adessivus</i> -NÁL / -NÉL	<i>Allativus</i> -HOZ / -HEZ / -HÖZ

A gazdag esetrendszerrel rendelkező (uráli) nyelvekben, így a magyarban is, a helyjelölő esetek aránya magas. A helyviszonyok kifejezésére fektetett nagy hangsúlyt bizonyítja az a tény is, hogy az alapnyelvből örökölt, tehát már az ősmagyar kor elején valamilyen formában biztosan létező öt rag közül (hat, ha a Ø ragot is számítjuk) négy alapvetően helyhatározórag: a locativusi *-n* és *-t*, az ablativusi *-l* és a lativusi *-á/-é* (az ősmagyar korban még **-i* alakban, illetve az előtte álló tövéghangzóval *-ai/-ei* diftongust alkotva) (Sárosi 2003a: 169). (Az ötödik a *-t* tárgyrag, amely egyébként helyhatározói értéket is felvehet: *bebarangoltuk az erdőt*). Az összes megmaradt a mai magyar nyelvben is, és ezek a primer határozóragok szolgáltak alapul a lokalizációs kódolás gazdag morfológiai részrendszerének (ragok, névutók, határozószók, igekötők) és általában az egyéb relációkat is kifejező alakok kifejlesztéséhez. Az ősmagyar kor elején a határozóragok poliszémek voltak, azaz az elsődleges helyjelölő funkciójuk mellett egyéb, különféle határozók szerepkörében is használatosak voltak. Korán, még az ősmagyar kor folyamán megkezdődött a határozóragok rendszerének nagyarányú kiterjedése, ami lehetővé tette a funkcionális különbségek egyértelműsítését a ragok szerepkörének specializálódásával.

Az esetrendszer egyik fő meghatározó jegye az ősi finnugor gyökerekre visszamenő irányhármasság, azaz az előzményhatározói, a tartamhatározói és a véghatározói esetragok elkülönülése. Az irányhármasságot kifejező helyjelölő esetek rendszere tovább bővült a helyviszony jellegét kódoló belső, külső érintkezései és külső „laza” helyviszonyt jelölő esetekkel. A szóban forgó ragok tehát két szempont szerint rendeződnek hármas sorba:

1. egy adott, rögzített ponton való elhelyezkedést, egy helyben történő mozgást jelölő, illetve a statikus ponthoz viszonyítva annak irányába történő vagy attól eltávolodó mozgást jelölő morféimák (vízszintes tagozódás);

2. egy adott pont belsejében, külső felületén vagy közvetlen közelében történő mozgást jelölő elemek (függőleges elrendeződés, tulajdonképpen tehát három fokozatú közel–távol dimenzióban: ‘binnen/rajta/kívül’).

Statikus felületen, térben kiterjedő szélesebb tartományban történő mozgás leírására a magyar inessivusi, superessivusi és adessivusi ragokat alkalmaz, azaz a mozgás közben történő helyjelölésre nem fejlesztett ki külön (prolativusi) esetragot:

(48) A játszótéren / a tornateremben / a szobornál sok gyerek szaladgál.

(49) Nándor kinézett az ablakon.

A terminativusi *-ig* rag a mozgás végpontjának kifejezésére szolgál. Párosan is használható az ablativusi raggal két pont közötti távolság jelölésére (*Padovától Budapestig*).

A *-nak/-nek* rag, amely tipikusan részeshatározói értékű és a birtokviszony esetjelölője, ritkán ugyan, de irányjelölő határozói viszony kifejezésére is alkalmas:¹⁴

(50) A Via Aurelia a félsziget nyugati partvonalát követve északnak tartott.

A *világgá megy* típusú kifejezésekben megtaláljuk a *-vá/-vé* translativus-factivusi rag helyhatározói szerepű használatát, amelyet az indokol, hogy az *-á/-é* ősi lativusragból keletkezett morfémáról van szó (Horváth László 2003: 453), amely már az ómagyar korban eredményhatározói funkcióra specializálódott állapotváltozást vagy *-változtatást* jelölő ige mellett. Az eredményhatározó irányjelölő helyhatározóból való származását az is mutatja, hogy a *-vá/-vé* rag mellett az illativusi és sublativusi ragok is előfordultak, s ma is előfordulnak eredményhatározói funkcióban (*halomba rak, részekre oszt*).

A *-t* ragos tárgy is kaphat helyhatározói olvasatot igeekötös mozgásige mellett:

(51) A final four hivatalos labdája már körbejárta Köln.

Meg kell említenünk a distributivusi *-nként* toldalék helyhatározói funkcióját: több helynek egyszerre történő jelölésére alkalmas oly módon, hogy helyhatározói értelmezése minden szóban forgó helyre külön-külön érvényes:

(52) Községenként vették fel az adatokat.

Végül az általában locativusi értelmezésű kettős vagy páros helyhatározóknak is helyet kell adnunk, amelyek gondot okozhatnak a magyart mint idegen nyelvet tanulók számára, mert nem kompozicionális felépítésűek, és mechanikusan nem összerakható szerkezetekről van szó, ugyanakkor produktivitásuk is korlátozott:

(53) „Száll a madár, ágrul ágra,
Száll az ének, szájrul szájra;” (Arany János, Rege a csodaszarvasról)

(54) A házuktól néhány méterre történt a baleset.

A magyar morfofonológia valószínűleg még az alapnyelvből örökölt (E. Abaffy 2003: 126) jellegzetes, az indoeurópai nyelvekben ismeretlen jelensége a magánhangzó-harmónia,

¹⁴ Ez a használat nyelvtörténeti okokra vezethető vissza. A *-nak/-nek* rag eredetileg lativusi helyhatározórag volt. A lativusi és a részeshatározói viszony között szoros szemantikai kapcsolat áll fenn. Az eredetileg irányhatározói értékű (*hegynek megy*) rag használati köre kiterjedt a cselekvés személyre való irányultságának jelentésmozzanatára is (pozitívan vagy negatívan hat valakire, segít valakinek, vagy kárára van valakinek, birtokába juttat valamit valakinek stb.). Ez a lativus – dativus közötti jelentésbeli kapcsolódás más nyelvekben is tetten érhető az azonos morfológiai jelölés által. Az olaszban például az *a* prepozíció a tipikus jelölője mind a lativusi, mind a részeshatározói viszonyoknak: *andare a scuola* ‘iskolába megy’, *dare qualcosa a qualcuno* ‘ad valamit valakinek’.

amelynek törvénye azt írja elő, hogy a toldalékok alakváltozatainak illeszkedniük kell a szótövekhez a magánhangzók minősége alapján.

Az egyalakú toldalékokban semleges magánhangzót találunk, ezek harmónián kívül esnek.

A helyhatározói rendeltetésű ragok körében elsősorban kétalakú toldalékok találhatók, amelyek elől- és hátul képzettség szempontjából térnek el egymástól (*e-a*, *é-á*, *ő-ó*). Ezek az alakváltozatok harmonizálnak a szótővel: *kertben* – *házban*.

A háromalakú ragok esetében nemcsak palato-veláris illeszkedés érvényesül a szótő és a toldalék magánhangzói között. Az elől képzett magánhangzót tartalmazó két variáns között a kerekítettség alapján (*e-ö*) is működik a hangrendi illeszkedés törvénye: *Péterhez* – *Ödönhöz*.

Egy a mai magyar nyelvben megfigyelhető, a belső és a külső érintkezéssel helyviszonyragokat érintő funkciómegoszlási tendenciára hívja fel a figyelmet Sárosi Zsófia (2003d: 802–803): a *-ból/-ből*, *-ban/-ben*, *-ba/-be* toldalékok egyszeri, átmeneti, ideiglenes helyzetet jelölnek, míg a *-ról/-ről*, *-n/-on/-en/-ön*, *-ra/-re* formák elvont értelemben és huzamosabb, stabilabb állapotra vonatkoztatva használatosak (vö. például *a konyhában* / *a konyhán dolgozik*):

(55) Új számítógépet hoztak az irodára. ...egy igen korszerű és gyors számítógépről van szó, amire már rég szükségünk volt az irodán.

(56) Ma kicsit tovább kell bent maradnom az irodában.

A belső és a külső szorosabb helyviszonyragok felcserélődéséről tanúskodnak az itt következő példák is.

Külső helyviszonyrag használata belső helyett:

(57) Tanévnnyitó a 100 éves Debreceni Egyetemen. ... 1914 őszén a Református Kollégium épületegyüttesében három karral kezdte meg működését a Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem.

Belső helyviszonyrag használata külső helyett:

(58) A fiú ellökte magát a faltól, szemébe húzta a baseball sapkáját, és a szőke küldönc után indult.

Konkrét és általános helyjelölés ellentétét a külső és belső helyviszonyragok szembenállásával érzékeltethetjük:

(59) a. A faluban nem sokan maradtak. (konkrét)
b. Falun lakik. (általános jelölés, a falu mint a város ellentéte)

(60) a. Felmentek a dombra. (konkrét)
b. Vasárnap a hegyekben voltunk. (általános jelölés, „hegyvidékes tájon” értelemben)

A belső és külső szorosabb helyviszonyragok használata közötti ingadozás figyelhető meg a földrajzi nevekhez kapcsolódó ragok alkalmazása terén is.¹⁵

Néhány, a határozóragok kiterjedésével és az ezzel párhuzamosan végbemenő specializálódásukkal ellentétes tendenciát is nyomon követhetünk már az ómagyar kortól kezdődően.

Az ősmagyar kor elején még használatos ősi eredetű essivusi *-t locativusi helyhatározórag már az ómagyar korban kiszorulóban volt, de megkövesedett formában még tetten érhető néhány helyhatározóban és névutóban a mai magyar nyelvben is (pl. *itt – ott, előtt – mögött, alatt – felett, hanyatt*). A településnevek szűk körében is megőrződött a mai magyar nyelv státuszát tükröző formák mellett (*Kaposváron – Kaposvárrott, Pécsen – Pécssett, Székesfehérváron – Székesfehérvárt, illetve analógiásan Székesfehérvárrott*). A két lehetséges alak közüli választás – az egyéni nyelvhasználatban sok ingadozással – beszédstílus kérdése, a nyelv régi állapotát tanúsító változat választékosabbnak mondható.

A *-ban/-ben* és a *-ba/-be* ragok közötti funkcionális különbség elmosódása már az ómagyar korban megindult (Sárosi 2003c: 616), és napjainkban is egyre határozottabban tetten érhető, ami a beszélők körében megmutatkozó nyelvhasználati elbizonytalanodást mutatja. Elsősorban a *hol?* kérdésre adott *-ba/be* ragos válasz formájában jelentkezik:

- (61) Az a kérdésem, hogy ekkora szobába két gyerek szerintetek el van [sic!] jól addig, míg a nagyobb el nem kezd kamaszodni?¹⁶

Az ellenkező tendencia is érvényesül, azaz a *hová?* kérdésre felelő *-ban/-ben* alakú változatok használata, ami hiperkorrekcióra utal. Bajza József 1836-ban kiadott *Kritikai Lapjaiban* a következőképpen szól: „...nem ártott volna színészeinket koronként efféle hibákra figyelmeztetni, például: ...szobában megyek 'stb. melyeket mind untalan hallani színpadunkon. Az ily példák megingatták volna színészeinket azon hitben, hogy ők, született magyarok lévén, szükségképen jól is tudnak magyarul” (Bajza 1836: 53).

Újabb funkcionális módosulási fejlemény a mai magyar nyelvben a *-nál/-nél* rag terjedése a *-ban/-ben* rovására (Sárosi 2003d: 802):

- (62) Szabálytalanságokat találtak a felsőoktatási intézményeknél. A közbeszerzések és a hallgatói költségtérítések kezelése is hagyott kívánnivalót maga után az egyetemekenél, főiskoláknál.

¹⁵ Kontinensek nevével, külföldi országnevekkel, állam-, illetve közigazgatási területek megnevezésével belső, zárt térhez köthető helyjelölő ragok használatosak (*Ázsiában, de az Antarktiszon! Olaszországban, de Magyarországon!*), kivételt képeznek a szigetek, amelyek mellett a külső, felülethez köthető helyragok állnak (*Máltán, Új-Zélandon*). A települések esetében a külföldi tulajdonnevekhez belső helyviszonyragok járulnak, a történelmi Magyarország területén belül esőknél figyelembe kell vennünk a főnév végződését is: az *-i, -m, -n, -ny* végűek és a *-falu, -város, -szombat* utótagú összetételek belső helyviszonyragokat (*Balatonalmádiban, Hegyeshalomban, Debrecenben, Villányban, Nyergesiújfaluban, Dunaiújvárosban, Nagyszombatban*), míg a magánhangzóra végződők és a *-hely, -vár, -szék, -hegy* elemekkel képzett összetételek szorosabb külső helyviszonyragot kapnak (*Baján, Hódmezővásárhelyen, Kaposváron, Udvarszéken, Ábrahámhegyen*). A *-j, -l, -r* végűek általában belső helyviszonyragokkal állnak, de körükben ingadozó a nyelvhasználat (*Nyírbátorban, Keresztúron, Tokajban* (ha tájegységről van szó) – *Tokajon* (ha a várost akarjuk jelölni)) (vö. Tompa 1985: 115–116; Szűcs 1999: 111–112).

¹⁶ <http://www.babanet.hu/tarsalgo/viewtopic.php?f=279&t=39266> (Letöltés ideje: 2014. augusztus 30.)

3.4 A helyhatározó-ragos névszói kifejezés szintaktikai viselkedése

A határozóragos NP szerepelhet az ige vonzatkeretében (*fogad valamibe*), de szabad határozó (más néven módosító vagy adjunktum) is lehet a mondatban (*Árpád angolt tanul (a szobájában)*). Az ige vonzatai (más néven argumentumai), azaz kötött bővítményei a következők lehetnek: tárgyszerű határozó (*fiára gondol, többre törekszik, táncolni akar*), a tárggyal váltakozó határozó (*halálra ítéel valakit*), az igekötőtől előírt határozó (*belelép a sárba*), az igekötő hiányából adódó kötelező határozó (*a szobába lép, jól/bolondnak tart, pappá avat*). Az ige és vonzata között fennálló esetviszonyt a magyar morfológiailag is mindig jelöli.

A helyhatározói ragok átvitt, elvont értelmű kifejezésekben alkalmazott alakjait a hagyományos leíró nyelvtanok képletes vagy képes helyhatározóknak nevezik (l. például M. Korchmáros 1998: 105), amelyek nem konkrét helyet kifejező névszóhoz járulnak, de az NP jelentésében a fizikai térnek egy absztrakt tartomány felé történő kiterjesztése könnyen tetten érhető:

(63) Álmaimban látom őt.

A valóságos és a képletes helyhatározók közötti különbség csupán szemantikai jellegű, mindkettő ugyanazzal a szerkezettel írható le. Ezekből eltérő nyelvi konstrukciót képviselnek a hagyományos leíró grammatikában állandó határozóként emlegetett kifejezések (például *gondoskodik valakiről*), ahol az ige kötelezően megjelenő bővítménye számára éppen egy az irány- és helyhatározói ragok köréből kölcsönvett suffixumot ír elő. Ez utóbbi esetben a toldalék teljesen elveszíti eredeti lokális rendeltetését, és csupán argumentum-jelölő elemként szerepel egy meghatározott szemantikai tartalom közvetítésére (vö. 3. táblázat).

A vonzatrelációk lexikai meghatározottságúak. Az ige mint régens szótári reprezentációja szabja meg, hogy milyen nyelvi egységgel áll együtt az ige: vonzatai számára meghatározott grammatikai sajátosságokat ír(hat) elő, amelyek annak a kódolására szolgálnak, hogy az adott forma az adott régens melyik argumentumhelyéhez rendelődik hozzá. A szabad határozók nem kötődnek szótári egységhez, azaz nincs régensük, és elhagyhatók (vö. Alberti 2006: 37–83; Gábor–Héja 2006; Héja–Gábor 2008; Peredy 2008). Kálmán László a vonzati és a módosítói szerepek polarizációs felfogása ellen lép fel annak a véleményének hangot adva, hogy a két bővítménytípus között átmeneti esetek létezését is számba kell vennünk egy a graduális nyelvi jelenségek létezésével számoló holisztikus megközelítés keretében (Kálmán 2006).

A vonzatoknak egy része kötelező érvénnyel mutatkozik régensre mellett, és ezek csak ellipszis esetén hiányozhatnak:

(64) Kényszerítették őket erre a munkára? Azt hiszem, nem kényszerítették őket (Ø).

Egyes vonzatok megjelenését a régens viszont csak lehetővé teszi mint a régens jelentésstruktúrájához tartozó elemeket, de nem feltétlenül követeli meg jelenlétüket. Ezek a fakultatív vonzatok implicit maradhatnak:

(65) (Holdvilágnál) sétáltak.

A régens nem jelöl ki minden esetben egyetlen nyelvi elemet vonzata számára. Ezek a formájukban korlátozatlan vonzatok egyazon "jelentéscsalád" (például "valahová való irányulás") tagjait képviselik. A régens itt nem közvetlenül a formát, hanem meghatározott jelentéselemek kifejezésének kötelezettségét írja elő vonzata számára (Komlósy 1992):

(66) Árpád most ért a boltba / az egyetemre / az orvoshoz stb.

Mint tendencia megfigyelhető, hogy a locativusi (*hol?* típusú) helyjelölők többnyire valódi helyhatározókként működnek, tehát gyakran szabad bővítményként szerepelnek. Az igék egy szemantikailag behatárolt csoportja (főleg a valahol való létezést, huzamosabb tartózkodást jelölők) mellett azonban kötött helyhatározók (*valahol él, lakik, marad* stb.). Az ablativusi és lativusi helyhatározók (*honnan?* és *hová?* típusúak) ugyanakkor inkább a mozgást vagy mozgatót jelentő ige irányulást kifejező vonzataként fordulnak elő (*valahonnan fölemelkedik, valahová eljut* stb.) (Nádasdy 2007).

A helyhatározó-ragos főnevek gyakran kínálkoznak az ige vonzataként, bár ebben a tisztán grammatikai funkcióban helyettük bármilyen más alakú kifejezés is felléphetne, hisz csak konvenció kérdése, hogy formailag hogyan testesül meg egy bizonyos logikai viszony, jelentéstartalom. A helyhatározó-ragos NP-k szinte bármilyen határozói jelentés kifejezésére alkalmasak, és használhatók mind kötött határozóként (vonzatként), mind szabad határozóként (adjunktumként).

3.5 A helyhatározóragok szemantikai terheltsége

A határozói funkciók rendszere a helyhatározói rendeltetésből, formailag a helyhatározói szerepű morfémákból fejlődött ki. A konkrét térbeli viszonyok szolgáltak alapul az elvontabb (idő, eredet, eredmény, ok, cél stb.) relációk ábrázolására. A helyhatározó kategóriájának elsődlegességét bizonyítja – a kézenfekvő kognitív háttérmagyarázaton túl – az a tény is, hogy kifejezőeszközeinek bősége és differenciáltsága meghaladja a többi határozótípusét. Mindez magyarázza azt a tényt, hogy sokszor éppen a helyhatározóragok szolgálnak forrásként egyéb határozói funkciók jelölésére, illetve váltakoz(hat)nak az egy bizonyos szintaktikai reláció kifejezésére specializálódott raggal. A hagyományos leíró nyelvtanok, mint például a *Magyar grammatika* (Keszler 2000, szerk.) megkülönböztet nem pontosan körülhatárolható jelentésű, ún. aszemantikus és jelentésük alapján csoportosítható, szemantikus határozókat. Szili Katalinnal (Szili 2001) egyetértve az ilyenemű éles elválasztást nem tartom produktívnak, hiszen gyakran nem könnyű a vonzatokat osztályozni szemantikai tartalmuk alapján, illetve a behatárolás önkényesnek tűnhet. Például a *Magyar grammatika*-ban az *elmarad a társaitól, kifogy valamiből, kitagad valamiből* szókapcsolatokban a helyhatározó-ragos szintagma aszemantikus határozóként elemződik, míg a *biztonságba kerül, felgyógyul a betegségből, gyarapodik valamiben* kifejezésekben a névszói vonzat az első két esetben állapothatározói, a harmadikban tekintethatározói besorolást kap (Balogh 2000a: 133; Keszler 2000b: 426–429).

A lexikai esetek már az igék szótári jellemzésében megjelennek, a szintaktikai esetektől eltérően nem következtethetők ki a mondattani viszonyokból. Minden lexikai esethez rendelhető valamilyen tipikus szemantikai szerepkör. A helyhatározói funkciónak van a legkiterjedtebb eszköztára: helyet jelölő esetek az inessivus, a superessivus és az adessivus, irányt kifejezők az illativus, a sublativus, az allativus és a terminativus (lativusi irányultságú véghatározói rendeltetésben), illetve az elativus, a delativus és az ablativus (előzményhatározói értelemben). A formativus és az essivus-formalis az állapothatározó tipikus megnyilvánulása, az instrumentalis az eszköz- és társhatározó szerepében jelenik meg, a causalis-finalis cél- és okhatározót jelenít meg, a translativus-factivus az eredményhatározót nevezi meg, jóllehet ezeken a preferenciális megfeleléseken túl a hely- és irányjelölő esetragok is szerephez jut(hat)nak az említett szerepek morfológiai kódolásában. Az imént említett funkciókon kívül a szakirodalom megkülönböztet idő-

, szám-, fok- és mérték-, eredet-, mód-, tekintet-, részeshatározói, illetve partitivusi részelő és hasonlító határozói hatásköröket (Keszler 2000b: 426–443, M. Korchmáros 1998: 101–124), amelyeknek formai jelölésében jelentős mértékben veszi igénybe a nyelv a hely- és irányjelölő ragokat. A következő 6. táblázat mutatja a helyhatározói ragok nem lokális szemantikai tartalmú terheltségét. Ennek a kérdéskörnek azonban ehelyütt nem adhatok nagyobb teret:

6. táblázat. Helyhatározóragok nem lokális szemantikai tartalmú terheltsége.

HATÁROZÓTÍPUS	VONZAT	SZABAD HATÁROZÓ
IDŐ	két óráig tartott / elhúzódott, 1993-ban született	júniusban vizsgázott, nyáron dolgozott
SZÁM		elsőre sikerült / megoldotta
ÁLLAPOT	biztonságba kerül, felver álmából	épségben megérkezett, álmában látta
EREDET	fából készült, egy töről fakad	kottából játssza (a darabot)
EREDMÉNY	darabokra tör, koszorúba köt / fűz	halálra kínozt, oszlopba sorakozik
TÁRS		barátja társaságában jelent meg
ESZKÖZ	hegedűn játszik, írásban rögzít	postán kapja (a lapot), liftten megy fel
MÓD	keresztnevéen szólít / nevez, félvállról vesz	titokban találkozik, szívből utálja
OK	kényszerből cselekszik, búzlík az alkoholtól	megijed a kutyától, megismeri a hangjáról
CÉL	hadba száll, leánynevezőbe készül	átöltözik a vacsorához, időtöltésből zenél
TEKINTET	bővelkedik ötletekben, akadályoz a munkában	jellemükben különböznek / hasonlítanak
FOK-MÉRTÉK	bőrig ázik	állig felfegyverez, halálra bosszant
RÉSZES	hat személyre terít, nagy családra keres	
PARTITIVUSI RÉSZELŐ	vesz a süteményből	a csoportból öten levizsgáztak
HASONLÍTÓ ¹⁷ (középfokú melléknév, számnév, határozószó alaptaggal!)	barátjánál magasabb, ötnél kevesebb, Annánál jobban (főz)	

¹⁷ A hasonlító határozó a többivel ellentétben nem szemantikai indíttatású vonzat, hanem egy meghatározott grammatikai művelet, a középfokú hasonlítás által megkövetelt forma, amelynek analitikus kifejezőmódja is létezik: *magasabb, mint barátja, jobban főz, mint Anna* stb.

3.6 Névmasi alapszavú névszói kifejezés

A névmási alapszavú NP-ket, amelyeket a hagyományos leíró nyelvtanok a határozószókon belül tárgyaltak, itt azonban a helyhatározó-ragos névszói kifejezéseken belül veszem számba őket, mint azoknak egy részrendszerét. Mégpedig azon az alapon, hogy a névszói kategória¹⁸ komponenseit helyettesítik (vö. Kenesei 2006: 91, 99–103), morfológiai és szintaktikai viselkedésüket tekintve a főnevekkel és melléknevekkel, ezen belül számnevekkel azonosíthatók.¹⁹ A névmási helyettesítés azt jelenti, hogy a névmások közvetlen denotatív jelentés nélkül a névszókra jellemző szerkezeti pozíciókban jelennek meg, a mondatban a névszókra jellemző szerepeket töltönek be: itt éppen a lokalizáció kifejezésében érvényesülő funkciójuk miatt hívom elő őket. A paradigmatiság megfeleltethetőségnek persze vannak korlátai (Kugler–Laczkó 2000: 153; Szépe 2003; Rákosi 2011; vö. 31. lábjegyzet), de ezekre itt nem tudok kitérni, mert túlságosan eltávolítana központi tematikámtól.

A névmási alapszavú NP-k a főnévi alapszavúakhoz képest sokkal kevesebb többször képződtek, ezért könnyebben behatárolhatók, zárt kategóriát alkotó egyedeik listázhatók, fonológiai egységesen megjelenő formáik vannak prefixumaik révén (*mi, ami, valami, bármi, akármilyen, némi, semmi* stb.), ami történetileg magyarázható. A névmások a legrégebbi, már az uralmi alapnyelvben is a formailag elkülönülő szófajok közé tartoztak.

Funkcionális megközelítésben a névmások ugyanolyan helyhatározói értékkel rendelkez(het)nek, mint az általuk helyettesített névszók, amelyek jelentését az esetek, a szám, a személy és a nem (ez utóbbi a magyarban jelöletlen) morfológiai kategóriáival jelölik.

¹⁸ A tárgyalásban nem mindig szövegek külön a főnévi és melléknévi (számnévi) névmásokról, mert témám szempontjából nincs jelentősége a megkülönböztetésnek, és az egységes névszói kategória alkalmazása általában átláthatóbbá teszi a kérdéskörrel kapcsolatos fejtegetést. Ahol szükség lesz rá, főnévi és melléknévi névmásokat különböztetek meg az újabb szakirodalmi irányultságot követve: „Az úgynevezett számneveket nyelvtanunk a melléknevek altípusaként tartja számon, hiszen ezek is járulékos fogalmakat fejeznek ki: tulajdonságot, méghozzá mennyiségi tulajdonságot jelentenek” (Lengyel 2000: 143).

¹⁹ A névmások szófajiságának kérdése, azaz annak eldöntése, hogy önálló szófajt alkotnak-e vagy az általuk helyettesített alapszófajokhoz sorolandók, még nem véglegesen lezárt problémakör a magyar nyelvészeti szakirodalomban (vö. Kálmán–Molnár 2007; Laczkó K. 2006; Szépe 2003), az egyik legvitathatóbb szófaji kategóriaként tarthatók számon. Morfológiai ragozási paradigmájuk a főnévével egyezik. Szintaktikai szempontból ugyanazokat a mondatrészszerkezeteket tölthetik be, mint a névszók: ebben az értelemben tehát paradigmatiság helyettesítésről beszélhetünk a névszó és a névmás viszonylatában. A névmások teljes szerkezetekkel (maximális projekciókkal) változhatnak, ezért a főnevekkel, melléknevekkel ellentétben nem lehetnek bővítményeik (sem vonzatuk, sem szabad bővítményük), és a szóképzés, illetve a szóösszetételei folyamatok tekintetében nem produktívak, a melléknévi névmások nem fokozhatók. Egyes főnévi névmások elláthatók ugyan bővítményekkel (tipikusan a személyes névmások: *a valódi énem*, a visszahatók közül az *önmaga*: *a valódi önmaga*, de a határozatlan és negatív névmások körében is előfordul: *egy kis senki*, *egy gonosz valaki*), tehát bizonyos szempontból főnévként viselkednek, de ez csak megszorításokkal és periferikusan történik. Szemantikailag a megfelelő alapszófajhoz képest a névmásoknak nincs határozott jelentéstartalmuk, ezzel csak egy adott beszédhelyzetben rendelkeznek valamire való rámutatás, illetve utalás révén. Ez utóbbi jellemzőjük fontos pragmatikai funkciók ellátására teszi őket alkalmassá (l. lejjebb).

7. táblázat. A névmások megoszlása morfológiai kategóriákra való referálásuk alapján.

NÉVMÁSOK	
CSAK FŐNÉVRE REFERÁLÓK	FŐNÉVRE ÉS MELLÉKNÉVRE (SZÁMNÉVRE) REFERÁLÓK
személyes (és birtokos)	mutató
visszaható	vonatkozó
kölcsönös	kérdő
	határozatlan (<i>vala-</i> , <i>né-</i> előtagúak)
	általános (megengedő, totális, negatív)

Indirekt denotatív jelentéssel rendelkeznek: kijelölnek valamely szövegen belüli vagy azon kívüli személyt vagy dolgot, tulajdonságot, mennyiséget, amelyre utalnak, tehát referenciálisan értelmezhetők, mégpedig a következő három módon: 1. deixis, 2. koreferencia és 3. logikai operátori szerep felvétele által (Laczkó K. 2004: 471).

A névmások funkcionális osztályokba sorolásában a *Magyar grammatiká*-ban (Kugler–Laczkó 2000: 156–157) alkalmazott felosztást követem, amely a következő csoportokat különíti el: 1. személyes,²⁰ 2. visszaható, 3. kölcsönös, 4. mutató, 5. vonatkozó, 6. kérdő, 7. határozatlan, 8. általános. Általában a tágabban értelmezett személyes névmások kategóriájába sorolódnak a visszaható és a kölcsönös névmások is, de funkcionális szempontból, azaz referenciális használatukat tekintve érdemes az utóbbi kétfajta elemet elválasztani a személyes névmások többi elemétől. A referenciális értelmezhetőség, illetve az ezzel összefüggő helyettesíthetőség szempontjából eltérő a különböző névmási csoportok disztribúciója. A továbbiakban elsősorban a helyjelölő funkcióra koncentrálva mutatom be röviden a névmásokat az iménti sorrendet követve.

3.6.1 Személyes névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

A személyes névmások – a visszaható, a kölcsönös és a birtokos névmásokkal (l. 34. lábjegyzet) együtt – csak főnevet helyettesítő elemek. Teljes szám- és személy-, illetve rendhagyó alakokat magába foglaló esetparadigmájuk van.²¹ Szám szerint egyes és többes számú alakjaik vannak, a személy kategóriáján belül pedig három (első, második és harmadik) személy különül el. Nem differenciálódnak viszont a nyelvtani nem szerint, illetve az élő/élettelen kategóriáján belüli megkülönböztetés sem érvényesül körükben. Helyhatározóragos formáik morfémalánca a következőképpen épül fel: ragmorféma (nyelvtörténetileg önálló szó értékű *tő* + primer határozórag + (szóalakot záró) személyjel (például *bennem*), amely nyomatékosítható a személyes névmás előtagként álló

²⁰ Lengyel Klára (1997) után a hagyományosan birtokos névmásokként számon tartott elemek a személyes névmások szuppletív *-é* birtokos személyjeles alakjaiként a személyes névmások kategóriájába sorolódnak a legújabb grammatikai osztályozásban (l. például Kugler–Laczkó 2000: 161; Tátrai 2000; Laczkó K. 2004). Én is ezt a felfogást követem, következésképpen mindaz, amit a személyes névmásokról és referenciájukról elmondok, a birtokos névmásokra is értendő, természetesen azzal a pontosítással, hogy az *-é* birtokjelnek is van egy saját, kontextusfüggő referenciája (l. a funkcionál).

²¹ Igazi paradigmatiszmus alakok csak a nominatívus és accusatívus sorok. Az összes többi esetragos forma hiányzik (**énben* stb.). Helyükbe az ősmagyar korban még (primer) ragos főnévként használt elemek léptek, amelyek aztán a szekunder ragok kialakulásához vezettek, és amelyekhez személyjelek járultak (l. 8a. és 8b. táblázatok). Ezen formák tehát nem a szekunder helyhatározóragok (például *-ben*) ragozott alakjai. E névmások hangrendjéből következtetni lehet arra, hogy milyen hangrendű volt az az ősi önálló szó, amely a tövet alkotja (D. Mátyai 1999, 2003a: 214–215; Korompay 1991).

(nominativusi) alapalakjával (*énbennem*). A helyhatározói rendeltetésű formák körében az irányhármasság következetesen érvényesül a főneveknél tapasztalt mintázatot követve.

8a. táblázat. Személyes névmás alapú helyhatározói rendeltetésű alakok (egyes szám).

Írányultság, irányhármasság	Helyhatározói rendeltetésű esetek	Egyes szám		
		1. személy	2. személy	3. személy
Belső helyviszony	Illativus	(én)belém	(te)beléd	(ő)belé
	Inessivus	(én)bennem	(te)benned	(ő)benne
	Elativus	(én)belőlem	(te)belőled	(ő)belőle
Szorosabb külső, felszíni érintkezései helyviszony	Sublativus	(én)rám	(te)rád	(ő)rá
	Superessivus	(én)rajtam	(te)rajtad	(ő)rajta
	Delativus	(én)rólam	(te)rólad	(ő)róla
Lazább külső, közelséget kifejező helyviszony	Allativus	(én)hozzám	(te)hozzád	(ő)hozzá
	Adessivus	(én)nálam	(te)nálad	(ő)nála
	Ablativus	(én)tőlem	(te)tőled	(ő)tőle
	Dativus	(én)nekem	(te)neked	(ő)neki
	Accusativus	engem(et) ²²	téged(et)	őt
	Terminativus	nincs	nincs	nincs
	Translativus- factivus	nincs	nincs	nincs

8b. táblázat. Személyes névmás alapú helyhatározói rendeltetésű alakok (többes szám).

Írányultság, irányhármasság	Helyhatározói rendeltetésű esetek	Többes szám		
		1. személy	2. személy	3. személy
Belső helyviszony	Illativus	(mi)belénk	(ti)belétek	(ő)beléjük
	Inessivus	(mi)bennünk	(ti)bennetek	(ő)bennük
	Elativus	(mi)belőlünk	(ti)belőletek	(ő)belőlük
Szorosabb külső, felszíni érintkezései helyviszony	Sublativus	(mi)ránk	(ti)rátok	(ő)rájuk
	Superessivus	(mi)rajtunk	(ti)rajtatok	(ő)rajtuk
	Delativus	(mi)rólunk	(ti)rólatok	(ő)róluk

²² Az ómagyar korban az egyes szám első és második személyű tárgyrag nélküli és a tárgyragos alakok funkcionálisan elkülönültek (az utóbbiak magasabb stilisztikai regiszterhez tartoztak). Mára ennek a tendenciának az ellentéte figyelhető meg, azaz a tárgyragos változatok jóval kisebb arányban használatosak (l. a *Magyar Nemzeti Szövegtár* adatait), illetve alsóbb nyelvi szintre szorultak vissza. Az 1900 utáni években bekövetkező ilyen irányú tendenciát az motiválhatta, hogy az *engem* és *téged* formák a tárgyrag kitétele nélkül is csak tárgyként értelmezhetők, tehát a tárgyrag ezekben a szóalakokban nem hordoz plusz információt. Hasonló változás ment végbe az egyes szám 3. személyű névmás használati körében is: az *őt* (/ *űt*) – *őtet* (/ *űtet*) változatok közül a korábban közkeletű elemismétléses alak elavulóban van, illetve nyelvjárási szinten él tovább, az *őt* lett a köznyelvi forma. A többes szám első és második személyű *bennünk* / *bennünket*, *bennetek* / *benneteket* változatok közül, amelyek accusativusi raggal ellátott alakjai az ómagyar kor végén keletkeztek, a tárgyragos forma használata lett általánosabb a *minket* / *titeket* mellett (D. Mátyai 2003a: 213–214, 2003b: 399, 2003c: 635–636, 2003d: 740–741).

Lazább külső, közelséget kifejező helyviszony	Allativus	(mi)hozzánk	(ti)hozzátok	(ö)hozzájuk
	Adessivus	(mi)nálunk	(ti)nálatok	(ö)náluk
	Ablativus	(mi)tőlünk	(ti)tőletek	(ö)tőlük
	Dativus	(mi)nekünk	(ti)nektek	(ö)nekik
	Accusativus	minket/ bennünket	titeket/ benneteket	őket
	Terminativus	nincs	nincs	nincs
	Translativus- factivus	nincs	nincs	nincs

Az elsődleges helyhatározóragok és a dativusi, illetve accusativusi alakok ragozási sora hiánytalan, míg a névszókkal történő téri kódolásában résztvevő terminativusi, translativus-factivusi és distributivusi formák egyáltalán nem kötődnek személyes névmásokhoz.

Már volt róla szó, hogy a distributivus az általánosan elfogadott 18 tagú névszói paradigmán kívül esik (a *Magyar grammatika* képzőszerű ragként tartja számon: l. Balogh 2000b: 204). Használata mindenképpen korlátozottabb az esetparadigma részét képező ragokhoz képest, így nem meglepő, hogy a névmások ragozási sorából (az összes névmásra vonatkozóan) hiányzik, így a továbbiakban eleve kihagyom ezeket az alakokat a tárgyalásból.

Az accusativusi forma nem nyomatékosítható tovább. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy alakjai eleve személyes névmás alapúak,²³ de nyomatékosíthatatlanságuk a tárgyas igeragozás²⁴ inflexiók toldalékainak működésével is összefüggésbe hozható, illetve a mondat argumentumainak jelölését (részben) irányító takarékosági elvvel magyarázható, amely szerint az egyértelműséget a lehető legkevesebb és a lehető legegyszerűbb jelöléssel kell elérni. A személyes névmások körében alapvető különbség áll fenn egyrészt az első és második személyű, másrészt a harmadik személyű névmások között (ideértve a magyar tárgyi inflexiók morféimákat is). A magyarban az első két személynek a harmadiktól való elkülönítését mind morfológiai és szintaktikai, mind szemantikai és pragmatikai tényezők indokolják. Az első és második személyű névmások inherensen számjelöltek, monomorfematikusak: nem bonthatók szét $m + i$, illetve $t + i$ morféimákra, ahol az első tag jelölne az egyes számú tövet, a második pedig a többesjelet, legalábbis szintkrón szinten nem.²⁵ Az *ők* alak viszont egyértelműen az egyes számú *ő* és a *-k* többesjel összehozása.

Szintaktikailag az a tény választja ketté legszembetűnőbb módon az accusativusi személyes névmások csoportját, hogy az első és második személyűek az ige alanyi ragozását kívánják meg, míg a harmadik személyűek tárgyas ragozású igével állnak. A harmadik személyű személyes névmások a mutató névmásokkal rokonok, ugyanis mindkettő a

²³ Ide kívánczik még az a tény is, hogy az egyes szám 1. személyű forma kezdő magánhangzója egy ősi nyomatékosító szerepű, közelre mutató névmásra vezethető vissza, amelynek jelentése 'íme én' (D. Mátyai 2003a: 213–214), tehát már egy eleve nyomatékosított alak épült be a rendszerbe.

²⁴ Nem használom az újabb keletű "általános / határozatlan" és "határozott ragozás" elnevezéseket, hanem megmaradok a hagyományos "alanyi" és "tárgyas ragozás" kifejezéseknél. Ennek oka a következő: a határozottsági / specifikussági követelmény a tárgyas ragozás választásánál csupán szemantikai következménye annak a szintaktikai tényezőnek, amely lényegében kiváltja a tárgyas ragozást: csak determinánsi kategóriájú tárgy (DP) esetén kerül a szóalakba a tárgyas ragozásnak megfelelő tárgyi egyeztetőmorféma. Az "alanyi" és "tárgyas ragozás" terminusok szintén nem pontosak, de legalább utalnak az (esetelméleti) tárgyasságra, illetve tárgyatlanságra: alanyi ragozás esetén csak alanyi egyeztetőmorfémat tartalmaz a szóalak, míg tárgyas ragozás esetén ezen túl egy tárgyi egyeztetőmorfémmal is kiegészül.

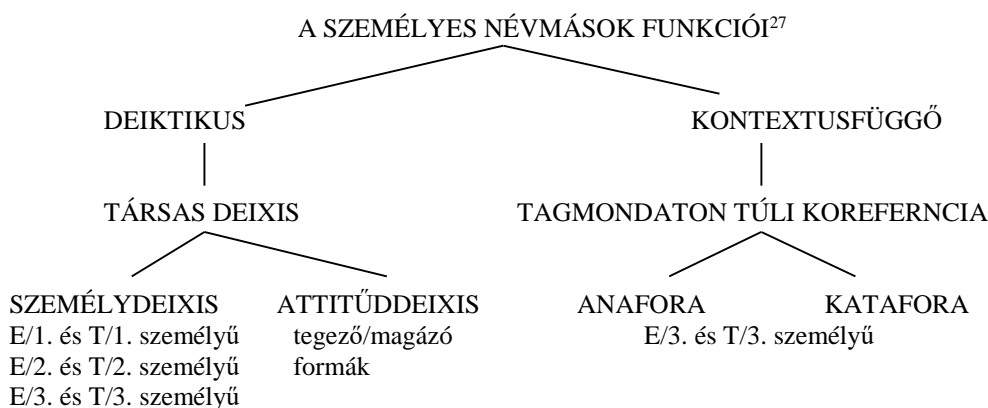
²⁵ Bár létezik a többesjelnek /i/ allomorfja, amely a birtokos szerkezetekben több birtok jelölésére szolgál, és diakrón szinten is elképzelhető lenne esetleg az -i „többes” elem leválasztása.

referenciális (azaz ráutaló) névmások determinánsi feladattal rendelkező D(etermináns) kategóriájú osztályát képviseli. Szerkezetileg névelő pozíciójú determinánsok, amelyeknek nincs NP értékű vonzatuk, ellentétben a névelővel, amelynek van. Az első és második személyű személyes névmások NumP, azaz számnévi kifejezés kategóriájúak (l. részletesen Bartos 2000: 709-710).²⁶

A személyes névmások funkciói

Az első és második személyű névmások funkcionálisan is elkülönülnek a harmadik személyűektől. Az előbbieknél csak deiktikus szerepük van, az utóbbiak alkalmasak mind deiktikus, mind anaforikus referenciára.

1. ábra. A személyes névmások funkciói.

„A deixis olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja **a résztvevők fizikai és társas világát**, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak” (Tátrai 2010: 212, kiemelés a szerzőtől). A deiktikus kifejezéseket tipikusan társas interakcióban

²⁶ E generatív háttérű elemzés részleteire itt nincs módomban kitérni, de témánk szempontjából nincs is jelentősége, hisz a 3. személyű személyes és mutató névmások azonos szerkezeti pozíciója csak még jobban alátámasztja a kétfajta névmáscsoport funkcionális szempontú együttes vizsgálatának létjogosultságát, bár az nem ezen az elemzésen alapul.

²⁷ A táblázatban nem szerepelnek a személyes névmások referenciális mechanizmusainak nem tipikus esetei: 1. tagmondaton túlmutató koreferenciára használhatók a többes szám első és második személyű exkluzív személyes névmások is, tehát abban az esetben, ha olvasatuk magába foglalja a harmadik személyt (mi = én + ő / ők, ti = te + ő / ők ([Árpád és én]; szóltunk, de nem figyelték [ránk])); 2. a harmadik személyű személyes névmás tagmondat-beágyazódás esetén alkalmas tagmondaton belüli koreferenciára (Árpád_i meg tudta győzni a benne_i kételkedő kollégákat); 3. a harmadik személyű személyes névmás konnexiós referenciát is végezhet, ha hogy kötőszós alárendelő összetett mondat főmondatában igei vonzatszerépben és utalószóként jelenik meg (Biztos vagyok benne_i, [hogy eljön]_i) (minderről részletesen l. Laczkó K. 2005). Itt említtem meg a hagyományosan birtokos névmásokként számon tartott elemek referenciális értelmezhetőségére vonatkozóan a következőket. A legújabb szakirodalomban a személyes névmások -é birtokjeles alakjainak tekintett formák esetében a személyes névmásokra jellemző deiktikus és/vagy (tagmondaton túlmutató) forikus referencia az -é jel referenciájával kombinálódik, tehát kétféle utalás aktivizálódik ezen alakok használatakor. Az -é jeles főnevek, és következésképpen névmási helyettesítők felmutathatnak tagmondaton belüli koreferenciát is (Laczkó K. 2005: 87–88):

Elfogyott a gyümölcsöm. Veszek Árpádéból/az övéből/a tiedből. (tagmondaton túlmutató referencia)
Nándor almája Árpádéból/az enyéimből való. (tagmondaton belüli referencia)

használja a beszélő annak érdekében, hogy hallgatója figyelmét a beszédhelyzet egy bizonyos körülményére, jellemzőjére irányítsa.

Hagyományosan szemantikai alapon a következő deixistípusokat szokás megkülönböztetni: személy-, tér- és idődeixis. Az újabb szakirodalom (Levinson 2004, Diessel 2012) egy tágabb értelmezésű társas deixist feltételez, illetve diskurzusdeixist is felvesz a deixisformák közé (ez utóbbira a mutató névmások tárgyalása során térek ki). A társas deixis a beszédesemény szociális világára referál. Két válfaját a személydeixis és a Levinson (2004) után szociális deixisnek (*social deixis*) is nevezett attitűddeixis alkotja. Az előbbi a beszédhelyzetben részt vevő partnerek (beszélő/megnyilatkozó – hallgató/befogadó/címzett) szerepét kódolja, azaz általa a beszédesemény résztvevőinek kommunikációs szerepe grammatikalizálódik, az utóbbi a beszédpartnerek egymáshoz viszonyított társadalmi kapcsolataira vonatkozik.

A személyes névmások a személydeixis²⁸ tipikus megjelenítői, de mellettük a magyarban feltétlenül számolnunk kell az ige inflexiók személyragjaival, a birtokos személyjeles főnevekkel és névutókkal is.²⁹

Az első és második személyű névmások inherensen deiktikusak, a beszédaktus résztvevőire mutatnak, referenciájuk egyértelmű a beszédhelyzet alapján. Az egyes szám 1. személyű névmás a mindenkori feladóra, a beszélőre utal, az egyes szám második személyű a mindenkori befogadóra, a hallgatóra. A többes szám első személyű alak referenciája magába foglalja a beszélőt, s vele együtt egy vagy több valaki mást, akik között a hallgató is potenciálisan ott lehet:

(a)	mi = én + te / ti	(inkluzív értelmezés: bennünket)
(b)	mi = én + ő / ők	(exkluzív értelmezés: minket)
(c)	mi = (a) + (b)	

A többes szám második személyű forma referál a hallgatóra, s vele együtt egy vagy több valaki másra. Ebben az esetben az exkluzív értelmezés a valószínűbb. A magyarban tárgyi pozícióban lexikailag elkülönül a két értelmezés:

ti = te + ő / ők	(exkluzív értelmezés: titeket)
ti = te + te / ti	(inkluzív értelmezés: benneteket)

A személyes névmások rendszerét tovább árnyalják a tegezéshez képest formálisabb, udvariasabb, később kialakult magázó formák,³⁰ amelyek esetében kommunikációs regiszter szerinti további differenciálódást figyelhetünk meg. A két nem tegező megszólító forma

²⁸ Itt nincs módomban kitérni a személydeixis részletes elemzésére, nem prototipikus kifejezésének lehetőségeire, módozataira stb. A kérdéskörrel kapcsolatban l. Diessel 2012; Laczkó K. 2001, 2003, 2004, 2005, 2006, 2008, 2009; Levinson 2004; Tátrai 2000, 2004, 2010.

²⁹ Diessel (2012) felhívja a figyelmet arra, hogy a deiktikus nyelvi elemek és a nyelvi elemek deiktikus használata két külön dolog. A deiktikus kifejezések eleve rendelkeznek olyan kontextusfüggő paraméterekkel, amelyek a diskurzusban aktualizálódnak. Ugyanakkor gyakorlatilag bármilyen, tartalmas jelentéssel rendelkező nyelvi forma használható deiktikusan, ha olyan kommunikációs eszközökkel társítjuk (gesztusok, testmozdulatok, szemkontaktus stb. irányultsága), amelyek lehetővé teszik egy a nyelvi elem és a kontextus közötti referenciális kapcsolat kialakítását.

³⁰ Késő ómagyar kori írásos emlékek alapján megállapítható, hogy a magyarban eredetileg általános volt a tegezés. A XVI.-XVII. századtól és a középmagyar kor végére alakultak ki a magázás formái, amelyek a nagyobb mértékű társadalmi változások következményeként a társadalmi különbségeknek a kommunikációban való tükröződését is fontossá, szükségessé tették. Míg a *maga* (visszaható) névmás tiszteletadásban való használata már a XVI. században megjelent, az *ön* megszólításként tudatos szóalkotással keletkezett a nyelvújítás korában, és csak a XIX. században vált általánossá (Cseresnyési 2004: 36-39; Zaicz 2006: 536; Szili 2004, 2007; Domonkosi 2000; Veres-Guáspiel 2011).

közül a *maga/maguk* főként egyenrangú partnerek között használatos. Az *ön/önök* külön rangú viszony esetén hivatalos, távolságtartó jelleget kölcsönöz a megnyilatkozásnak. Ezek az attitűddeixis tipikus megjelenési formáinak számító alakok a beszédpartnerek közötti kapcsolat minőségét, a közöttük lévő társadalmi távolságot jelzik a személyes névmások körében. Noha a magázás alakjai logikailag második személyűek, hisz a beszédaktusban résztvevő partnerekről van szó, nyelvtani, azaz egyeztetési szempontból harmadik személyűek. Korhoz, nemhez, szociális helyzethez, tiszteletben tartáshoz, stb. fűződő érzelmi okok, a kommunikációs stílus követelményei készítetik a beszélőt távolságtartási stratégiára, amelynek részét képezi a szóban forgó megszólító elemek alkalmazása. A grammatika a távol levőt a harmadik személlyel jelöli. Itt az érzelmileg távol levő kapja meg ugyanazt az értelmezést, amely a fizikailag távol levőre mutató harmadik személyű névmás sajátja. A magázó formájú személyes névmásoknak teljes és szabályos, a főnevekével egyező (és a személyes névmások alakkiegészüléssel toldalékolásától eltérő) ragozási paradigmájuk van.

A harmadik személyű személyes névmások logikailag különböznek az első és második személyűektől, szélesebb a szemantikai értékörük, amely közelebb áll a mutató névmásokéhoz. Betölthetnek mind deiktikus, mind anaforikus funkciót (l. 1. ábra). Deiktikusan a harmadik személyű személyes névmás – gyakran gesztussal kísérve – a beszédhelyzet bármelyik olyan szereplőjére utalhat, aki nem részese a beszédeseeménynek. Tátrai (2000: 231–232) szerint a harmadik személy csak tagadólag határozható meg: sem nem „én”, sem nem „te”. Deiktikus alkalmazást figyelhetünk meg a következő mondatban:

- (67) Rá figyeljete! (rámutatva a beszédeseemény egyik szereplőjére, aki nem a beszélő és nem a hallgató)

A (személyes) névmások referenciális értelmezhetőségének másik alapvető, nem deiktikus módja a **koreferencia**. Laczkó Krisztina (2005: 78) meghatározása szerint „*a koreferencia ... a szövegben két nyelvi egység, amely lehet zéró + inflexiós morféma (pl. igei személyrag, birtokos személyjel), szó vagy kifejezés, ugyanarra a szövegvilágbeli dologra vonatkozik (...) Ezen belül a névmási koreferencia ... a következőképpen foglalható össze: a szövegben mind a visszautalás, mind az előreutalás esetén az antecedens, illetve a posztcedens egy fogalmi jelentésű szó, legtöbbször főnév, illetve főnévi csoport, de lehet más szófaj is, az anafora vagy a katafora pedig prototipikusan névmás vagy a névmási törlés következtében zéró, ez utóbbi esetben a felszínen inflexiós toldalékmorféma jelzi a törölt névmási elemet*” (vö. Petőfi S. 1990: 16; B. Fejes 2005: 75). Forikus tehát a harmadik személyű névmás, ha a szövegre utaló; denotátuma ismert a beszédhelyzet résztvevői számára, hisz a kontextusban kódolva van, vagy ha azon kívül esik, a pragmatikai szituáció legvalószínűbb elemeként értelmezhető. A harmadik személyű névmásokat (és a mutató névmásokat) gyakran használjuk (ana)forikusan:

- (68) Nándor_i tudta, hogy bíznak benne_i.

- (69) [Valami banda]_i garázdálkodik. Hónapok óta vadásznak rá_i.

Logikusan az anafora gyakoribb, mint a katafora, hisz egy már megnevezett entitást beazonosítani könnyebb és természetesebb folyamat mind a megnyilatkozó, mind a befogadó számára. A katafora nagyobb mentális erőfeszítést követel meg a beszédpartnerektől, választékos stílusban íródott szövegekben fordul elő inkább:

- (70) [Róla]_i álmodott minden éjjel... Most ott állt előtte [a lány]_i.

Az anaforikus harmadik személyű személyes és a főnévi mutató névmások disztribúciós viszonyban vannak egymással (Pléh–Radics 1976; J. Soltész–Bán 1976; Elekfi 1979, 1980a, 1980b, 1980c; Kocsány 1995; Rózsavölgyi 1989; Tolcsvai Nagy 2000b, 2001: 213–222). A kétfajta elem között fennálló korrelációt e helyen nem tárgyalhatom részletesen, megjegyzem, a névmási anafora a szövegtani szakirodalom egyik leggazdagabban kidolgozott területe.

A (szűk értelemben vett) személyes névmások tipikusan tagmondaton túlmutató forikus referenciával rendelkeznek, ahogy azt a fenti példák is mutatják. Tagmondaton belüli koreferenciális használata csak tagmondat-beágyazódás esetén lehet a harmadik személyű személyes névmásnak, amely ilyenkor kötelezően jelenik meg a fogalmi anafora helyén:

- (71) a. Nándor_i képes a benne_i rejlő lehetőségek kiaknázására.
b. *Nándor_i képes a Nándorban_i rejlő lehetőségek kiaknázására.

A harmadik személyű személyes névmásnak konnexiós referenciális használata is van: a *hogy* kötőszós alárendelő összetett mondatok utalószava a főmondat predikátumának vonzataként:

- (72) Vágyott rá_i, [hogy szeressék]_i.

3.6.2 Visszaható és kölcsönös névmások

A kétfajta névmás közös tárgyalását több szempont indokolja. A szakirodalomban a személyes névmások tágabb értelemben vett kategóriájába tartoznak (a hagyományosan birtokos névmásoknak nevezett alakokkal együtt). A referenciális függőségre vonatkozó legújabb kutatások szerint e mechanizmusoknak két különböző megjelenési formája van: a koreferencia és a kötés.³¹ A visszaható és kölcsönös névmások az utóbbi típusú referenciális viszonyt képviselik: kötelező jelleggel, mintegy automatikusan egy tagmondaton belüli, a mondattani szerkezet által meghatározott hierarchiában is a névmás fölött levő, tehát grammatikailag dominánsabb előzményre utalnak. Ezért a modern nyelvészeti szakirodalom a visszaható és kölcsönös névmásokat nem is névmásnak, hanem anaforának nevezi. A rendes névmásokkal ellentétben (*én, az* stb.), amelyek rendelkezhetnek önálló referenciával (rámutatás vagy egy másik főnévi csoporttal való azonosulásuk révén), az anaforáknak nincs önálló referenciájuk.

Morfoszintaktikai jellemzőik

A visszaható és kölcsönös névmások mindig főnévi csoportra vonatkoztathatók. Főnévi névmásokról lévén szó, esetparadigmájuk a főnevekével egyező teljes és szabályos, a személyes névmásokénál kiterjedtebb: vannak ugyanis terminativusi és translativusi alakjaik (*magadig, egymással* stb.) is.

³¹ „... a *kötés* egy azonos referenciális indexet viselő előzmény és egy anaforikus elem közötti hierarchikus függőségi viszony” (Rákosi 2009: 182, kiemelés a szerzőtől).

9. táblázat. A visszaható névmás alapalakjai.

Személy	Szám	
	Egyes	Többes
1.	magam	magunk
2.	magad	magatok
3.	maga	maguk

A reflexiválást elsődlegesen megvalósító maga-féle sor mellett a visszaható névmás morfológiailag összetettebb, az *ön-* és a *jó-* előtaggal bővített (*önmagam*, *jómagam* stb.)³² alakjai is használatosak reflexív elemekként. A hagyományos leíró nyelvtanok ez utóbbiakat az egyszerűbb szerkezetű alap visszaható névmások nyomatékos formáiként tartják számon (l. például Kugler–Laczkó 2000:160–161):

- (73) a. Magamra gondolok, amikor ezt mondom.
 b. Önmagamra gondolok, amikor ezt mondom.
 c. Jómagamra gondolok, amikor ezt mondom.

Rákosi György (2011) amellet érvel, hogy a visszaható névmás egyszerűbb alapalakjai és morfológiailag összetettebb formái nem tekinthetők egyenértékűeknek. Az *önmagam-* és *jómagam-*féle sor elemei nem egyszerűen a *maga*-féle névmások nyomatékosított változatai, hisz a kétféle visszaható névmás nem minden esetben cserélhető szabadon fel egymással, és nem is ugyanazt a visszaható viszonyt kódolja. A lexikailag képzett összetett formák eltérő morfológiai szerkezetük, azaz a rajtuk előtagként megjelenő plusz morféma következtében eltérő struktúrákba illeszthetők be, és eltérő nyelvtani tulajdonságokkal rendelkeznek. Ez a magyar visszaható névmások körében kimutatható differenciálódás megerősíteni látszik azt a tipológiai alapú általánosítást, miszerint a reflexív elemek morfológiai felépítése befolyásol(hat)ja anaforikus működésüket.

A *maga-* és *önmaga-*féle elemek nem csupán visszaható értelmezéssel szerepelhetnek, hanem nyomatékosítókként is állhatnak (határozói-bennfoglaló használatban az *is* partikulával együtt):

- (74) Önmagában is jól eljátszik.
 (75) Tőlünk magunktól függ, hogy sikeres lesz-e az életünk.

A morfológiailag egyszerű (alap) visszaható névmás kiterjeszthető az elidegeníthetetlen birtokot kifejező *saját* melléknévi nyomatékosító funkciójú elemmel:

- (76) A körvezeték saját magába kanyarodik vissza.

A kölcsönös névmásnak egyetlen alapalakja van (*egymás*), és nincs személyparadigmája. Nincsen morfológiailag jelölt többes száma, de szemantikailag többes jelentésű: a

³² Szinte teljesen elavultak ugyanakkor az alap visszaható névmásból képzett hosszabb formák: *ennenmagam*, *tennenmagad*, *önnönmaga*.

kölcsönösség értelmezése kívánja meg ezt az olvasatot.³³ Viszonyragokkal és névutókkal együtt fordul elő, nominativusi formában birtokos jelzőként beépülő változata használatos (*egymás szavába vág*nak). Társas tevékenységet jelölő igékkel áll (Komlósy (1992: 436) ezeket kölcsönös igéknek vagy a társas tevékenység igéinek nevezi). Személyes névmással vagy más nyomatékosító elemmel nem terjeszthető ki.

A visszaható és kölcsönös névmások funkciója

Mindkét névmás párhuzamba állítható az intranzitív reflexív és kölcsönös igeképzőkkel: *borotválkozik – borotválja magát, kergetőznek – kergetik egymást*. A visszaható névmás a cselekvés ágensére, illetve annak valamely körülményére való visszahatást fejez ki (*magában beszél*). A kölcsönös névmás kettő vagy több entitás egymásra irányuló működését jelöli (*egymásba szerettek*). Ezekből a pragmatikai értelmezésekből adódik sajátos referenciájuk (l. részletesen Laczkó K. 2005: 81–82). A kétfajta névmás kötött változóként szerepel, funkciójuk egy a koreferencia különleges esetének tekinthető tagmondaton belüli koreferencia, amely lehet mind anaforikus, mind kataforikus:

(77) [Anna és Árpád]_i egymásba_i szerettek.

(78) Magában_i beszélt [az a férfi]_i, nem hozzánk szólt.

Rákosi György elemzése szerint a három visszaható névmás (*maga*, *önmaga*, *jómaga* és paradigmájuk) közül igazi reflexív anaforának csak a lokálisan engedélyezett és kötött változóként értelmezett *maga*-sor tekinthető. Az *önmaga*-paradigma bizonyos esetekben funkcionálhat ugyan anaforaként (ilyenkor szinonim a *magával*), de főleg koreferenciális kapcsolatot létesít antecedensével, amely ez utóbbi esetben lehet nem lokális, illetve el is maradhat, ugyanis ismereteink és a kontextus alapján be tudjuk azonosítani. Szerkezetileg az *önmaga* sor elemei a tulajdonnevekhez hasonló referáló kifejezéseként kezelhetők, olyan visszaható elemekként, amelyek a (valódi) reflexiváláshoz képest egy kevésbé megszorított, gyengébb, a lokális tartományon is túllépő összeindexelést engedélyeznek (l. részletesen Rákosi 2009, 2011).

A *jómaga*-féle elemek, főleg alanyi esetű egyes szám első személyű alakjaik, gyakran használatosak a beszélt köznyelvben (Rákosi 2011: 372). Csak koreferens olvasatot engednek meg; a „rendes” koreferens névmásokkal ellentétben mindig megkívánják egy diskurzuselőzmény jelenlétét, amely meghatározza a *jómaga* olvasatát: innen ered ez utóbbi forma visszaható értelmezése (Rákosi 2011: 369–373).

Összegezve a következőket állapíthatjuk meg. A visszaható és a kölcsönös névmások a tágran értelmezett személyes névmások körébe sorolhatók azzal a megkötéssel, hogy deiktikus funkcióban való használatuk kizárt, míg referenciális működésüket illetően valódi anaforának tekinthető az elsődleges refelexivitási stratégiát kivitelező *maga*-paradigma és a reciprocitást kifejező *egymás* névmás. A morfológiailag összetettebb visszaható elemek koreferenciális viszonyt építhetnek ki antecedensükkel, az *önmaga*-féle alakok kisebb mértékben kötött változóként, azaz anaforaként is értelmezhetők (ennek értelmében az *önmaga*-hoz két lexikai tételt kellene rendelnünk).

³³ Ez a névmás az *egy + más* határozatlan névmások összetételeként jött létre. Ez az eredet rávilágít mind morfológiai, mind szemantikai sajátosságaira.

3.6.3 Mutató névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

A mutató névmásoknak egyes és többes számú harmadik személyű alakjaik vannak. Funkcionális szempontból a szoros értelemben vett (tehát a visszaható, a kölcsönös és a birtokos névmásokat kizárva) harmadik személyű személyes névmásokkal tartoznak egy típusba, hisz mindkét névmásfajta a referenciális (azaz ráutaló) névmások mind anaforikus, mind deiktikus referenciára alkalmas, determinánsi feladattal rendelkező D(etermináns) kategóriájú osztályát képviseli. Helyettesíthetnek főnévi és melléknévi (számnévi) szerkezeteket.

A mutató névmásokkal történő rámutatásban a magyarban egy a közelit és a távolit (az olasztól eltérő módon egész mutató névmási rendszerben, vö. Szűcs 2004: 165) következetesen megkülönböztető paradigmában fonológiailag elkülönülő palatális/veláris alakpárokat találunk. A közeli és a távoli interpretációja az úgynevezett deiktikus központból történik (l. fent). A palatális formák a deiktikus központtól konkrétan vagy metaforikusan közel esőt, a velárisok a távol esőt azonosítják (vö. Szűcs Tibor (2004) érdekes tanulmányát, amely a *közel – távol* szembenállást a mutató névmásoktól kiindulva az egész nyelvrendszerben végigkíséri). A nyelvtanilag kifejtő rámutatás esetén a mutató névmás és a névszó toldalékolás szempontjából egyezik (*ebben a városban, attól a fától* stb.).

10. táblázat. A mutató névmások alapalakjai.

	Palatális	Veláris
Főnévi	ez	az
Melléknévi	ilyen ennyi	olyan annyi

Ragozási paradigmájuk a főnévvel azonos, teljes és szabályos (a személyes névmásokéhoz képest kiterjedtebb: vannak terminatívusi és translatívusi alakjaik is). A helyhatározói rendeltetésű formák körében az irányhármasság következetesen érvényesül a főneveknél tapasztalt mintázatot követve. A ragok kapcsolódásával az egyes számú alapalak z fonémája teljes hasonuláson megy át.

11. táblázat. Mutató névmás alapú helyhatározói rendeltetésű alakok.

Irányultság, irányhármasság	Helyhatározói rendeltetésű esetek	Palatális		Veláris	
		Egyes szám	Többes szám	Egyes szám	Többes szám
Belső helyviszony	Illativus	ebbe	ezekbe	abba	azokba
	Inessivus	ebben	ezekben	abban	azokban
	Elativus	ebből	ezekből	abból	azokból
Szorosabb külső, felszíni érintkezéses helyviszony	Sublativus	erre	ezekre	arra	azokra
	Superessivus	ezen	ezen	azon	azokon
	Delativus	erről	ezekekről	arról	azokról

Lazább külső, közelséget kifejező helyviszony	Allativus	ehhez	ezekhez	ahhoz	azokhoz
	Adessivus	ennél	ezeknél	annál	azoknál
	Ablativus	ettől	ezeiktől	attól	azoktól
Latívusi	Dativus	ennek	ezeknek	annak	azoknak
	Accusativus	ezt	ezeket	azt	azokat
Latívusi	Terminativus	eddig	ezekig	addig	azokig
	Translativus- factivus	ezzé	ezekké	azzá	azokká

Azonosító változatokat is felmutatnak: *ugyanez – ugyanaz, ugyanilyen – ugyanolyan, ugyanennyi – ugyanannyi*.

Az *emez – amaz, emilyen – amolyan, emennyi – amannyi* sorokkal kapcsolatban a kutatók véleménye eltér. Vannak, akik nyomatékos formáknak tekintik őket (Kugler–Laczkó 2000: 166). Mások azt tartják, hogy a testesebb alakváltozatok a közel – távol kettősség rendszerének kiteljesítését hivatottak szolgálni: „a közelebbi közel és a távolabbi közel, ill. közelebbi távol és távolabbi távol rendszere alakul ki” (Tolcsvai Nagy 2001: 136): *ez – emez – az – amaz*. Laczkó Krisztina az *am-/em-* előtagú mutató névmások mai nyelvi működését vizsgáló munkájában arra a következtetésre jut, hogy ezek a névmások nem nyomatékosabb, sem nem térspecifikálást végző formák, hanem a közel – távol distinkción belül főleg „a másik” értelmezéssel szerepelnek (Laczkó K. 2009):

- (79) Ebben az országban ünnepelnek, abban, amabban nem, s szegény Úristen nem tudja, mit csináljon.³⁴

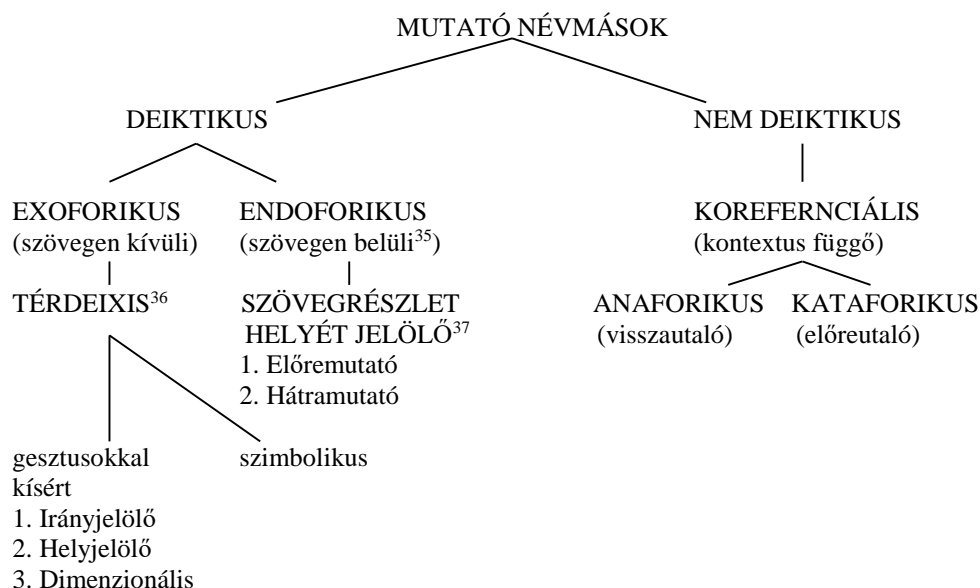
A mutató névmások funkciói

A mutató névmási rendszer legalapvetőbb funkciója a lokalizációs és az irányadósos rámutatásos térjelölés, amelyet kétféleképpen valósít meg: deiktikusan és koreferenciálisan (vö. a harmadik személyű személyes névmásokkal):

- (80) Ebbe az irányba gyertek! (mutatva az irányt, deiktikus)
- (81) Tudod, hol van [Árpád hátizsákja]_i? [Abban]_i találod a könyvet. (referenciális, anaforikus)

³⁴ Ady Endre, *Összes prózai műve*. 10. Kötet. Cikkek, tanulmányok 87. Szelíd, új jegyzetek IV. Világ 1912. február 2. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/index.htm> (Letöltés ideje: 2014. november 5.)

2. ábra. A mutató névmások funkciói.

A deixis meghatározását l. a személyes névmások leírásánál. A 3. személyű személyes névmások és a mutató névmások kitüntetett szerepet játszanak a deixis szerveződésében, mivel nincs határozott jelentéstartalmuk, ezzel csak egy adott beszédhelyzetben rendelkeznek valamivel való azonosítás, rámutatás révén.

Konceptuálisan a deixis univerzális kategóriának fogható fel, de formai szintű megvalósulása a nyelvekben igen eltérő: „... *deictic categories have a universality independent of their grammatical expression – they will all be reflected somewhere in grammar or lexis*”³⁸ (Levinson 2004: 112).

A mutató névmások legősibb funkciója minden valószínűség szerint a deixis (Diessel 2012). Deiktikus a névmás, ha nyelven kívüli, rámutató szerepű, denotátuma az aktuális nyelvi szituáción kívül keresendő. A térdeixist, azaz a diskurzus külső térbeli körülményeinek nyelvi kódolását, amelyet elsősorban mutató névmások valósítanak meg, kísérhetik nem verbális gesztusok (taglejtés, kéz- vagy szájmozdulat, tekintet iránya, fejmozgás stb.), amelyek a verbális jelekkel együtt végzik a rámutatást:

(82) Arra menjetek! (irányjelölő)

(83) Ezen a helyen találkoztunk először. (helyjelölő)

³⁵ A szakirodalomban *szöveg- vagy diskurzusdeixis* terminológia is használatos.

³⁶ A helydeixisen kívül a személy- és az idődeixis is az exoforikus deixis részét képezik.

³⁷ Ez a fajta deixis a diskurzus időbeli vonatkozását is jelölheti a helyviszonyokon túl.

³⁸ „... a deixis a grammatikai kifejezőeszközektől független kategória, amely vagy a nyelvtenban, vagy a szókészletben valamilyen módon megnyilvánul” (saját fordítás).

- (84) Ekkorára sült össze a hús. (dimenzionális számnévi)
- (86) Pontosan ilyenre szerettem volna kisminkelni magam. (irányjelölő melléknévi)

A térbeli viszonyok értelmezésében kimagasló szereppel rendelkező, a közeli/távoli kettősséget megkülönböztető névmások működése szempontjából, illetve általánosságban a deixis értelmezésére vonatkozóan, alapvető fontosságú annak a ténynek a konstatálása, hogy a különböző deiktikus kifejezések szerveződése egy egocentrikus deiktikus központból mint viszonyítási pontból indul ki (Levinson 2004: 102; Tátrai 2010: 226). A diskurzusból részt vevő szereplők az őket körülvevő világot saját testükből kiindulva dolgozzák fel. Ezzel a fiziológiai meghatározottsággal magyarázható a deiktikus centrum egocentrikussága és a térdeixis alapvető kategóriaként való megjelenése: ez utóbbi szolgál alapul a társas-, az idő- és a diskurzusdeixis metaforikus kifejezései számára is.

A nyelvhasználat egy háromszereplős aktus, amely a beszélőt, a hallgatót és azokat az entitásokat foglalja magába, amelyekről a diskurzus szól. Semleges alaphelyzetben deiktikus centrumon az a hely értendő, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt elhelyezkedik.³⁹ Ehhez viszonyítva értelmeződnek a térbeli viszonyok, azaz a diskurzusba bevont személyek, tárgyak pozíciója, mozgása stb. (Diessel 2012: 3). Ebben a perspektívában a közelre mutató névmások a beszélő helyzetére, illetve a közelében található helyekre utalnak, míg a távolra mutatók a megnyilatkozótól távol(abb)ra eső, illetve a befogadóhoz vagy a tér egyéb pontjához közel(ebb) található helyeket jelölik.⁴⁰

Az emberi kogníció egyedi jellegzetessége az a képesség, hogy egy másik egyén perspektíváját is magáévá tudja tenni. Ilyenkor deiktikus kivetítés⁴¹ történik, azaz a deiktikus központ áttevődik a diskurzus egy másik, akár fiktív résztvevőjére, entitására. Irodalmi elbeszélésekben gyakran találunk rá példát (Tátrai 2010: 227; Levinson 2004: 102–103; Diessel 2012: 6).

A deiktikus kifejezés lehet egyszerű (*Erre gyere!*) és nyelviileg kifejtő (*Ebbe az irányba mutatott*). Ez utóbbi nyomatékosító szereppel bír(hat), amely azonban nem mindig érvényesül egyformán a diskurzusban. A kifejtő rámutatást végző kijelölő jelzős szerkezetben a mutató névmási kijelölő jelzőt egyeztetni kell a főnévvel.⁴²

A térbeli rámutatás lehet autodeixis, azaz konkrét térbeli rámutatás és heterodeixis, vagyis egy képzeletbeli térre való metaforikus utalás:

³⁹ Ez a kijelentés érvényes mind a magyar, mind az olasz nyelvre, de vannak olyan nyelvek is, amelyekben nem a beszélő helyzete számít viszonyítási pontnak.

⁴⁰ A rámutató elemek univerzális nyelvi kategóriát képeznek, amelyek megvalósulási formái, szemantikája és használata nagy variabilitást mutat nyelvközi viszonylatokban. Általában ellentétes sorokba rendeződő paradigmát alkotnak, mint a magyarban a távolra/közelre utaló alakok. A két-, illetve háromelemű deiktikus rendszer a leggyakoribb, de vannak olyan nyelvek, amelyekben többelemű deiktikus strukturálódás figyelhető meg (Diessel 2012: 12–5). A kételemű rendszerben a beszélő alkotja a deiktikus központot, míg a háromelemű paradigma esetében vagy a kételemű paradigmához hasonlóan alakul a helyzet, vagy a beszédaktus mindkét résztvevőjéhez egyaránt, tehát a megnyilatkozóhoz ÉS a befogadóhoz viszonyulva értelmeződnek a térvizonyok.

⁴¹ Lyons terminusa (*deictic projection*, Lyons 1977: 579), Fillmore a nézőpont (*point of view*) kifejezést használja (Fillmore 1975: 44, 83–84).

⁴² Eme egyeztetés oka az, hogy ezek a struktúrák eredetileg értelmezős szerkezetekből keletkeztek, ahol, mint ismeretes, kötelezően egyezik a főnév és az értelmező. Laczkó Krisztina megfigyelése szerint „*annak függvényében, hogy a rámutatás nyelviileg milyen mértékben van kifejtve, a deiktikus mutató névmás funkciója eltolódik a tulajdonképpeni irányjelölés felől egyfajta nyomósító szerep felé*” (2003: 316): *Abba az irányba menjetek! / Abba a jobb oldali irányba menjetek!*

- (86) Ezen a téren lesz a koncert. (Az *ezen a téren* kifejezés autodeiktikus értelmezésű, ha a szóban forgó tér a beszélő megnyilatkozásbeli helyzetével azonos, heterodeiktikus, ha a beszélő által egy térképen vagy az interneten kijelölt pontra vonatkozik.)

A deixis gesztusok nélküli, tisztán nyelvi használatát a szakirodalom szimbolikusnak nevezi: ez esetben a sikeres referenciális értelmezéshez szükséges információ a kommunikációs helyzetben részt vevő befogadó számára adott az elméjében korábban elraktározott tudása alapján:

- (87) Jó lenne ebben a városban élni!

Tipikus esete egy éppen megtörtént eseményre vonatkozó rámutatás:

- (88) Erre a kiállításra el kell hoznom Árpádot is! (a kiállítás látogatása után a kiállítóterem épülete előtt elhangzó megnyilvánulás)

Az imént említett szimbolikus deixis átvezet a diskurzusdeixis kategóriájához. Tátrai Szilárd felhívja a figyelmet arra, hogy „*a diskurzusdeixis szoros kapcsolatot tart fenn a térdeixissel és az idődeixissel. A diskurzusra, illetve annak bizonyos részeire vonatkozó deiktikus kifejezések ugyanis – a metaforizációban rejlő lehetőségeket kiaknázva – magát a diskurzust is olyan jelenséggé reprezentálják, mint amely tér- és időbeli kiterjedéssel rendelkezik*” (Tátrai 2010: 213). Az endoforikus deixis főleg magas hangrendű mutató névmásokkal valósul meg, amelyek a diskurzus szerveződésében vesznek részt, a kontextusban kapnak értelmezést. Ezek a szövegrészletre való utalások, amelyeket csak úgy tudunk értelmezni, ha tudjuk, hol található a diskurzuson belül a kódolást lehetővé tevő pont a kódoló (azaz a deiktikus centrum) szempontjából, alapvetően deiktikusak. A diskurzusdeixis tipikus példája a főleg tárgyi mutató névmás használata idéző mondatokban. A nyelvileg kifejtő endoforikus deixis a diskurzus egy részének szövegbeli helyére mutat: (89)-ben előre (‘amiről a következőkben szó lesz’ olvasattal), (90)-ben hátrafelé (‘amiről a korábbiakban szó volt’ értelmezéssel):

- (89) Fogadok, hogy nem hallottál még erről az esetről: ...

- (90) Meglehetősen furcsán gondolkodik. Írásai alapján jutottam erre a következtetésre.

A nyelvileg nem kifejtő szerkezet a szöveg egy részletének helyére való rámutatáson túl bizonyos fokig tartalmilag is referál a diskurzusrészletre (Laczkó K. 2003: 317):

- (91) ... milyen alternatív befektetések jöhetnek szóba, hosszú távon. A Portfolio soron következő befektetői klubján erre keressük a választ. Az egyik ilyen logikus alternatíva lehet a műtárgybefektetés. De hogyan érdemes ebbe belevágni?⁴³

(91)-ben az *erre* és az *ebbe* névmás a szöveg egy-egy korábbi részletére utal deiktikusan, ugyanakkor anaforikusan odaértendő a kontextus alapján az *erre* viszonylatában az *erre* a

⁴³ http://www.portfolio.hu/befektetes/erre_a_befektetesre_gondolt_mar.204860.html (Letöltés ideje: 2014. november 7.)

dilemmára, az *ebbe* esetében az *ebbe a befektetési lehetőségbe* olvasat. Ezekkel a szerkezetekkel az önálló használatú névmás nyelvileg kifejtő struktúrává alakítható át, ahol az anaforikus funkció teljesen háttérbe szorul a mutató névmás kijelölő jelzői pozícióba való kerülésével és a deiktikus értelmezés előtérbe kerülésével:

- (92) ... milyen alternatív befektetések jöhetnek szóba, hosszú távon. A Portfolio soron következő befektetői klubján erre a dilemmára keressük a választ.

Az utóbbi példák mutatják, hogy a szövegdeixis összefonódik az anaforával, ugyanakkor rávilágítanak az anafora mögöttes deiktikus természetére. A forikus elemek, bár a diskurzuson kívüli, konkrét világ fogalmat jelentő entitásainak azonosítását végzik, ezt a ráutalást úgy hajtják végre, hogy egy a kontextusban (anafora esetén) korábban vagy (katafora esetén) későbbben megjelenő referáló kifejezésekkel alakítanak ki referenciális kapcsolatot, azokra rámutatva: „*such expressions have a clear deictic component, since reference is relative to the point in the discourse... with their directional specification from the current point in the text, demonstrate the underlying deictic nature of anaphora*”⁴⁴ (Levinson 2004: 119). Diskurzusdeixis esetén tehát az önálló használatú mutató névmásnak kettős funkciója van: deiktikus és anaforikus (Laczkó K. 2005: 81).

Az endoforikus deixis sajátos formáinak bemutatásától és elemzésétől itt eltekintek (e szerkezetekről l. Laczkó K. 2003: 317–319, 2004: 475–477).

Koreferencia

A szövegdeixis és az anafora összekapcsolódásának motívuma átvezet a koreferencia témaköréhez. A koreferencia, amelynek meghatározását a személyes névmásokról szóló fejezetrészben adtam meg, a harmadik személyű személyes névmások mellett a mutató névmásoknak is tipikus szövegtani funkciója. A kétfajta nyelvi elem anaforikus megoszlására, disztribúciós viszonyára vonatkozóan gazdag szakirodalomra támaszkodhatunk (l. többek között Pléh–Radics 1976; J. Soltész–Bán 1976; Elekfi 1979, 1980a, 1980b, 1980c; Kocsány 1995; Rózsavölgyi 1989; Tolcsvai Nagy 2000b, 2001: 213–222). Anafora esetén a névmás antecedensével koreferens, katafora esetén posztcedensével. Tipikusan a koreferenciális viszonyban lévő forikus névmás és a fogalmi jelentésű szó nem ugyanabban a mondatban található:

- (93) A szekrény tetején volt egy doboz_i; ebben_i tartotta kincseit.

- (94) Ebből_i vegyél! Most sült ki [a finom pogácsa]_i!

Tagmondaton belüli forikus referenciával a mutató névmás csak témaismétlő funkcióban rendelkezhet. Ezek a szerkezetek a beszélt nyelvre jellemzőek (Laczkó K. 2005: 83):

- (95) a. [Az olyan embertől]_i, aki elmenekül a gondok elől, attól_i nem várhatsz sokat.
b. Második fogást nem evett, de [a süteményből]_i [abból]_i bőven vett.

⁴⁴ „ezeknek a kifejezéseknek van egy nyilvánvaló deiktikus alkotóelemük ... az anafora deiktikus természetére mutatnak rá a szöveg aktuális pontjából kiinduló kijelölő szerepükkel” (saját fordítás).

A mutató névmások speciális koreferenciális használatait nem tárgyalom, a témával kapcsolatban Laczkó Krisztina munkái adnak eligazítást (Laczkó K. 2003: 320–324, 2004, 2005, 2006). Itt csupán a konnexiós referencia mondat szinten grammatikalizálódott esetét említem meg, azaz azoknak a veláris alakú mutató névmásoknak az anaforikus vagy kataforikus használatát, ahol a *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondatok mellett a névmás igazi anaforikus tartalom nélküli utalószó szerepét látja el. A fentiektől eltérő módon a főmondatban egy adott szintaktikai pozícióban képviseli az azonos indexszel ellátott (egész) alárendelő mondatot, kitétele nem mindig kötelező. A *hogy* kötőszós mellékmondatos összetett mondatokban az utalószó szerepű mutató névmás nincs korrelációban a kötőszóval:

(96) Arra_i várt, [hogy észrevegyék]_i.

(97) (Attól_i) félt, [hogy kifogy a benzin]_i.

Vonatkozó mellékmondat esetén a tágabb kontextus is tartalmazhatja azt a fogalmi elemet, amely a konnexiós referenciájú utalószó értelmezését lehetővé teszi. Az effajta konstrukció főleg a kevésbé „megszerkesztett” beszélt nyelvben használatos. A főmondatban levő mutató névmási utalószó korrelációban van a vonatkozó névmással, és együtt referálnak a posztcedensként megjelenő főnévi csoportra:

(98) Olyanra_i festette szobája falát, [amilyenre]_i akarta. [A világoskék színt]_i mindig is nagyon kedvelte. (A mutató névmásnak kétféle referenciája van: a vonatkozó névmással konnexiós, a fogalmi főnévi csoporttal kataforikus.)

3.6.4 Vonatkozó névmások

Az utaló szerepű mutató névmások és a vonatkozó névmások imént említett korrelációjára átvizsgáljuk a vonatkozó névmások tárgyalásának körébe.

Morfoszintaktikai jellemzőik

A vonatkozó névmások sajátossága az, hogy vannak őket mind a kötőszókkal, mind a névmásokkal rokonító tulajdonságaik. Kötőszóként viselkednek a tagmondatok kapcsolódásának megvalósítása terén. Ugyanakkor a névmásokhoz hasonlóan névszók helyén állhatnak, tehát rendelkeznek a helyettesített elemek (morfoszintaktikai) tulajdonságaival: ragozhatók, és saját mondatukban mondatrészszerpet kapnak (ez utóbbi jellemzőkkel a kötőszók nem írhatók le). Ragozási soruk teljes és szabályos. Morfológiaiilag összetett alakok, amelyek utótagja kérdő névmás, előtagja az *a-* elem, amely el is maradhat.

12. táblázat. A vonatkozó névmások alapalakjai.

A VONATKOZÓ NÉVMÁSOK ALAPALAKJAI	
FŐNÉVIEK	MELLÉKNÉVIEK
<i>aki, ami, amely</i>	<i>amilyen, aminő, amekkora, amelyik, ahány, amennyi, ahányadik</i>

Szemantikai szempontból ugyanolyan sematikus konceptuális jelentésük van, mint a többi névmásnak, amelyeket a hagyományos nyelvtanok éppen ezért üres jelentéssel bíró, tartalmatlan nyelvi kategóriaként kezelnek.

A vonatkozó névmások funkciója

A vonatkozó névmások használatának tipikus esete a mutató névmások részfejezetében tárgyalt konnexiós referencia létesítése, amikor mondatrészkifejtő összetett mondatok kötőszavaként szerepelnek:

- (100) Végre talált [olyan lányt]_i, [aki]_i [arra]_j vágyott, [amire]_j ő. [Már régóta szeretett volna családot alapítani]_j.

Tagmondaton túlmutató (a mutató névmásokéhoz és a harmadik személyű személyes névmásokéhoz hasonló) koreferenciális alkalmazásuk az ún. áljelzői és a mondatfejes mondatokban lehetséges, túlnyomórészt anaforikusan, ritkábban kataforaként.⁴⁵ Az első esetben a mellékmondatban található vonatkozó névmás a főmondat egy tartalmas főnévi csoportjára utal:

- (101) A terem végében volt [egy tábla]_i, [amelyen]_i fel voltak tüntetve a szabályok.

(101)-ben az *amelyen* vonatkozó névmás helyettesíthető az (*és*) *ezen* anaforikus mutató névmással.

A mondatfejes mondatokban az *ami* vonatkozó névmás az egész előző tagmondatra (főmondatra) referál (vö. a mutató névmások endoforikus deiktikus és koreferenciális működésének összefonódásával):

- (102) [Árpád is ott volt]_i, [amire]_i nem számítottam.

(102)-ben az *amire* vonatkozó névmás az (*és/de*) *erre* (kötőszó +) mutató névmással helyettesíthető.

Az *aki* csak személyekre vonatkoztatható; a személyekből álló csoportokat jelölő gyűjtőnevekre *amely*-jel referálunk:

- (103) [A család]_i, [amelytől]_i most távolra került, nagyon hiányzott neki.

Emberre való utalás esetén a kijelölő *amelyik* is használható, amely egy meghatározott halmazon belüli entitásra referál:

- (104) Az osztálytársai közül ez a magas, barna hajú fiú az, amelyikre nehezen emlékszik vissza.

Választékos nyelvhasználatban elkülönül az *ami* és az *amely* alkalmazása a főmondatban főnévvel megnevezett tárgyra, elvont dologra vagy gyűjtőnévre vonatkoztatva. Az *ami* a főmondatban nyelviileg nem kifejtő, az *amely* nyelviileg kifejtő szintagmára referál. A köznyelvben azonban gyakran használatos az *ami* az *amely* helyett is (vö. 106b):

⁴⁵ A vonatkozó névmás áljelzői funkciója latinizmusként került a magyarba, s mint ilyen, az olasz anyanyelvűek számára gondot nem okozó szerkezet. Ezzel ellentétben a vonatkozó névmások konnexiós referenciális működése igen problémásnak minősül körükben. Egyrészt a mutató névmási utalószerű kitétele és annak a vonatkozó névmással való kapcsolata szempontjából, másrészt amiatt, hogy az olaszban a vonatkozó névmással bevezetett, ragozott igét tartalmazó magyar mellékmondat helyén igen gyakran prepozícióval bevezetett főnévi igeneves mondatrövidítéses szerkezet áll. A vonatkozó névmások tárgyalásakor tehát a két nyelv viszonylatában ezekre az egyezésekre/eltérésekre feltétlenül ki kell térnünk.

- (105) Megtudta [mindazt]_i, [amire]_i kíváncsi volt.
- (106) a. [Az a hír]_i, [amelyre]_i olyan kíváncsi volt, mélyen lesújtotta.
b. [Az a hír]_i, [amire]_i olyan kíváncsi volt, mélyen lesújtotta.

3.6.5 Kérdő névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

A kérdő névmások a kiegészítendő kérdések kötelező elemei, tehát mondatfajta-meghatározó elemek.

13. táblázat. A kérdő névmások alapalakjai.

A KÉRDŐ NÉVMÁSOK ALAPALAKJAI	
FŐNÉVIEK	MELLEKNÉVIEK
<i>ki, mi, kicsoda, micsoda</i>	<i>milyen, mely, melyik, minő, miféle, mekkora; hány, mennyi, hányadik</i>

Esetparadigmájuk a főnevekével egyező teljes és szabályos, egyes és többes számú alakjaik vannak.

A kérdő névmások funkciója

A kérdő névmások nem egy névszó tényleges helyettesítését végzik: a kontextusban nincs referensük. Lexikai jelentésükből fakadóan halmazreferenciával rendelkező logikai kérdőoperátorként működnek (Laczkó K. 2005: 85–87). Arra szolgálnak, hogy egy referenciális tartalmú főnévi csoportra kérdezzünk velük:

- (107) Mire szállunk fel: villamosra vagy buszra?

A rákérdezés lehetősége ugyanolyan fontos a beszédaktusban, mint a denotátummal rendelkező elemmel való megnevezés.

3.6.6 Határozatlan névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

Tipikus formái összetett alakok, amelyek utótagja kérdő névmás, előtagja a *vala-* vagy a *né-* elem.

14. táblázat. A határozatlan névmások alapalakjai.

A HATÁROZATLAN NÉVMÁSOK ALAPALAKJAI	
FŐNÉVIEK	MELLÉKNÉVIEK
<i>valaki, valami, valamelyik, némelyik</i> különleges formák: <i>egyik, másik, egyéb</i> ⁴⁶	<i>valamilyen, valamely(ik), valamelyes, valaminő, valamiféle, valamekkora, valamennyi, valahány, némi, némely, néminemű, néhány</i> ritkábban használt különleges formák: <i>holmi</i> (valamiféle értelmezésben), <i>egynéhány, megannyi, egyik, más(ik), egyéb</i>

Egyes és többes számú alakjaik esetparadigmája a főnevekével egyező teljes és szabályos.

A határozatlan névmások funkciója

A határozatlan névmások a kérdő névmásokhoz hasonlóan nem egy névszó tényleges helyettesítését végzik: a kontextusban nincs referensük. Halmazreferenciával rendelkező, logikai műveletet jelölő elemekről van szó itt is. Használhatók deiktikusan vagy forikusan. A beszédhelyzet vagy a kontextus egy halmazt jelöl ki, amelyen belül a névmás típusának, funkciójának megfelelően értelmezhető. A határozatlan névmások egy jól körülírt, vagy pontos körvonalakkal nem rendelkező, meghatározatlan halmaz egy meghatározhatatlan elemére referálnak, értelmezésükből adódóan partitívusi jelentésárrnyalattal rendelkező(het)nek:

(108) A kör közepén álló játékvezető rámutat *valakire* (a játékban résztvevők közül).

(109) *Némi* szerencsére is szükség lesz a felvételi vizsgán

3.6.7 Általános névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

Az általános névmások három alcsoportra oszthatók:

1. megengedő,
2. totális (gyűjtő) és
3. negatív (tagadó) névmások csoportjára.

Együttes tárgyalásuknak funkcionális motiváltsága van: a halmazreferenciával rendelkező (kérdő, határozatlan és általános) névmások kategóriáján belül a megengedő, a totális (gyűjtő) és a negatív (tagadó) névmások esetében meghatározható, bár csak általánosan, ahogyan közös nevük is sugallja, hogy egy a beszédaktus keretében vagy a kontextusban kijelölt halmaz melyik *x* elemére utalnak.

Összetett alakjaik utótagja kérdő névmás, előtagja a megengedő névmás esetében a *bár*- vagy az *akár*-, a gyűjtő névmás esetében a *mind(en)*-, a tagadó névmás esetében a *se*- elem.

⁴⁶ A *más(ik)* és *egyéb* alakok szófaji besorolásának (névmás? melléknév?) problematikus voltára vonatkozóan l. Kugler–Laczkó 2000: 170).

15. táblázat. Az általános névmások alapalakjai.

	AZ ÁLTALÁNOS NÉVMÁSOK ALAPALAKJAI			
	MEGENGEDŐ		TOTÁLIS (gyűjtő)	NEGATÍV (tagadó)
	bár- előtagúak	akár- előtagúak		
FŐNÉVIEK	bárki, bármi	akárki, akármi	mindenki, mind	senki, semmi
MELLÉKNÉVIEK	bármilyen, bármely(ik), bárminő, bármiféle, bármekkora, bármennyi	akármilyen, akármelyik, akárminő, akármiféle, akármekkora, akármennyi, akárhány	minden, mindegyik, mindenféle, mindennemű	semmilyen, semelyik, semminő, semmiféle, semekkora, semennyi, sehány

Egyes és többes számú alakjaik esetparadigmája a főnevekével egyező teljes és szabályos.

A negatív névmások kötelezően tagadással állnak: a tagadás jelölésének szerepét a *nem* elem látja el, amely a *sem* partikulával váltakozhat, míg a *se*-névmás a tagadószóval egyeztetett alakként jelenik meg. Ily módon, mivel a *se*-névmás nem a tagadás kifejezője (a mai magyarban), a szerkezet szemantikailag nem vált ki kettős tagadást⁴⁷ (É. Kiss 2011), hanem a szakirodalomban többszörös tagadásnak nevezett szerkezet jön létre, amely nemcsak egy mondatrészre vonatkozólag érvényesülhet (M. Korchmáros 2006: 120, 215):

- (110) a. Soha senkiben és semmiben nem / sem bízott.
b. *Soha senkiben és semmiben bízott.

Az általános névmások funkciója

Az általános névmások a kérdő és a határozatlan névmásokhoz⁴⁸ hasonlóan halmazreferenciával rendelkező, logikai műveletet jelölő alakok, amelyek azt fejezik ki, hogy egy adott állítás a beszédaktus keretében vagy a kontextusban kijelölt halmaz x elemére érvényes. A megengedő névmások az adott halmaz minden elemére külön-külön utalnak, a totális névmások a halmaz minden elemére együttesen referálnak, míg a negatív névmások értelmezése a következő: nincs a halmazban egyetlen olyan elem sem, amelyre a szóban forgó kijelentés vonatkoztatható lenne. Értelmezésükből adódóan partitívusi jelentésárrnyalattal rendelkező(het)nek, a határozatlan névmásokhoz hasonlóan:

⁴⁷ Kettős tagadás a következő mondatban van például: *Nem nem tanulta meg, csak nem emlékszik rá.* (Azaz megtanulta.)

⁴⁸ Kenesei István (2006:100) megkérdőjelezi a kérdő, a határozatlan és az általános névmások névmási státuszát azon az alapon, hogy ezeknek az egységesen halmazreferenciával rendelkező elemeknek a többi „rendes” névmással ellentétben nincs pontos referenciájuk. Kenesei ezért, bár egy bizonyos szóosztály valamely tagját vagy valamely tagjával alkotott szintagmát helyettesítenek, kvantoroknak, illetve kvantorértelmezésű kifejezéseknek tartja őket.

- (111) - Hova van esélyem bejutni? [Karinthy Frigyes, Leövey Klára, Veres Pálné, Madách Imre]_i. Az átlagom 4,6-4,8 körül van, tavaly 3,8 volt. A próba felvételik (sic!) amiket írtam (sic!) 70-80 pont körül voltak. Van esélyem valamelyik suliba?
- Én szerintem majdnem [bármelyikbe]_i bejuthatsz ilyen átlaggal.⁴⁹
- (112) Az elsősök szótagolják a szavakat, azután csak [a magánhangzókat]_i ejtik, s nem kell sok idő, míg egyikük rájön: az a közös jellemző, hogy [mindegyikben]_i van „á” betű.⁵⁰

⁴⁹ http://www.gyakorikerdesek.hu/kozoktatas-tanfolyamok__magyar-iskolak__5099897-hova-van-eselyem-bejutni
(Letöltés ideje: 2014. december 5.)

⁵⁰ <http://zaol.hu/kultura/ugorjon-aki-jol-erezte-magat-1423159> (Letöltés ideje: 2014. december 5.)

4. NÉVUTÓI KIFEJEZÉS

4.1 A névutók kategorizálásával kapcsolatos problémák

A magyar névutók pontos mennyiségi és minőségi behatárolásának kérdése a magyar nyelvten legvitatottabb kérdései közé tartozik. Hogy meddig beszélhetünk névszói kifejezésről, és mikor válik egy szerkezet névutós szintagmává, hogyan lehet a kétfajta nyelvi kategóriát egyértelműen elhatárolni egymástól, gyakran nem könnyen megválaszolható kérdések elé állítanak bennünket. Az viszont, hogy miért áll elő ez a helyzet, és az, hogy a nyelvészeknek a névutórendszerrel kapcsolatos állásfoglalása miért olyan különböző, könnyen belátható akkor, ha a névutók kialakulását és terjedését grammatikalizációs folyamatként tekintjük, és elismerünk egy a névszók és a névutók között elhelyezkedő átmeneti kategóriákat, azaz a szófajváltozás útján lévő (névszóból névutóvá váló) elemeket befogadó régiót.

Az újabb nyelvészeti szakirodalomban felmerült definíció szerint névutóknak azokat a ragtalan NP-t vonzó függőszókat vagy grammatikai szavakat (Kenesei 2006: 83–86) kell tekintenünk, amelyek mindig követik bővítményüket (É. Kiss 1999: 105, 2006: 135–137). E meghatározás alapján a hagyományosan egy közös névutó kategóriát alkotó elemek két csoportra oszthatók: a ragtalan NP-t vonzó (*alatt, mellett* stb.) és a ragos vonzattal rendelkező (*valamin belül, valamihez közel* stb.) névutók csoportjára. Az ezt a nézetet vallók hangsúlyozzák, hogy az utóbbi formák nemcsak abban különböznek az előbbiektől, hogy **ragos** főnévi kifejezéssel állnak, hanem abban is, hogy mind vonzataik előtt, mind vonzataik mögött elhelyezkedhetnek a mondatban (*Árpádhoz közel* vö. *közel Árpádhoz*), míg a nem ragvonzó elemeknél ez a lehetőség nem áll fenn (*Árpád mellett* vö. **mellett Árpád*). Eme eltérő szintaktikai viselkedésük alapján a határozóragos névszót vonzó névutókat vonzatos határozószókként tartják számon, tehát AdvP szerkezetet rendelnek hozzájuk.

Véleményem szerint a ragvonzós névutók szabadabb mondatbeli pozíciója, ti. hogy vonzatuk előtt és után is állhatnak, részben vonzatuk jelöltségével függ össze: a szórendi meghatározottság redundáns lenne ott, ahol a morfológiai jelölés már világos útmutatást ad arra vonatkozóan, hogy mely elemek tartoznak össze szintagmát alkotva. Az is szerepet játszhat, hogy kezdetben a magyar névutók SOV szórendben alakultak ki, ennek megfelelően a PP is egyértelműen fejevégi a korábban kialakult szerkezetekben. A kései ősmagyar – korai ómagyar kortól kezdődően bekövetkező későbbi szórendi változásoknak megfelelően az újabb keletű elemek már nem szigorúan fejevégiük, ezek között megtaláljuk mind a *Dunán túl*, mind a *túl a Dunán* típusú fordított szórendű változatot.

Arra is fel kell figyelni, hogy a ragvonzó névutók nem minden eleme viszonyul egyformán a „szórendbeli szabadság” kérdéséhez, és nem minden előfordulásuk eredményez nyelvtanilag helyes szerkezetet. Előfordul, hogy a fordított szórendű változat nem értelmezhető, vagy jólformáltsága, elfogadhatósága megkérdőjelezhető:

- (113) a. A főnök házon kívül tartózkodik.
b. *A főnök kívül házon tartózkodik.

- (114) a. Nándor a házon kívül maradt.
b. ?Nándor kívül a házon maradt.
- (115) a. Nándor ezen a házon kívül maradt.
b. *Nándor kívül ezen a házon maradt.
- (116) a. Nándor a Bartók Béla úti házon kívül maradt.
b. *Nándor kívül a Bartók Béla úti házon maradt.
- (117) a. Nándor mindegyik házon kívül maradt.
b. *Nándor kívül mindegyik házon maradt.
- (118) *Nándor KÍVÜL a házon maradt.

Amint azt a fenti példák mutatják, ha a névutó vonzata határozatlan, pusztán köznévként, nem állhat a névutói alaptag mögött bővítményi helyzetben (113b.), hanem kötelezően az alaptag elé kell csatolni módosítóként (113a.). Ha a névutó vonzata határozott főnévi kifejezés (határozott névelővel, mutató névmással, határozott névelővel és melléknévvel, illetve *-ik*-re végződő határozott névmással ellátott főnév), ez utóbbinak a névutói alaptag mögötti elhelyezése szintén problémás (vö. (114), (115), (116), (117)). Ha módosítóval látjuk el a főnevet, ami fordított szórend esetén a névutó és a főnév közé ékelődik be, a szerkezet elfogadhatósága romlik a csak határozott névelős NP-t tartalmazó mondatokhoz képest. A fordított szórendű (névutó + ragos névszó) szerkezet akkor sem fogadható el, ha a névutó fókusz jegyet kap (118). Csak akkor kapunk jólformált mondatot, ha a névutó határozott névszói vonzatát az ige bővítményei közé emeljük ki, ebben az esetben azonban a névutó igemódosítói pozícióban igekötő-szerű szerepet kap, és már nem a névutó vonzata:

- (119) Nándor kívül maradt a házon.

A *valamin túl, valamihez/valakihez közel* típusú névutók esetében a nyelvhasználat jobban elfogadja a fordított szórendű névutós kifejezést. Egyszerű semleges olvasatú mondatban ugyan nem megfelelő, de fókuszként (120) vagy topikként (121) szerepelhet, ahogy azt az igekötős ige igekötőjének pozíciója és hangsúlyozása is mutatja:

- (120) KÖZEL A HÁZHOZ találták meg az elveszettnek hitt cicát.
- (121) [_{TOP} Közel a házhoz] ‘megtalálták az elveszettnek hitt cicát.’

Mindezzel azt a nézetemet szeretném alátámasztani, hogy a szórendbeli kritérium nem nyújthat biztos támpontot a ragvonzó és a nem ragvonzó névutók olyan alapvető elkülönítéséhez, amelynek eredményeként külön kategóriába tartozó elemekként kellene számon tartanunk őket. Az a tény, hogy a ragvonzó névutók körében találunk olyan elemeket, amelyek a fókusz vagy topik pozícióban megelőzhetik bővítményüket, nem változtat azon az alapelven, hogy a névutó rendszeren névszói vonzatát követi.

Hogy egy összetevő alapszórendjén túl megengedünk más mondatbeli elhelyezkedést is meghatározott szintaktikai feltételek mellett, nem egyedülálló a magyar nyelvben. Az igekötők esetében is ezt tesszük, amikor az igekötői elem alappozíciójának semleges hangsúlyozású szerkezetekben a (nem összetett) predikátum előtti helyet határozzuk meg, de

bizonyos szintaktikai környezetekben (fókuszolás, tagadás esetén) ige utáni pozíciót is engedélyezünk számukra. A névutókról is ugyanúgy elmondhatjuk, hogy alappozíciójuk a névszói vonzatuk mögötti szerkezeti hely, de bizonyos feltételek mellett (fókuszolás, topikolás) ragos névszói vonzatuk előtt is állhatnak. Az utóbbi lehetőséget azok a névutók aknázhathják ki, amelyek a valódi névutóvá válás grammatikalizációs folyamatában, azaz főnévi jellegük nagymértékű elhomályosodása útján előrehaladott állapotban vannak.

4.2. A névutók kialakulása

Ősi, teljesen grammatikalizálódott névutók

Ami a névutók vonzatának jelöltségét illeti, a legősibb, immár teljesen grammatikalizálódott névutók (l. 16. táblázat) legnagyobb része jelöletlen birtokos szerkezetből született az ősmagyar korban, legkésőbb az ómagyar kor elején. Az összes többi (később keletkezett) névutó vonzata értelmezős szerkezetből kivált ragos NP, vagy olyan jelölt birtokos szerkezetből származó dativusragos NP, amelynek *-nak/-nek* toldaléka idővel, a grammatikalizálódás folyamatának előrehaladottabb szakaszában lekop(hat)ott, így szintén Ø morfémás vonzatot eredményez(het).

16. táblázat. A legősibb, ragtalan NP-t vonzó névutók.

Ragtalan főnévi alapszó	+ Ablativusi helyhatározó- rag (-l)	+ Locativusi helyhatározó- rag (-t > -tt)	+ Lativusi helyhatározó- rag (-ál/-é)
<i>al</i> ⁵¹ 'alsó rész' (uráli)	<i>alól</i>	<i>alatt</i>	<i>alá</i>
<i>föl</i> 'magasabban fekvő vidék > felső rész, felület' (uráli) <i>fél</i> változata	<i>föül</i>	<i>fölött / felett</i>	<i>fölé</i>
<i>elő el-</i> 'tőváltozata' 'elülső rész'	<i>elől</i>	<i>előtt</i>	<i>elé</i>
<i>mög</i> 'vmi mögött lévő terület'	<i>mögül</i>	<i>mögött</i>	<i>mögé</i>
<i>mell</i> 'az emberi törzs felső, elülső része' (finnugor)	<i>mellől</i>	<i>mellett</i>	<i>mellé</i>
<i>köz</i> 'személyeket, dolgokat egymástól elválasztó terület, térköz' (finnugor)	<i>közül</i>	<i>között</i>	<i>közé</i>

A legősibb névutók birtokos szerkezetbeli birtok szerepű főnevekből alakultak ki (vö. a helyhatározóragok kialakulásával). Ahogyan a helyhatározóragok esetében, a névutók keletkezésében is olyan tipológiailag jellemző főnevek vettek részt, amelyek tárgyak térvizonyok szempontjából meghatározó részeit, illetve testrészeket jelölnek (vö. Szépe 1991, Jackendoff 1996: 14–150), amelyekhez primer helyhatározóragok járultak (l. 17. táblázat). Az így létrejött névutók azért vonzanak ragtalan főnevet, mert birtokos jelzői szerepben megjelenő főnévi vonzatuk ragtalan volt.

⁵¹ A fejezetben szereplő alakok etimológiájára vonatkozóan Zaicz (2006) szótárát használtam fel.

Újabb keletkezésű névutók

Az ómagyar korban azonban a birtokos szerkezet, amely leggyakrabban szolgál (helyjelölő) névutók keletkezésének alapjául, jelöltté vált. A későbbi *mentén, táján* típusú névutók jelölt birtokos szerkezetbeli származásának (l. bennük az egyes szám harmadik személyű birtokosragot) elhomályosodása a birtokos eleve nem kötelező dativusi ragjának elhagyásával jár, ami szintén ragtalan vonzatot eredményez a grammatikalizálódás során.

Az újabb keletkezésű névutók kétértelmű viselkedése, vagyis az a tény, hogy állhatnak (még) mind dativusos birtokos szerkezetben (*valakinek a helyében, valakinek az útjában*), mind jelöletlen vonzatos, névutó(bb)szerű konstrukcióban (*valaki helyében, valaki útjában*) mutatja, hogy ezek az elemek még egy a szabad és a kötött morfémák közötti köztes stádiumban vannak. Egy a grammatikalizáció korábbi szakaszában a névutó(vá váló elem) ragos és ragtalan NP-vel is állhat (vö. Hegedűs Veronika 2014: 167). Ragtalanúsága azért lehetséges, mert a névutósodás alapjául szolgáló struktúrában a dativus a forrásszerkezetben is elhagyható, ami a grammatikalizálódás során könnyen vezethet a szerkezet redukálódásához, azaz Ø morfémás névszói vonzathoz.

A (jelölt vagy jelöletlen) birtokos szerkezetbeli ragszilárdulás útján való keletkezésen túl névutók születhetnek értelmezős szerkezetből is. Így alakultak ki az ómagyar kortól a *valamin kívül, valamin belül*-féle névutók, illetve a szintén superessivusi raggal járó *túl, keresztül, innen, onnan* alakulatok, valamint a *valakivel/valamivel szemközt, szemben, szembe* sorozat és a *valakivel/valamivel átellenben, valamitől távol* konstrukciók. A locativusi jelentésű *kívül, belül* stb. határozószók értelmezőkként álltak a superessivusi raggal ellátott szintén locativusi értelmű határozók után (*a házon, belül*). A gyakori együttes használat vezetett a szerkezet átértékelődéséhez, a határozószó névutói szófajváltásához. Ezekben a konstrukciókban a névutók ragvonzók a kiinduló szerkezetük morfológiájával összhangban (D. Mátyai 2003a: 226–228, 2003b: 416–418, 2003c: 649–651, 2003d: 748–750, 2003e: 826).⁵²

Az eddig elmondottakat összegezve azt mondhatjuk, hogy megtartva a magyar nyelvben hagyományosan névutónak nevezett kategóriát, a névutók osztályába tartozó elemek többé-kevésbé eltérő morfoszintaktikai viselkedése akkor fogadható el és illeszthető be egy rendszerbe, ha a névutókat egy a grammatikalizálódás útján lévő, átmeneti kategóriákat képviselő elemeknek tekintjük. A folyamat végső kimenetét a hat ősi „névutócsalád” képviseli (l. 16. táblázat).

Elkülöníthető ugyanakkor a névutók kategóriáján belül két csoport: 1. a ragtalan NP-t vonzóké és 2. a hagyományosan „ragvonzó” névutóknak nevezett elemek köre. Az előbbiek (16. táblázat) több tekintetben is emlékeztetnek a helyhatározói esetragokra: kialakulásukat tekintve azonos előzményekre vezethetők vissza, fonológiai és morfológiai szempontból a ragok ugyan a redukálódás több jelét mutatják a névutókhoz képest, de szintaktikailag a kétfajta elem hasonlóan viselkedik. A ragvonzó névutók mind történetileg, mind lexikailag a határozószókkal és az igezőkkel hozhatók kapcsolatba.

4.3 Ragtalan NP-t vonzó névutók

A Ø morfémás főnévvel álló névutók képviselik tehát az ősi magyar névutókat, amelyek a következő kritériumok alapján a helyhatározóragokkal rokoníthatók:

⁵² A minőségjelzős szerkezetből származó névutók keletkezésüknek megfelelően ragtalan névszót vonzanak, de eredeti fizikai térbeli jelentésük elavult, ma már csak átvitt értelemben használatosak: *téren, alapon, vonalon*. Érdekes, hogy ezen alakokkal párhuzamosan birtokos szerkezetből származók is születtek: *terén, alapján, vonalán*.

- a. Eset nélküli főneves kifejezést vonzanak.
- b. Ha személyes névmásokhoz járulnak, személyraggal látjuk el őket (*mellettem, eléd* stb.).
- c. A névutó és vonzata közé nem ékelődhet be más összetevő (**Nándor pontosan mögött*).
- d. A névutót hangsúlytalanul ejtjük a gazdaszóhoz tapasztva, akárcsak a ragot.
- e. Ugyanúgy módosítják a gazdaszó jelentését, mint a helyhatározóragok, helyhatározói funkciót kölcsönözve a főneves kifejezésnek, bár tökéletes szinonima-viszony soha nincs a két szerkezet között (*az asztalnál ül* vö. *az asztal mellett ül/áll*), mindig egy finoman árnyalt viszonspektrumot képeznek.

Nézzük most meg, mi szól a névutók önálló szóként, és nem toldalékszerű elemként való elemzése mellett:

- a. Hangtani szempontból a névutó magánhangzója/-i nem mutat/nak illeszkedést, holott a magánhangzó-harmónia a magyar toldalékok egyik fontos jellemzője. Az is igaz ugyan, hogy nem minden rag harmonizál (*szobáig, teremig*).
 - b. A névutók kevésbé redukált elemek, általában két szótagúak az egy szótagú ragokkal szemben.
 - c. Fontosabbak azonban a szintaktikai ismérvek. A névutó önmagában is alávethető mondattani műveleteknek, például mellérendelésnek. A névutók koordinálhatók egymással, a gazdafőnevet nem kell megismételni. Ugyanezt a ragokkal nem lehet megtenni, azok minden esetben megkövetelik a gazdafőnévük kitételét:
- (122) a. Nándor mögött és mellett felsorakoztak a csapat tagjai.
b. A szekrényre és a szekrénybe dobozokat tett.
- d. A névutó tűri több gazdafőnév koordinációját is. A ragot viszont minden esetben fel kell tüntetni:
- (123) a. Nándor és Árpád mellett felsorakoztak a csapat tagjai.
b. A szekrénybe és a fiókba dobozokat tett.

A rag tehát nem önálló szó, míg a névutó (fél)szabad⁵³ morféma.

Érdemes figyelni arra, hogy az imént felsorolt kritériumok azon csoportja, amely a határozóragokkal való rokonítást teszi lehetővé, csak a Ø morfémás főnévi vonzattal rendelkező névutókra érvényes, míg a névutók önálló szavakként való elemzésének jogosultságát támogató jegyek helytállóak az összes névutóra vonatkozóan, bővítményük ragos vagy ragtalan voltától függetlenül. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy a ragtalan főnévi vonzatos névutók előrébb tartanak a grammatikalizálódás útján.

Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy a névutók (önállótlan, módosító) jelentése és (a névszójukhoz tapadó hangsúlytalan) hangsúlyozása toldalékszerű, ugyanakkor ezek az elemek különböznek a ragoktól, részben hangtanilag (nem harmonizálnak), részben mondattanilag (lehet őket is, gazdafőneveiket is koordinálni). Ehhez még hozzátehetjük, hogy az alapjelentésüktől eltérő egyéb relációk kifejezése terén a névutók használati köre

⁵³ A morfémákat három csoportba szokás sorolni: a) szabad morfémák, b) félszabad morfémák, c) kötött morfémák. A szabad morfémák a lexikális jelentéssel bíró önálló szavak. Félszabad morfémák azok a szótőhöz nem tapadó, a kötött morfémák viszonyjelentéséhez hasonló jelentéssel bíró szavak, amelyek csak egy másik morfémával együtt használhatók (pl. az eset kategória névutói, illetve az indoeurópai nyelvek prepozíciói). A kötött morfémák sohasem állhatnak önállóan, mindig egy másik morfémához tapadnak (pl. a szuffixumok).

behatároltabb a ragokéhoz képest. A névutók száma a ragokhoz viszonyítva nagyobb, és míg a ragok állománya egy adott nyelvhasználati időszakban zártnak tekinthető, a névutóké bővül.

A helyhatározói ragokhoz hasonlóan a helyviszonyokat kifejező névutók körében is él még az az ősi tulajdonság, hogy a jelentésük természete alapján hármas tagolódású párhuzamos sorokba rendeződnek az irányhármasság jelölésére. A legrégebbi, a grammatikalizálódás folyamatában legelőrébb tartó névutók koherensen viselkednek e tekintetben a rajtuk levő primer ragoknak köszönhetően.⁵⁴

Az irányhármasság szempontjából szabályos, azaz a hármas irány kifejezésére szolgáló három változatú névutókon kívül vannak mindhárom irányt jelölő két változatú (*felől* – *felé* – *felé*), két irányt ábrázoló két változatú (\emptyset – *körül* – *köré*), két irány érzékeltetésére alkalmas egy változatú (*után*), és egy irány kifejezését ellátó egy változatú névutók (*mentén*, *nyomán* stb.):

17. táblázat. Névutók irányulást kifejező változatai.

Hely- és irányjelölés	Három-változatú	Kétváltozatú		Egyváltozatú	
	Három irányulást kifejező	Három irányulást kifejező	Két irányulást kifejező	Két irányulást kifejező	Egy irányulást kifejező
Honnan?	alól	felől			
Hol?	alatt	(felé)	körül	után	mentén
Hová?	alá	felé	köré	(után)	

A *felől* – *felé* alakok alapszava az uráli kori *fél* 'vminek, vkinek a része; oldal' jelentésű főnév. „Hiányzó” locativusragos alakja valószínűsíthető: **fél-t*, **fél-en*. Az ómagyar korban már kétirányú volt (D. Máta 2003a: 227, 2003b: 419). A mai locativusi használata 'a szóban forgó hely környékén, közelében, tájékán' jelentésű:

(124) Szeged felé jártunk, amikor meghallottuk a rádióból a hírt.

A *körül* finnugor kori 'kör, gyűrű; kerek, gördülő; forog, forgat' jelentésű szótövből alakult ki az *-l* ablativusi raggal. Az így megszilárdult ragos alakulat locativusi funkcióban lett használatos (vö. *alul*, *fölül*). A *köré* a szótö -*é* lativus ragos alakja.

Az *után* az első jelölt birtokos szerkezetből származó, az ómagyar korban kialakult névutó:⁵⁵ (vkinek/vminek az) *ut* ('nyom' értelmű ugor, esetleg uráli kori alapszó) + *-á* (egy

⁵⁴ A háromirányú névutósort az ómagyar korban stabilizálódtak, zárt rendszert alkotva (l. végződéseik ablativusi, locativusi és lativusi formában való rögzülését). Az ómagyar kortól kezdődően keletkezett névutók már nem követték a korábbi strukturálódást, két-, de egyre inkább egyirányúak, illetve irányulás szempontjából semlegesek voltak (l. a továbbiakban) és egyre inkább elvont értelműek lettek. A középmagyar korban a legrégebbi névutócsaládok is felléptek absztrakt funkciókban is (D. Máta 2002, 2003a: 226–227, 2003b: 416–419, 2003c: 648–651), később pedig az is megfigyelhető, hogy az eredetileg fizikai helyviszonyt jelölő névutó csak átvitt értelmezéssel lesz használatos.

⁵⁵ Korábban jelöletlen birtokos szerkezetekből keletkeztek a névutók, ugyanis az ómagyar korban a birtokos szerkezet általában jelöletlen volt, azaz a birtokszón nem volt birtokos személyrag, és a birtokos jelzőként álló birtokos ragtalan volt: 'fa alá' (ahol az *-á* lativusrag!). A helyhatározó-ragos főnév válik aztán névutóvá grammatikalizáció következtében, elveszítve szintaktikai és lexikai önállóságát, és a birtokos szerkezet névutós szerkezetté értékelődik át. É. Kiss szerint e struktúrák birtokos szerkezeti eredetére utalnak a személyes névmások

szám 3. személyű birtokos személyrag) + *-n* locativusrag (> superessivusrag). Az eredetileg 'vkinek/vminek az útján' konkrét olvasatú szerkezet a gyakori használat következtében átértékelődött a ragok funkciójának elmosódásával, és az *után* névutó kialakulásához vezetett még az ősmagyar korban (D. Máta 2003a: 227). Egyetlen alakjának alapértelmezése locativusi:

(125) Az adatlapon a név után a születési dátum található.

Mozgásigével két értelemben használható:

1. A *mögött* szinonimájaként. 'Vki/vmi térben követ vkit/vmit, sorrendben vki/vmi mögött halad oly módon, hogy a kettejük közötti távolság nem változik' értelemben:

(126) Árpád Nándor után futott. (Árpád Nándor mögött futott, például a futóversenyen a két résztvevő pozíciójára vonatkozó utalásként)

Ez az alkalmazás rokon azzal, amikor mozgó viszonyítási pontot statikus névutóval fejezünk ki, hosszabb szakaszon, nagyobb felületen történő (ismétlődő) mozgást jelölünk locativusi jelentésű elemmel:

(127) A fecskék a ház fölött röpködnek.

2. 'Vki/vmi vkinek/vminek a nyomában halad azzal a céllal, hogy utolérje. A kettejük közötti távolság egyre csökken' olvasattal:

(128) Árpád Nándor után futott. (Árpád Nándor után eredt, hogy elérje, megfogja őt.)

Az ősi névutók, amelyek esetében az eredetileg „birtok” funkciót betöltő főnév már véglegesen grammatikai elemmé vált, azaz a birtok és a rag együttesen nyer helyjelölő értelmezést, abban a tekintetben is megegyeznek a ragokkal, hogy ők maguk személyragozhatók, míg ez a lehetőség nem áll fenn az újabb keletű névutók körében (*nyomán, mentén, táján* típusúak), valószínűleg még transzparens lexikai és morfológiai felépítésük miatt. A ragvonzó névutók körében pedig, azon elemek esetében, amelyek személyragozhatók, a névmási formát a főnévi vonzaton megjelenő határozórag ragozásával hozzuk létre (l. 18. táblázat), sohasem a névutón, hisz ezekben az újabban keletkezett alakokban még könnyen felfedezhető a grammatikalizálódási folyamat köztes fázisa, ahol a ragvonzó névutók már nem főnevek, de még nem is valódi névutók abban az értelemben, hogy lexikális tartalmukat (majdnem) teljesen elveszítve funkcionális elemekké váltak volna.

névutós alakjaiban megjelenő teljes paradigmát alkotó személyragok (*én-alattam, te-alattad, ő-alatta, mi-alattunk, ti-alattatok, ő-alattuk*) és az archaikusnak ható, *-nak/-nek* ragos birtokossal álló névutós szerkezetek létezése, ahol a személyrag kitétele kötelező a névutón (*Kinek futott utána Mari?*) (É. Kiss 1999: 105). A névutók jelölt birtokos szerkezetből való kialakulása az ősmagyar kortól válik egyre gyakoribbá, és mind a mai napig produktív ez a keletkezési mód (D. Máta 2003b: 417).

18. táblázat. Helyjelölő, ragtalan NP-t vonzó névutók.

Cselekvés kiindulópontja (Honnan?)	Statikus, rögzített pont vagy felület (Hol?)	Végpont, finalis irányjelölés (Hová?)	Személyragozás lehetősége
Alól	alatt	alá	igen, a névutón: alattam stb.
Elől	előtt	elé	igen, a névutón: előttem stb.
Fölül	fölött / felett	fölé	igen, a névutón: fölöttem stb.
Közül	között	közé	igen, a névutón: közöttem stb.
Mellől	mellett	mellé	igen, a névutón: mellettem stb.
Mögül	mögött	mögé	igen, a névutón: mögöttem stb.
Felől	felé (= környékén)	felé	igen, a névutón: felém stb.
	körül	köré	igen, a névutón: körülöttem(!), körém stb.
	után		igen, a névutón: utánam stb.
	mentén		nincs
	nyomán		nincs
	táján		nincs

Az irányhármasság szempontjából teljes paradigmát felmutató *fölül* – *fölött* – *fölé* névutócsaládnak volt, és részben ma is van *e*-s változata is: *felül/felől* – *felett* – *felé*. Egyértelmű a locativusi, a táblázatban is szereplő forma használata. Az ablativusi és lativusi alakokkal azonban egyre kevésbé találkozunk, amelynek minden bizonnyal a *felől* – *felé* névutópárral fennálló homonimia elkerülésére való törekvés az oka:

(129) Elszálltak a felhők a hajó *felül*.⁵⁶ (vö. Elszálltak a felhők a hajó *fölül*.)

(130) A háztető *felől* lefűrészelttem egy faágat.⁵⁷ (vö. A háztető *fölül* lefűrészelttem egy faágat.)

⁵⁶ http://wikiszotar.hu/wiki/magyar_ertelmezo_szotar/Fel%C3%BCI (Letöltés ideje: 2014. november 5.)

⁵⁷ http://wikiszotar.hu/wiki/magyar_ertelmezo_szotar/Fel%C5%91I (Letöltés ideje: 2014. november 5.)

- (131) Látok egy bíbor ruhájú, márványarcú nőt, kinek kezében karcsú, könnyű mérleg, neve dicső, feje felé írva lángbetűkkel: Justitia.⁵⁸ (vö. ...feje fölé írva lángbetűkkel: Justitia.)

A *mentén*, *nyomán* és *táján* névutók a határozóragos névszó alakú névutók körébe sorolandó, újabb keletű elemek esetében még teljes morfológiai transzparenciát figyelhetünk meg, és mint már említettem, az újabb alakulatok megbontják az ősi irányhármasság hagyományos rendszerét. Egy a ragos névszó és a névutó közötti köztes kategóriába tartozó formákként tarthatjuk számon őket. Eredetileg valamilyen hely(zet)et jelölő főnevek voltak, amelyek a grammatikalizáció útjára léptek. Főnévi jellegük még nem homályosult el teljesen, ezért kaphattak birtokos személyragot, bár az *út mentén*⁵⁹ típusú szerkezetekben már mint nem teljes főnévi értékű elemek szerepelnek.

4.4 Ragos NP-t vonzó névutók

A nem egyértelműen a funkcionális elemek csoportjába illeszthető névutók nagyobb számban vannak a ragvonzó névutók között.

19. táblázat. A legfontosabb ragvonzó névutók.

Cselekvés kiinduló- pontja	Statikus, rögzített pont vagy felület	Végpont, finális irányjelölés	A főnéven megjelenő rag típusa	Személyragozás lehetősége
alulról	alul	alulra	Superessivus	nincs
	át		Superessivus	nincs
belülről	belül	belülre	Superessivus	nincs
felülről/ fölülről	felül/ fölül	felülre/ fölülre	Superessivus	nincs
innenről	innen	innenre	Superessivus	nincs
onnanról	onnan	onnanra	Superessivus	nincs
	végig		Superessivus	nincs
túlról	túl	túlra	Superessivus	nincs
kívülről	kívül	kívülre	Superessivus	csak a kívül esetében, a határozóragon: rajtam kívül. Nyelvjárásokban a névutón is: kívülem ⁶⁰

⁵⁸ Ady Endre, Újságcikkek 19. Betegen. Debreczeni Főiskolai Lapok 1898. október 31. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/00583.pdf> (Letöltés ideje: 2014. november 5.)

⁵⁹ A *mentén* forma mellett létezik a ritkább, és elavultabbnak ható *mentében* is: „Kis lak áll a nagy Duna mentében;” (Petőfi Sándor *Távolból* c. költeményének kezdő sora), de beszélt nyelvi példák is akadnak (A *kerítés mentében lépkedtek*). E kettős szerkezet párhuzamos megléte, az a lehetőség, hogy mind superessivusi, mind inessivusi ragos névutó megjelenik PP-ben, nem egyedülálló a ragvonzó névutók körében: vö. *útján* / *útjában*.

⁶⁰ Ez az alak a birtokos szerkezetekből származó névutókra jellemző, ami azt mutatja, hogy a *kívül* (< *kül*) eredetileg birtokos szerkezetből alakult primer helyhatározóragos elem volt, amely egy második lépésben ragvonzó névutóként elemződött újra.

	keresztül		Superessivus	igen, a határozóragon: rajtam keresztül
közelről	közel	közel(re)	Allativus	igen, a határozóragon: hozzám közel
távolról	távol	távolra	Ablativus	igen, a határozóragon: tőlem távol
messziről	messze/ messzi	messze/ messzire	Ablativus	igen, a határozóragon: tőlem messze
jobbról	jobbra	jobbra	Ablativus	igen, a határozóragon: tőlem jobbra
balról	balra	balra	Ablativus	igen, a határozóragon: tőlem balra
szemből	szemben	szembe	Instrumentalis	igen, a határozóragon: velem szemben
	szemközt		Instrumentalis	igen, a határozóragon: velem szemközt

A ragvonzó névutók a ragtalanokhoz képest későbbi keletkezésűek, de az ómagyar kortól számuk gyorsan nőtt, és ma is gyarapszik. Az idetartozó szerkezetek legtöbbje esetében eredetileg értelmezői viszony állt fenn a névutóvá váló névszó és későbbi vonzata között, mai állapotukban pedig egy (fél)funkcionális névutóval számolhatunk. Ezek a névutók egy esetragos NP mellett jelentek meg a forrásszerkezetben, innen ered vonzatuk ragos volta. Vonzatként legtöbbször a superessivusi ragok szerepelnek, de előfordulnak az ablativusi formák is, kisebb mértékben az instrumentális és ritkán az allativus lép fel. Ezek az elemek önállóan is szerepelhetnek a mondatban határozószóként, illetve kiemelhetők az ige bővítményei közé, ahol igemódosítói pozícióban igekötőként léphetnek fel.

Grammatikálizálódási folyamatuk bonyolultabb a Ø morfémás NP-t vonzó névutókéhoz képest, mert ciklikus (Hegedűs 2014: 166). Egy (eredetileg birtokos szerkezetből) grammatikálizálódott névutó önálló használatra lesz alkalmas határozószóként, majd ez utóbbi szolgál alapul egy újabb grammatikálizációs folyamathoz. Vegyük például a *belül* névutó esetét. Forrásszerkezete megegyezik a *-ból/-ből* ablativusragéval: a *bél* névszó + *-l* ablativusrag funkcionális morfémává válik birtokos szerkezetben, ahol eredetileg a határozóragos birtok szerepét töltötte be. Határozószóként önmagában fejez ki helyviszonyt, de már nem ablativusi, hanem locativusi értelmezéssel. Ez az új alakulat egy újabb grammatikálizációs folyamatban vesz részt, ahol egy superessivusi raggal ellátott névszó mellett értelmezői szerepben jelenik meg (*a házon, belül*), azaz funkciója most az, hogy pontosítsa a locativusi értelmezésű névszó jelentését. Ezután egy újabb újraelemzés következtében az értelmező átértékelődik névutóvá a ragos névszó mellett (*a házon belül*).⁶¹

A paradigmatiság alakokkal nem érzékeltethető ablativusi és lativusi irányjelölés a névutón megjelenő ablativusi és lativusi ragokkal lehetséges: *a házon belülről*, *a házon belülre*. A ragvonzó névutósort nem minden eleme képes irányjelölő ragok felvételére (l.

⁶¹ Az elmondottakból logikusan következik, hogy a ragvonzó névutók azért (is) keletkeznek később a nem ragvonzókhöz képest, mert ez utóbbiak kialakulása, illetve az ezt megelőző önálló használatuk előfeltétele a második lépcsőben végbemenő grammatikálizációnak, amely egy újabb, ragvonzó névutót tartalmazó szerkezetet eredményez. A ragvonzó és nem ragvonzó névutók között (nem meglepően) előfordulnak homonim alakok (például a *fölül* ablativusi nem ragvonzó és locativusi ragvonzó névutóként is használatos), illetve igen hasonló alakú formák (l. 19. és 20. táblázatokat).

át, keresztül stb.). A határozóragos NP-t vonzó elemek között az irányhármasságra vonatkozó teljes paradigmát felmutató elemek tartanak legelőrébb a morfológiai transzparencia megszűnésével együtt járó grammatikalizálódás folyamatában. A többi esetében csak a statikus állapot kifejezésére alkalmas formával számolhatunk. Ezek morfematikai tagolódása és szintaktikai viszonya a hozzájuk kapcsolódó névszóhoz még könnyen kivehető. Van ugyan saját lexikai értékük, de grammatikai funkciójuk egyre inkább előtérbe kerül.

A *közel, távol, messze* „névutócsaládok” locativusi és lativusi irányultságú alakjai fokjelet kaphatnak, ezek fokozás szempontjából szabályos paradigmát mutatnak:

20. táblázat. Fokjelezés a névutók körében.

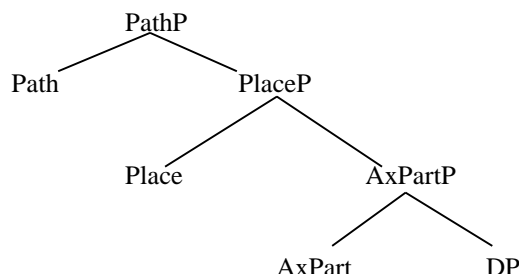
	Irányultság	
	locativusi	lativusi
Alapfok	(-hez) közel	(-hez) közelre
Középfok	(-hez) közelebb	(-hez) közelebbre
Felsőfok	(-hez) legközelebb	(-hez) legközelebbre

4.5 A névutók szintaxisa

A generatív nyelvészeti irányzaton belül az utóbbi 20-30 évben az érdeklődés központjában állt a PP szintaktikai szerkezete. Általánosan elfogadott nézet (Cinque 2010; Riemsdijk 1990; Svenonius 2006, 2012 és mások), hogy a névutós kifejezések belső szerkezete jóval összetettebb, mint azt korábban gondolták, és nem írható le egyszerűen a $[_{PP} [_{NP}]]$ képlettel. Bár a különböző szerzők véleménye a részleteket illetően eltér, konszenzus áll fenn arra vonatkozóan, hogy a helyviszonyokat jelölő frázisok esetében legalább két szerkezeti pozíciót kell megkülönböztetnünk, egy helyjelölő *Place* és egy fölötte elhelyezkedő irányjelölő *Path* pozíciót.⁶² Svenonius (2006) indítványozta, hogy ezeken túl egy általa *Axial Parts*-nak nevezett projekciót is be kell illesztenünk a kiterjesztett PP struktúrájába, amellyel egy AxPartP szintagmát képezünk (szó szerint „tengelyes rész”, de a „helyzetviszonyító elemeket jelölő hely” kifejezés jobban érzékelteti, miről is van szó). Ez egy átmeneti, az NP/DP és a PP között elhelyezkedő régiót jelölő, egy köztes kategóriájú helyzetviszonyító elemeket befogadó szerkezeti helyet (l. (132)) képvisel, ahová nyelvektől függően eltérő főnévi/adpozíciói jellemzőkkel rendelkező különböző adpozíció típusú összetevők (előljárószó, névutó stb.) kerülhetnek.

⁶² Marina Pantcheva (2009, 2010, 2011) a helyváltoztatást jelölő *Path* fejet további *Source* (Forrás) és *Goal* (Cél) fejekre bontja, megkülönböztetve a szerkezetben a mozgás kiindulópontjára, valamint a mozgás irányára vonatkozó pozíciókat. A *Source* csomópontot a *Goal* fölött helyezi el azon az alapon, hogy a nyelvekben a Forrást jelölő elemek összetettebbek, ui. magukban hordozzák a Cél kifejezőeszközét is. Kracht (2003) vetette fel, hogy a szintaktikai eset egy a morféimák meghatározott sorrend szerinti egymásutánosságaként értelmezhető. A morféimalánc helyeinek kitöltése nem kötelező, de a formailag realizálódó elemek csak az előírt hierarchia szerint követhetik egymást (vö. Radkevich 2010 is).

(132)

Kracht (2002, 2005, Kracht–Smith 2005) bebizonyította, hogy ez a szintaktikai szerkezet szemantikai alapokon nyugszik, ugyanis az irányjelölés a helyjelölésből kiinduló és építkező kompozicionális jelentés. A magyarban ezt mutatják a *házon kívülre* típusú szerkezetek, ahol mind a hely-, mind az irányjelölő fej ki van töltve úgy, hogy az irányjelentés magasabban helyezkedik el, a helyre épülve.

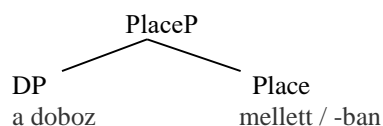
Ezt a fajta leírást a magyarra Hegedűs Veronika (2006), Asbury Anna (2008), Asbury–Gehrke–Hegedűs (2006) és Dékány Éva (2009, 2011) alkalmazták. Az említett szerzők azt a nézetet is vallják, hogy a helyjelölő névutók és a helyviszonyító ragok szerkezetileg nem különböznek egymástól, ugyanabban a csomóban helyezkednek el. Ez az elképzelés nem teljesen új a nyelvészeti szakirodalomban, hisz már Fillmore (1968/1978⁶³) felvetette, hogy a morfémák kötöttsége nem meghatározó a szintaktikai szerkezetek elhatárolásában.

Konkrét példákon bemutatva a következő szerkezeteket képzelhetjük el a magyar helyviszonyokat jelölő PP-k esetében:⁶⁴

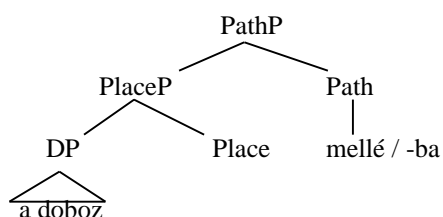
⁶³ “We may agree, then, for our purposes, with Hjelmslev, who suggests that the study of cases can be pursued most fruitfully if we abandon the assumption that an essential characteristic of the grammatical category of case is *expression in the form of affixes on substantives*. I shall adopt the usage first proposed, as far as I can tell, by Blake (1930), of using the term *case* to identify the underlying syntactic-semantic relationship, and the term *case form* to mean the expression of a case relationship in a particular language – whether through affixation, suppletion, use of clitic particles, or constraints on word order.” (Fillmore 1968/1978: 21, kiemelés a szerzőtől). „Egyetérthetünk tehát Hjelmslev-val abban, hogy az eseteket úgy tudjuk leggyümölcsözőbben tanulmányozni, ha elvetjük azt a feltevést, mely szerint az eset mint grammatikai kategória alapvető jellemvonása az, hogy **a főneveken affixumok formájában fejeződik ki**. Azt javaslom, hogy Blake (1930) után, aki tudomásom szerint először alkalmazta ilyen értelemben a terminust, az eset kifejezést használjuk a mögöttes szintaktikai-szemantikai viszony jelölésére, míg az esetforma terminust egy bizonyos nyelvben megmutatkozó esetviszony kifejezés módjának jelölésére, függetlenül attól, hogy ez affixumokkal, szuppletív (lexikai) formákkal, klitikumokkal vagy szórendi megkötésekkel történik” (saját fordítás).

⁶⁴ Mivel a magyar NP és PP tipikusan fejevégű, a morfémarendet (is) bemutató ágrajzon fejevégű szerkezeteket ábrázolok.

(133) a.

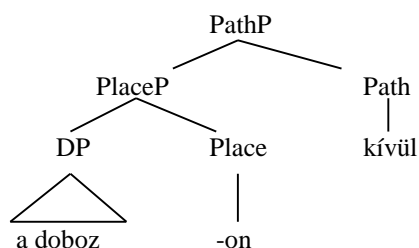

b.

Az ilyen kiterjesztett adpozíciós struktúrákban a ragos vonzattal járó névutók is elhelyezhetők, és a névutók grammatikalizálódását is figyelembe véve számot adhatunk a kétfajta (ragos, ill. ragtalan névszóval álló) névutó viselkedéséről, a ragvonzókat más nyelvekben is előforduló köztes, átmeneti kategóriákként osztályozva, és nem azt feltételezve, hogy kivételekről vagy morfológiai hovatartozásukat tekintve más kategóriába tartozó elemekről lenne szó.⁶⁵

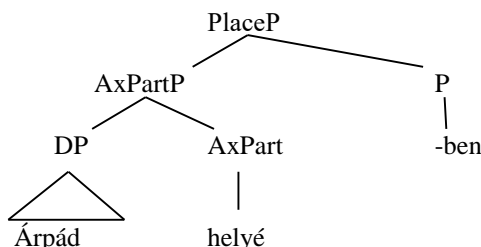
(134)

Ez az elemzés lehetővé teszi az általános tipológiából ismert nyelvváltozási trendek körébe illeszthető grammatikalizációs folyamatok számbavételét. Az AxPart csomó helyet adhat a főnév és a névutó közötti átmeneti kategóriájú grammatikalizálódó elemeknek, amelyek egy köztes állapotot képviselnek: egy még érezhetően névszói eredetű összetevő már veszít eredeti jellegéből (kötött a szórendje a vonzatához képest, nem lehet ellátni módosító elemmel), és szintaktikailag már nem valódi birtokos szerkezet részét képezi:

⁶⁵ Az átmeneti kategóriák megragadásán túl Hegedűs Veronika (2010, 2014) a névutók kialakulásának történeti folyamatát is az itt bemutatott szerkezet egy finomítottabb változatával írja le.

(135)

A grammatikalizáció akkor mondható teljesnek, ha a P + AxPart fejek eggyé válnak abban az értelemben, hogy egymástól elválaszthatatlanul fejezik ki a helyviszonyt. Ebben az esetben a névutóként rögzült elem a felsőbb P fejben generálódik, és az AxPart csomó üres marad. A *helyében*-re vonatkozóan az a tény, hogy (még) állhat mind dativusos birtokos szerkezetben (*Árpádnak a helyében*), mind jelöletlen vonzatos, névutószerű konstrukcióban (*Árpád helyében*) mutatja, hogy ez az elem még egy a szabad és a kötött morfémák közötti köztes stádiumban van (Hegedűs 2014: 167).

4.6 A névutók szerepe a mondatban

A névutós NP, ugyanúgy, mint a határozóragos NP-vel kifejezett helyhatározó, felléphet az ige vonzataként (*felment vkit kötelezettsége alól*), de szabad határozó is lehet a mondatban (*összegyültek az asztal körül*). Mindaz, amit e tekintetben elmondtam a helyhatározó-ragos szintagmáról, érvényes a névutós frázisokra is.

A vonzati és a szabad határozói hatáskörön túl elsősorban a végpontot jelölő helyhatározói névutók, tehát főleg a hat ősi névutócsalád (l. 17. táblázat) *hová?* kérdésre felelő változata, bővítményüktől elválva igemódosítói szerepben is előfordulhat, ilyenkor igemódosítói pozícióba kerül, és a predikátum befejezett értelművé válik. Az igemódosítói névutó mellett megjelenő helyhatározói névutós kifejezésben az igemódosítói névutó ismétlődik meg:

(136) Árpád alábújt (az ágy alá). vö. Árpád elbújt (az ágy alá).

A statikus helyet jelölő névutó igemódosítói használata esetén a predikátum folyamatos aspektusa hangsúlyozódik:

(137) Teljesítménye alatta marad a küszöbszintnek.

(138) Jócskán alatta vagyunk a kvótának.

Ragvonzó névutók locativusi formái is előfordulhatnak igemódosítóként:

(139) Nándor keresztülszaladt (a pályán).

(140) A barackfa kívül van az utcán.

Ha az ilyen és hasonló szerkezetekben az ige után álló határozóragos NP-t az igemódosítói pozícióban levő névutó bővítményeként elemezzük, számot tudunk adni arról,

hogy miért kíván az igemódosítóval ellátott ige mindig olyan esetű vonzatot, amelyet a szóban forgó, igemódosító jegyű névutó választana magának.

Az ablativusi értelmezésű PP névutói alaptagja nem kerülhet igemódosítói pozícióba:

(141) *Árpád alóla bújt (az ágynak).

A régens nem jelöl ki minden esetben egyetlen nyelvi elemet vonzata számára. A formájukban korlátozatlan vonzatok egy "jelentéscsalád" (például "valahová való irányulás") tagjait képviselik. A régens itt nem közvetlenül a formát, hanem egy meghatározott jelentés kifejezésének kötelezettségét írja elő vonzata számára (Komlósy 1992):

(142) Árpád most ért a boltba / az egyetemre / az orvoshoz / az állomás elé stb.

A névutók az irányjelölő igekötőkhöz képest pontosabban kijelölik bővítményeik alakját. A lativusi bővítményt kívánó *ki* igekötő például alakilag többféle módon realizálódó vonzatot is elfogad maga mellett (sublativus, illativus, allativus ragokkal, de névutókkal is), míg a *kívül* névutóval csak superessivusi ragos NP állhat:

(143) Kiment az utcára / a kertbe / a kutyához / a ház elé / a ház mögé stb.

(144) A barackfa a kerítésen kívül van.

4.7 A névutók szemantikai terheltsége

A névutók nem helyhatározói viszonyok kifejezésére való alkalmazása kevésbé kiterjedt a ragokéhoz képest, de ahogyan a helyhatározói ragok körében, itt is megfigyelhetünk bizonyos párhuzamokat a forma és a funkció között. Névutókat nem alkalmazunk a következő típusú határozók kódolására: szám-, eredmény-, társ-, részes és hasonlító határozók.

21. táblázat. Helyhatározói névutók nem lokális szemantikai terheltsége.

HATÁROZÓ-TÍPUS	VONZAT	SZABAD HATÁROZÓ
IDŐ	két óra hosszat/két órán keresztül tartott a műtét; öt óra felé/tájban/táján/tájt érkezett	a háború alatt meghalt; három körül várlak; januáron túlra tolták ki a határidőt; egy éven belül kész lesz a stadion
ÁLLAPOT	befolyás/felszámolás alatt áll; szabályozás alá helyez; rosszabb körülmények közé kerül; figyelmen kívül hagyja a dolgot; az igazgató véleményével szemben találja magát	munka mellett tanul; extrém körülmények között készültek a bajnokságra; anyja helyett anyja volt
EREDET	a sziklakerti növény hegyi körülmények közül származik; a résztvevők között sok külföldi van	az alkalmazott művészetek közül a kert-építészet gyerekcipőben jár; barátai közül sokan eljöttek
PARTITIVUSI RÉSZELŐ	válogat a virágok közül	a gyerekek közül többen megbetegedtek
MÓD	saját feje után megy	kéz alatt adta el telefonját; a szerződés alapján járt el
OK	határozat után fizetik a támogatást	az intézkedés nyomán csökken a bevándorlók száma
CÉL	kincs után kutat; védő után érdeklődik a futbalcsapat	a csalók után nyomoz a rendőrség
TEKINTET		a szakképzés terén szép eredményeket értek el
FOK- MÉRTÉK	három százalék alá süllyedt az infláció; átlagon felül keres; várakozáson alul szerepelt; képességei fölött / alatt teljesített	felemelték a minimálbért x forint fölé; átlagon felül emelkedtek a közműdijak; reményein túl jutalmazták meg
ESZKÖZ (általában közvetett)	műhold útján sugároz; barátja révén kapta az állását	kapcsolatai révén segít; ezen a linken keresztül találták meg a hirdetést

Nem meglepő, hogy a leggazdagabb, ezért legnehezebben körülírható eszköztára az időhatározónak van a következő névutók alkalmazásával: *alatt, előtt, körül, közben, között,*

*után, hosszat, táján, tájban, tájt, -V n belül*⁶⁶, *-Vn át, -Vn keresztül, -Vn innen, -Vn túl, felé, elé, közé, előttre, utánra, körülre*. A második helyen az állapothatározó áll, ami tág szemantikai hatásköre miatt szintén nem váratlan eredmény: itt az *alatt, alá, mögött, mögé, mellett, között, közé, helyett, -n kívül* elemek jöhetnek szóba. A fok- és mértékhatározó kifejezésére az *alá, fölé, -n túl, -Vn alul, -n felül, -Vn kívül* alkalmas. A mód viszonyjelentést az *alatt, az után* és a *(-nVk) alapján, az eszközt a (-nVk) révén* és a *(-nVk) útján* névutókkal adhatjuk vissza. Okot jelölő funkcióban az *után* és a *(-nVk) nyomán* fordulnak elő, cél ábrázolására az *után* használatos. Az eredethatározó tipikus névutója a *közül*, de előfordul a *között* is. A partitivusi részelő határozó szerepében a *közül* áll, tekintethatározóként a *(-nVk) terén* alkalmazható.

Érdeemes felfigyelnünk a locativusi értelmezésű alakok túlsúlyára, ami a klasszikus hármasirányú rendszernek az ómagyar kortól folyamatban levő megbomlásával, és ennek következtében az egyirányú, illetve a semleges irányulású névutók túlsúlyba kerülésével magyarázható. Ablativusi értelmezésű alakot csak az eredet- és a partitivusi részelő határozó vonzaskörében találunk, ami e funkció szemantikai tartalmából fakad. Az idő kódolásában túlnyomóan locativusi értelmezésű névutók mellett néhány lativusi elem is részt vesz. Az állapothatározók körében a lativusi formák a valamilyen körülmény közé való kerülést fejezik ki, a fok- és mértékhatározó esetében a dinamikusság jelölő névutók valamilyen mennyiségfogalom intenzitásának modulálását teszik lehetővé.

22. táblázat. Helyhatározói névutók irányultság szerinti megoszlása nem lokális szemantikai tartalmú bővítmények kódolásában.

HATÁROZÓ-TÍPUS	IRÁNYULTSÁG		
	ABLATIVUSI	LOCATIVUSI	LATIVUSI
IDŐ		<i>alatt, előtt, körül, közben, között, után, hosszat, táján, tájban, tájt, -Vn át, -Vn keresztül, -Vn belül, -Vn innen, -Vn túl</i>	<i>elé, felé, közé, előttre, utánra, körülre</i>
ÁLLAPOT		<i>alatt, mögött, mellett, között, helyett, -Vn kívül</i>	<i>alá, mögé, közé</i>
EREDET	<i>közül</i>	<i>között</i>	
PARTITIVUSI RÉSZELŐ	<i>közül</i>		
MÓD		<i>alatt, után, (-nVk) alapján</i>	
OK		<i>után, (-nVk) nyomán</i>	
CÉL		<i>után</i>	
TEKINTET		<i>(-nVk) terén</i>	
FOK-MÉRTÉK		<i>-Vn alul, -Vn felül, -Vn túl, -Vn kívül</i>	<i>alá, fölé</i>

⁶⁶ Az elfogadott gyakorlat szerint a toldalékok hangrendi illeszkedésben részt vevő hangzóira V-vel utalok.

5. HATÁROZÓSZÓI KIFEJEZÉS

5.1 Meghatározása, kialakulása

Hegedűs Attila a nyelvi változás panorámájába illesztett meghatározása szerint „A határozószó olyan ragos névmás vagy névszó, amelyben a rag megmerevedett, **megszilárdult** vagy elhomályosult. ... Az előzményszófajtól való elválás (határozószóvá szilárdulás) részben alaktani folyamat, másrészt jelentéstani változás. Alaktanilag akkor beszélhetünk határozószóról, ha a szó morfológiai tagolódása a beszélő számára gyengül, vagy elhomályosul. Ez megtörténhet úgy, hogy már nem használatos önállóan a tő (**rőgt**-ön) vagy a rag (oldal-**t**), esetleg mindkettő (**hanya-tt**). Gyengülhet az átláthatóság akkor is, ha a toldalék kapcsolódása az alapszóhoz nem a szokásos módon történik (ház-hoz, de: haz-a; ház-ig, de: addig). Jelentésánál akkor beszélhetünk határozószóról, ha a szó alakilag ugyan világosan tagolódik, de jelentése többé-kevésbé elszigetelődött alkotóelemei jelentésétől (végre 'utoljára; befejezésül')” (Hegedűs Attila 2013: 65–66, kiemelések a szerzőtől).

Nehezen lehet a határozószók kategóriáját kielégítően definiálni a nyelv dinamikus változásának figyelembevétele nélkül. Előzményszófajokból keletkezett elemeit tekintve ez a szóosztály állandóan bővül, átalakul, így tagjai a morfológiai konszolidáció különböző fokain áll(hat)nak, átmeneti, köztes stádiumok képviselőiként is. A határozószók körében az ősmagyar kortól mindmáig jellemző a kettős, sőt többszófajúság: a szófaji változások rendszerében központi szerepet játszó elemek határozószóként is továbbélve, morfológiai változás nélkül más szófajú szóvá is válhatnak (tipikusan főnév: *haza*, melléknév: *messze*, névutó: *kíviül*, igeikötő: *ki*). Tehát ugyanaz a lexéma több alaktani osztályba is besorolható, ugyanis a különböző mértékben grammatikalizálódott elemek a prototipikus határozószók és a prototipikus igeikötők által behatárolt kontinuum különböző stádiumában helyezkednek el (Dér 2005, Hrenek 2014). Kiemelendő témám szempontjából a határozószó → névutó / igeikötő fejlődés mozzanata: a határozószó névszóhoz kapcsolódva névutóként viselkedik, ige mellett megtartja határozószói státuszát, és az ige bővítményei közé kiemelve igeikötő lesz (*bebújt az ágy alá* (*alá* névutói alkalmazása), *csipőjéről lasszó csüngött alá* (*alá* határozószói használata), *aláírta a szerződést* (*alá* mint igeikötő). Szinte lehetetlen a határozószók állományát behatárolni,⁶⁷ ez nem is feladata vagy célja elemzésemnek.

A helyhatározószók készlete rendkívül gazdag (Pásztor 2000). Az ősmagyar kor rekonstruált szókészletének adatai szerint szinte az összes határozószó helyre utaló elem volt (*át, fel, hanyatt, ki, kívülről, le, túl*) (Zsilinszky 2003: 195). A bennünket elsősorban érdeklő helyhatározószók tipikusan főnévből és névmásból ragszilárdulással, marginálisan

⁶⁷ Az alkalmazható kritériumokról I. Keszler 2000a: 209–210 és D. Máta 2003a: 220. Ez utóbbi szerző szerint a következő fogódzók segítségével dönthetjük el, hogy egy ragos, jeles névszó már határozószóvá szilárdult-e, vagy a határozószóvá válás során egy átmeneti stádiumban van-e: 1. a nyelvhasználók számára elhomályosuló morfológiai tagolódás (*oldalt*), 2. a tő és az inflexió toldalékok szokatlan kötődése, melynek következtében a nyelvhasználók nem az alapszó paradigmájához kötik a szóban forgó elemet (*haza*), 3. szemantikailag a szót alkotó morfémák nem tagolódnak, hanem „jelentésbeli tömbösödés” következik be (*hátra*).

szőösszetételkel keletkeztek. A legősbibb réteget a névmásokból kialakult formák alkotják, amelyek határozóragos alakjai lexikalizálódtak határozószóvá (D. Máta 2003a: 220–225).

5.2 A határozószók morfoszintaktikai jellemzői

A határozószók önállóan állnak mint puszta alaptag (*itt, benn* stb.). Azt, hogy már eleve, alapjelentésben (hely)határozói viszonyt fejeznek ki, a határozószók morfológiai szerkezete teszi lehetővé, vagyis az a tény, hogy történetileg általában ragot vagy névutót is magukban foglaló alakokról van szó, bár a szinkroniában morfológiai transzparenciájuk többé-kevésbé elhomályosult. A határozószóknak értelemszerűen nincs ragozási paradigmájuk, bár előfordul, hogy helyhatározóragokat kapnak (l. 24. táblázat).

Módosíthatók határozószói kategóriájú fok- vagy mértékhatározóval (*nagyon közel, kicsit beljebb* stb.). Ha bővítménnyel, általában határozóragos főnévi kifejezéssel egészülnek ki (*messze (-től)*), névutókként viselkednek.

Szemantikájuk általánosabb, kevésbé precíz, mint a ragos vagy névutós névszóké: *házban* – *házon belül* – *benn*.

A finnugor sajátosságok közé tartozó irányhármasság áthatja az egész magyar határozórendszert: tapasztaltuk a ragok és a névutók tárgyalásakor, és a határozószók körében is érvényesül.

23. táblázat. A legfontosabb helyhatározószók irányhármasság szerinti megoszlása.

IRÁNYULTSÁG		
ABLATIVUSI	LOCATIVUSI	LATIVUSI
bentről	benn/bent	befelé ⁶⁸ /be
kintről	kinn/kint	kifelé/ki
lentről	lenn/lent	lefelé/le
fentről/fönről	fenn/fent/fönn/fönt	felfelé/fel/fölfelé/föl
előlről	elől ⁶⁹	előre/előre/előrefelé
hátról	hátról	hátra/ hátra/hátrafelé
alulról	alul	alulra
felülről	felül	felülre
kívülről	kívül	kívülre, ki, kifelé
belülről	belül	belülre, be, befelé
oldalról	oldalt	oldalra/oldalt
ítthonról/hazulról	ítthon	ítthonra/haza/hazafelé/hazáig
otthonról/hazulról	otthon	otthonra/haza/hazafelé/hazáig
közelről	közel	közelre
távolról	távol	távolra

⁶⁸ A *-felé* utótagú határozószók (névutós összetételek) megjelenése a középmagyar korra tehető, míg aspektuális (folyamatosságot kifejező) használatuk az újmagyar korban fejlődött ki: *Már ment befelé, amikor eleredt az eső*.

⁶⁹ Az ómagyar kortól, de főleg a középmagyar korban és azután az ősi, finnugor primer *-l* ablativus ragos határozószók locativusi értelmezést kaptak. Ennek megfelelően az irányhármasság megőrzésére szekunder ragokkal egészült ki az eredeti forma az ablativusi, illetve lativusi irányultság jelölésére (*előlről* – *elől* – *előre* stb.) (Hegedűs Attila 2013: 66).

balról	balra	balra
jobbról	jobbra	jobbra
	szerte, széjjel	vissza/visszafelé
	hanyatt	
	haránt	

A határozószók alaktanilag igen változatos kategóriát alkotnak. Az egyszerű formák mellett az összetett határozószók csoportja is népes: *úton-útfélen* (töismétléses mellérendelő), *alul-felül, fel-alá, innen-onnan, jövet-menet, kézen-közön, kívül-belül, lépten-nyomon, jövet-menet, oda-vissza, összevissza, széltében-hosszában, szerteszéjjel, szőrén-szálán* (rokon vagy ellentétes értelmű szavak összekapcsolásával kialakult mellérendelő összetételek), *idefenn, balkézzől, jobbkezzől, baoldalt, féloldalt, kétoldalt, homlokegyenest, hazafelé, túlfelől, útközben, visszafelé, átellenben* stb. (alárendelő összetételek). Állandósult szókapcsolatok az *árkon-bokron át* és a *közel s távol* kifejezések.

A határozószók képzőkkel is elláthatók, bár nem paradigmaticusan és nem jellemzően: *hátrál, továbbít, visszakozik* (igeképzősök), *összevisszaság, hátrány* (főnévképzővel ellátott alakok), *alábbi, eddigi, fenti, elülső, innenső, külső* stb. (melléknévképzős formák).

A locativusi és lativusi értelmezésű határozószók fokjelet is kaphatnak. Vannak köztük „szabályos” paradigmát felmutató elemek, amelyeknek mindhárom fokú formájuk megvan: *elé – elébb – legelébb*, a locativusi *elől* és a lativusi *előre* egyformán fokozódnak – *előbbre* (az alapszó esetragja a fokjel után áll!)/*előrébb – legelől/ legelőre/legelőbbre* (az alapszó esetragja a fokjel után áll!)/*legelőrébb*, a locativusi *hátral* és a lativusi *hátra* egyformán fokozódnak – *hátrább/hátrébb – leghátral/leghátra/leghátrább/leghátrébb*, ahogyan a *közel – közelebb/közelébb – legközelebb, messze – messzebb – legmesszebb, széjjel – széjjelebb – legszéjjelebb, távol – távolabb – legtávolabb, tova – tovább – legtovább, arra – arrább/arrébb – legarrább/legarrébb, erre – errébb – legerrébb* alakok is. A közép- és felsőfokot rendhagyóan képezők táborába a következőket foglalja magába: a locativusi *alul* és a lativusi *alá*, amelyek egyformán fokozódnak – *alább – legalul* (a *legalább* szabályos forma korábbi ’legalacsonyabbra’ jelentése mára kiszorult, a szinkroniában a ’minimum’, illetve ’még akkor is, ha csak ennyi az egész’ értelmezésekben maradt meg, vö. a *legfeljebb* jelentésváltozásával), *belül – beljebb – legbelül, kívül – kijjebb – legkívül/legkijjebb, felül/fölül – feljebb/följebb – legfelül/legfölül* (a *legfeljebb/legföljebb* szabályos formák kettős értelműek: a ’legmagasabbra’ jelentéstartalmon kívül a ’maximum; a legfelsőbb számítást alapul véve’ értelemben is használatos). Ez utóbbiak esetében a középfok alapjául az *alá, be, fel/föl, ki* alapszavak szolgálnak, míg a felsőfok az alaptaghoz ragasztott *leg-*gel, a középfok jele nélkül képződik. A *benn/bent, kinn/kint, lenn/lent* és a *fenn/fönn/fent/fönt* határozószók középfoka is az imént említett módon jön létre: *beljebb, kijjebb, lejjebb* és *feljebb/följebb*. Felsőfok esetén a *belül, kívül, felül* szokásos alakjait alkalmazzuk velük: *legbelül, legkívül, legfeljebb (!), legfelül*.⁷⁰ Csak alap- és középfokú alakokkal rendelkeznek a következők: *ide – idébb/idább, oda – odébb/odább, ide-oda – idébb-odább, össze – összébb*.

⁷⁰ A *Magyar grammatika* (Keszler 2000a: 218) a *bentebb, kintebb, lentebb, fentebb/föntebb* középfokú, illetve *legbenn, legkinn és legfenn* elemek létezéséről, terjedéséről is szól. Az én informánsaim és jómagam nyelvérzéke azonban ez utóbbiakat elveti.

5.3 A határozószók szerepe a mondatban

ADVP is lehet a mondatban mind szabad határozó, mind vonzat. A kétfajta szerepről már volt szó (l. 3.4), így most itt ezek megkülönböztetésére nem térek újra ki.

A határozószók, mint már mondtam, inherensen alkalmasak a módosítói szerep betöltésére, ami történetileg motivált; többé-kevésbé transzparens összetett morfológiájukból következik:

- (145) Bentről nézte a hulló esőt.

Pragmatikai okokból a szabad határozó kötelezően jelenik meg mint a befejezett aspektusú mondat új információt hordozó fókusz szerepű mondatrésze olyan igekötő nélküli, létesítő eseményt kifejező igék mellett, amelyekkel valóságos entitásra vonatkozó határozott, specifikus téma áll (ezek a mondatok ugyanis fókusz nélkül agrammatikusak lennének) (Peredy 2008). A fókusz pozícióban természetesen más összetevő is állhat, például az ige vonzata:

- (146) a. BENT írta a levelet.
b. *Írta a levelet. (semleges olvasattal)
c. Megírta a levelet.
d. A LEVELET írta meg.

Határozószók vonzatként is megjelenhetnek (*oldalt fáj, jobbra fordul* stb.), de nem a régens által közvetlenül kijelölt formaként, hanem egy "jelentéscsalád" (például "valahová való irányulás") tagjaként. Ez abból adódik, hogy a határozószók jelentése általánosabb értelmű, kevésbé precíz, mint a helyhatározó-ragos vagy névutós névszóké:

- (147) a. Ágyban maradt.
b. Az ablak mellett maradt.
c. Bent maradt.

A vonzati és a szabad határozói hatáskörön túl a locativusi és lativusi értelmű határozószó kiemelhető az ige bővítményei közé, ekkor igekötői szerepet kap (az igekötőket tehát igemódosítói pozícióban lévő határozószóknak is tekinthetjük (vö. É. Kiss 2006: 138):

- (148) a. Hátra álljatok, itt már nincs hely! (határozószó)
b. Hátratulatott, hogy elengedjen bennünket. (igekötő)

A határozószó névszóhoz járulva névutóként viselkedik, és ugyanaz az elem igehez vonódva igekötőként lép fel:

- (149) a. Közel nem találtunk semmit. (határozószó)
b. Az egyetemhez közel van egy kitűnő kávézó. (névutó)
c. Cirmi közelbújt gazdájához. (igekötő)

5.4 A határozószók szemantikai terheltsége

A határozószók nem helyhatározói viszonyok kifejezésére való alkalmazása marginálisnak mondható a ragokéhoz és a névutókéhoz képest. Mindez logikusan következik „autoszemantikus”, kontextustól független önálló jelentésükből. Néhány névmási alapszavú határozószó (l. 5.5) alkalmazható csupán időhatározói, eredethatározói és részeshatározói viszonyok kódolására, amelyek indirekt denotatív jelentése erre alkalmassá teszi őket:

- (150) Eddig jól haladunk. (időhatározó)
- (151) Innen került ki. (eredethatározó)
- (152) Erre gyűjtötték a pénzt. (részeshatározó)

5.5 Névmási alapszavú határozószók

5.5.1 Morfoszintaktikai jellemzőik

Mint már jeleztem, Kenesei István (2006: 91, 99–103) elemzését követve a névmásokat nem tekintem külön szófajnak, hanem azon szóosztályba tartozó elemeknek, amelynek a komponenseit helyettesítik. A fejezetben tehát a határozószói névmások a határozószó kategória tagjaiként szerepelnek, mivel határozói csoportot helyettesítő egységek. A névmási alapszavú határozószók egy külön részrendszert alkotnak a határozószókon belül, amelynek elemei behatárolhatók. Körükben az irányhármasság rendkívül következetesen érvényesül. A névszókat helyettesítő névmásokhoz hasonlóan a határozószókat helyettesítő elemekre is jellemző az összetett morfológiai felépítés, ugyanazokkal az előtagokkal, mint a névszók esetében, és a mutató névmások körében a palatális és veláris formák megkülönböztetésével.

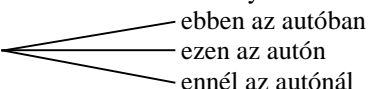
Funkcionális osztályaik a következők: 1. mutató, 2. vonatkozó, 3. kérdő, 4. határozatlan, 5. általános.

24. táblázat. Névmasi alapszavú helyhatározószók.

FUNKCIONÁLIS NÉVMÁSI OSZTÁLYOK		IRÁNYULTSÁG		
		ABLATIVUSI	LOCATIVUSI	LATIVUSI
mutató	palatális	innen, erről, emerről, ⁷¹ efelől	ide, idáig, erre, emerre, efelé, eddig	ide, idáig, erre, emerre, efelé, eddig
	veláris	onnan, arról, amarról, afeől	oda, odáig, arra, amarra, afeél, addig	oda, odáig, arra, amarra, afeél, addig
vonatkozó		ahonnan, amerről	ahol	ahova, amerre, ameddig
kérdő		honnan? merről?	hol?	hová? merre? meddig?
határo- zatlan	vala- előtagú	valahonnan, valamerről	valahova, valamerre, valameddig	valahova, valamerre, valameddig
	más- előtagú	máshonnan, másmerről, másfelől	máshova, másmerre, másfelé	máshova, másmerre, másfelé
	né- előtagú			
általá- nos	totális (gyűjtő)	mindenhonnan, mindenünnen, mindenfelől	mindenhova, mindenüvé, mindenfelé	mindenhova, mindenüvé, mindenfelé
	negatív (tagadó)	sehonnan, semerről	sehova, semerre, semeddig	sehova, semerre, semeddig
	megengedő	akárhova, akármerre, akármeddig	akárhova, akármerre, akármeddig	akárhova, akármerre, akármeddig
		bárhova, bármerre, bármeddig	bárhova, bármerre, bármeddig	bárhova, bármerre, bármeddig

5.5.2 A névmási alapszavú határozószók funkciói

A határozószói névmások jelentése a névszóiakéhoz viszonyítva általánosabb:

itt

Ezért, ha pontosabb referenciális viszonyítást akarunk kifejezni, névmási alapszavú NP használatához kell folyamodnunk:

⁷¹ Az *am-/em-* előtagú alakokra vonatkozóan l. 3.6.3.

- (153) a. Itt van (valahol) a kulcs.
b. Ezen az asztalon van a kulcs.

A határozószói névmások a névszóiakhoz hasonlóan indirekt denotatív jelentéssel rendelkeznek, nincsen független referenciájuk. Ennek következtében referenciálisan értelmezhetők deixis vagy (anaforikus és kataforikus) koreferencia révén, illetve sajátos logikai operátori szerep felvétele által halmazreferenciával rendelkeznek. Mivel e funkciókat a névmási alapszavú NP-k működését leíró fejezetben már tárgyaltam, álljon itt csupán egy összefoglaló táblázat a határozószói névmások funkcionális eloszlására vonatkozóan:

25. táblázat. Névmási alapszavú határozószók referenciális funkciói.

Referencia típus ↓	Névmás- fajta →	mutató	vonatkozó	kérdő	határozatlan	általános
Deixis		+ ⁷²	–	–	–	–
Koreferencia	tagmondaton belüli	+*	–	–	–	–
	tagmondaton túli	+	–	–	–	–
	konnexiós	+	+	–	–	–
Halmazreferencia		–	–	+	+	+

*Csak témaismétlő szerkezetekben (vö. Laczkó K. 2005: 83): *Az egyetlen ott jól érzi magát.*

⁷² Laczkó Krisztina (2004: 474) felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy a határozószói mutató névmás exoforikusan deiktikus használata tárgyra is referálhat: *Ott a könyvem!* (Laczkó K. 2004: 474. oldalon levő példája). Ebben az esetben tehát Laczkó K. elemzése szerint nem hely-, hanem (a hagyományos szakirodalmi hármas felosztáson, azaz hely-, idő- és személydeixisen túl) „tárgydeixisről” lenne szó.

AZ OLASZ TÉRI NYELV

Az itt következő részben a téri reprezentáció olasz nyelvi vetületét mutatom be. A magyarra vonatkozó fejezethez képest rövidebb szakasz következik, aminek több oka van: 1. először is gyakran fogok hivatkozni arra, amit a magyar nyelvvel kapcsolatban már elmondtam, elkerülendő a felesleges ismétléseket; 2. bár, mint látni fogjuk, a két szóban forgó nyelv rendszere megfelelő (tipológiai) általánosítások mellett minőségileg közelebb hozható egymáshoz, mint azt első pillantásra gondolnánk, az olasz helyviszonykodolás mennyiségileg redukáltabb a magyarhoz képest, ehhez mérten az elemzésnek szánt rész is arányosan oszlik meg; 3. mivel munkám fókuszában a magyar mint idegen nyelv áll, logikusnak tűnik, hogy a magyar téri nyelv kidolgozásának tágabb teret szenteljünk.

1. IGEI KIFEJEZÉS

A magyarhoz (és más nyelvekhez) hasonlóan az olaszban is a térbeli körülményeket leíró mondat központi magja az ige, amely kijelöli azokat az argumentumokat, illetve helyet ad azoknak az adjunktumoknak, amelyek segítségével a valóság térvizsgálata meghatározódik. Anélkül, hogy megismételném, itt utalok mindarra, amit e tekintetben a magyar részben elmondtam.

A helyjelölés szempontjából fontos két igeosztály az olaszban is a statikus felületen, rögzített ponton történő elhelyezkedés leírásának alapszerkezetében szerepet játszó létige és pozíciót jelölő szinonimái (*esserci, trovarsi, essere situato/posto/collocato* 'található', *essere in vista, comparire* 'látható', *collocarsi, disporsi, sistemarsi, dislocarsi* 'elhelyezkedik', *estendersi, distendersi* 'fekszik, elterül', *protrarsi* 'húzódik', *stare, ergersi, essere posato* 'áll' stb.) alkotta csoport, illetve a mozgást jelentő igei kör. Itt a mozgásigékre koncentrálok, amelyek elemzése nyomán figyelemre méltó észrevételeket tehetünk majd témánkkal kapcsolatban.

1.1 A standard olasz helye a Leonard Talmy-féle tipológiai felosztásban

A magyar igei kifejezéseknek szentelt fejezetben (II. 1.1.) szó volt arról, hogy Leonard Talmy (1985, 1991, 1996/2000) a mozgásigék szemantikája alapján felállított tipológiai osztályozása szerint a magyar a szatellit keretű, az olasz pedig az igei keretű nyelvek képviselője.

Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük az olasz téri nyelv strukturálódását, a kép némileg változik a fent vázolt általánosításhoz képest.

Götz Wienold és Christoph Schwarze (2002: 24–26) összegyűjtötték az olasz nyelv *Path*-igéit¹ (l. 27. táblázat). Várakozásainknak megfelelően a 29 igéből 28 mozgásirányt kódoló argumentumot és/vagy a mozgás célját kifejező tárgyat vonz (vö. magyar *partot ér*). A *circolare* 'körbejár, kering' ige szemantikájából kifolyólag nem vonz a mozgás irányultságára vonatkozó kifejezést: benne a mozgás módjának mozzanata is kifejeződik, tehát a *Path* és *Manner* igék határán elhelyezkedő lexéma.

¹ Mivel a lista bizonyos megszorításokkal készült, nem ad teljes képet az olaszban létező összes mozgásigéről, de mindenképpen reprezentatív mintát szolgáltat. A szerzőpáros a következő megszorításokat alkalmazta az igeosztály körvonalazásakor: 1. csak azok az igék szerepelnek, amelyek a szinkroniában monomorfematikusnak számítanak, a mindenkori nyelvhasználó számára nem kompozicionális jelentésük miatt (*ex-ire > uscire* 'kimegy' igében például a prefixum + ige morfológiai felépítés már teljesen elhomályosult). E kritérium értelmében a lista nem tartalmazza a visszaható igéket (amelyek felépítése az olaszban ige + *si* reflexív kliticizálódott névmás: *buttarsi* 'leveti magát'), illetve az igehez kliticizálódott locativusi névmásokkal képzett igéket sem (amelyekben gyakran a reflexív *si* elem is megjelenik a locativusi klitikum mellett: *andarsene* 'elmelegszik'); 2. ki vannak zárva azok a tárgyas igék (Wienold–Schwarze a „kauzatív ige” terminust alkalmazzák erre az igeosztályra), amelyek mellett a mozgást végző entitás nem az Ágens (*portare* 'hoz – visz', *mettere* 'tesz', *sollevare* 'emel' stb.) (Wienold–Schwarze 2002: 22). Ha figyelembe vennénk az itt kirekesztett igéket, elsősorban a történetileg prefixummal ellátott alakokat, illetve a tárgyas igéket, az olaszban is lényegesen bővülne a repertoár.

26. táblázat. A mozgás útvonalát, irányát kódoló olasz (*Path*) igék (Wienold–Schwarze (2002: 24–26) alapján, saját kiegészítéssel (29 ige).

Csak alanyi argumentuma van	Alanyi és helyhatározói argumentuma van	Alanyi és tárgyi argumentuma van	Magyar megfelelője
Entrare	Entrare		Bemegy, bejön
Uscire	Uscire		Kimegy, kijön
Salire	Salire	Salire	Felmegy, feljön
Montare	Montare	Montare	Felmászik, felszáll
Scendere	Scendere	Scendere	Leszáll
Passare	Passare	Passare	Átmegy
Valicare		Valicare	Átkel, áthalad
Attraversare		Attraversare	Átmegy
		Costeggiare	Vmi mentén/mellett halad
Accostare	Accostare		Megáll, odaáll vmi mellé
Approdare	Approdare		Kiköt, partot ér
Attraccare	Attraccare		Kiköt
		Rasentare	Vmi közelében jár
		Abbordare	Megközelít
Partire	Partire		Elindul
Arrivare	Arrivare		Megérkezik
Tornare	Tornare		Visszatér
		Raggiungere	Elér, megérkezik
		Lasciare	Elhagy
Avanzare	Avanzare		Előre megy
Indietreggiare	Indietreggiare		(Meg)hátrál, visszahőköl
Girare	Girare		Megfordul, megfordít
Circolare			Körbejár, kering
		Aggirare	Körbejár
		Sorpassare	Megelőz
		Distanziare	Arrébbvisz, eltávolít
		Allontanare	Eltávolít
		Incrociare	Keresztez, keresztben átszel
		Superare	Túljut, átkel

N.B. azok az igék, amelyek a táblázat első oszlopában nem szerepelnek, nem állhatnak helyhatározói és/vagy tárgyi vonzatuk nélkül, ezeknek is kötelezően meg kell jelenniük a szintaktikai szerkezetben.

Az olaszban is vannak a mozgás módozatát kifejező igék, amelyek száma Götz Wienold és Christoph Schwarze (2002: 22–28) gyűjtése és saját kiegészítés alapján 41 (ugyanazokkal a megszorításokkal, mint a 26. táblázat esetében: l. 1. lábjegyzet).

27. táblázat. A mozgás módját kódoló olasz (*Manner*) igék (Wienold–Schwarze (2002: 27–28) alapján, saját kiegészítéssel).

Csak alanyi argumentuma van	Alanyi és mozgásirányt kódoló argumentuma van	Alanyi és tárgyi argumentuma van	Magyar megfelelője
Camminare			Sétál
Navigare			Hajózik
Galoppare			Vágtat, lohol
Trottare			Üget, lohol
Trotterellare			Szaporán lépked
Zoppicare			Biceg, sántít
Claudicare			Sántít, sántikál
Ballare, danzare			Táncol
Passeggiare			Sétál
Marciare			Menetel, vonul
Vagabondare			Kóborol, vándorol
Gattonare			Mászik (gyerek)
Sciare			Síel
Nuotare			Úszik
Guadare			Átgázol (gázlón átkel)
Guizzare			Ficáncol, cikázik, surran
Planare			Siklik
Correre	Correre		Fut
Saltare	Saltare		Ugrik
Saltellare	Saltellare		Ugrál, szökdécsel
Balzare	Balzare		Szökken, ugrik
Strisciare	Strisciare		Csúszik, kúszik, mászik
Volare			Repül
		Scavalcare	Meg-/átmászik, megelőz
Veleggiare			Vitorlázik
Galleggiare			Lebeg (folyadék felszínén, levegőben), úszik
Cadere	Cadere		Esik, hull
Cascare	Cascare		Hull, esik
Piombare	Piombare		Zuhan, (rá)ront

Rimbalzare	Rimbalzare		Visszapattan, visszaverődik
Rotolare	Rotolare		Gördül, gurul
Ruzzolare	Ruzzolare		Görög, gurul
Scivolare	Scivolare		Csúszik
Scorrere	Scorrere		Folyik
Colare	Colare		Szűr, csurgat, csurog
Fluire	Fluire		Áramlik, folyik
Gocciolare	Gocciolare		Csöpög
Grondare	Grondare		(Bőségesen) ömlik
Filtrare	Filtrare		Szűr
Zampillare	Zampillare		(Vékony folyadéksugárban) folyik
Sgorgare	Sgorgare		Feltör, -buzog, fakad (folyadék)

N.B. az az ige, amely a táblázat első oszlopában nem szerepel, nem állhat tárgyi vonzata nélkül, ennek is kötelezően meg kell jelennie a szintaktikai szerkezetben.

A mozgás módozatát kódoló olasz igék száma meghaladja a *Path* igékét (41–29 arányban).² Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az olasz *Manner* igék mellett a helyhatározók kevésbé szabadon ahasználhatók, mint a szatellit nyelvek *Manner* igéi mellett. A táblázatban szereplő 41 igéből 20 nem vonz mozgásirányt kódoló argumentumot,³ ami a szatellit nyelvek esetében természetes dolog (*a színpadra táncol, a szobába lép/sétál*). Ezek az igék csak a hozzátétőleges irányt jelölő *verso* 'felé' prepozíciós kifejezéssel kaphatnak locativusi értelmezést, illetve pontos irány jelölésére csak komplex prepozíciós kifejezésekkel egészülhetnek ki:

- (154) a. L'uccello è volato verso le nuvole.
aSgH-madárSgH Aux3sg repülPartPass Prep aPIN felhőkPIN
'A madár a felhők felé repült.'
- b. L'uccello è volato sopra alle nuvole
aSgH madárSgH Aux3sg repülPartPass Prep Prep-aPIN felhőPIN
(in un attimo).
Prep egy pillanat
'A madár (egy pillanat alatt) a felhők fölé repült.'

² A statisztika valószínűleg tovább javulna az olasz szatellit-nyelvszerű viselkedése javára, ha megvizsgálánk a (latinra visszavezethető) prefixumos igéket is, amelyek éppen többé-kevésbé transzparens locativusi értelmezésű igei prefixumuknak köszönhetően irányjelölő argumentumot kívánnak maguk mellé (*intrufolarsi nella casa* 'belopózik a házba').

³ Feltűnő, hogy ez a tulajdonság szinte csak azokra az igékre jellemző, amelyeknek tipikusan [+ élő] jeggyel rendelkező alanyuk van (a táblázat első része).

- c. L'uccello è volato fino alle nuvole
 AsgH-madárSgH Aux3sg repülPartPass Prep Prep-aPIN felhőkPIN
 (in un attimo).
 Prep egy pillanat
 'A madár (egy pillanat alatt) a felhőkig repült.'

A *scavalcare* 'meg-/átmászik, megelőz' szemantikájából következően tárgyként fejezi ki a mozgás irányultságát: egy valamin/valakin való keresztüljutást és a másik oldalra, valamin/valakin túlra való kerülést fejezi ki, éppen ezért véleményem szerint megkérdőjelezhető a *Manner* státusza.

A mozgás módját kódoló igék mellett gyakran állnak prepozíciós kifejezések, de ezek adjunktumként szerepelnek, és azt a teret jelölik ki, ahol a mozgás végbemegy:

- (156) *Anna cammina dentro il negozio.
 Anna sétál3Sg Prep aSgH boltSgH
 Anna besétál a boltba.

- (157) Anna cammina nel negozio.
 Anna sétál3Sg Prep-aSgH boltSgH
 'Anna sétál a boltban.'

A 26. és a 27. táblázatok adatai azt mutatják, hogy az olasz (itt felsorolt) mozgásigéi megoszlanak a mozgás irányát és módozatát kódolók között, s a mérleg inkább ez utóbbiak felé billen (29 – 41 arányban). Ha tehát csak statisztikai alapon is, felmerül a gyanú, hogy a modern olasz nyelv Talmy tipológiai felosztását tekintve nem sorolható egyértelműen sem a *verb-framed*, sem a *satellite-framed* típusba, hanem valahol félúton található a kettő között. A mennyiségre vonatkozó megfontolásokon túl minőségi bizonyítékokkal is alá tudjuk támasztani ezt a tézist, ha tüzetesebben megvizsgáljuk az olasz igéhez kötődő szatellit elemek rendszerét.

2. AZ OLASZ IGÉHEZ KÖTŐDŐ SZATELLIT ELEMEEK

2.1 Igei prefixumok (*prefissi verbali*)

Az olaszban vannak latin mintázatú, helyhatározói értékkel rendelkező igei prefixumos alakok, amelyekben még tetten érhető az összetett morfológiai szerkezet (Prefixum + igeő). Sok ilyen latin eredetű ige a szinkroniában monomorfematikus lexémaként elemződik, mivel két alkotóeleme teljesen összeolvadt, vagy ha formailag elkülöníthetők is, szemantikai szegmentálódásuk nehézségekbe ütközik, azaz az ige már nem kompozicionális jelentésű (*emergere* 'felszínre jön, kiemelkedik', *immergere* 'belemárt').

A mai olasz igei prefixumok jellemzői a következők: módosító szerepű kötött morfémák, egy hangtani egységet alkotnak az igével, az általuk képzett új ige mindig új címszó a szótárban. Nem változtatják meg az alapige morfológiai hovatartozását és formai jellemzőit (nyelvtani nem, élő/élettelen jelleg stb.). Önálló összetevőként való elemzésük kizárt: önmagukban soha nem használhatók, az ige előtt rögzült elemek, produktivitásuk korlátozott, a képzőkhöz hasonló funkciójuk van. Jelentésük lokalizációs kategóriákra vezethető vissza (ma is a helyjelölők vannak a legnagyobb számban), amelyek aztán egyéb aspektusok (idő, tagadás, változás, ismétlődés, reflexivitás, mennyiségi meghatározás, kölcsönösség, összetartozás, kezdet jelölése) kifejezésére is szolgáltak. Általában nem egyetlen jelentésre specializálódott morfémák (például *in* locativusi és *in* tagadást kifejező), és ugyanaz a jelentés több prefixummal is kifejezhető (például az eltávolodást jelentő *de-*, *dis-*, *s-* prefixumok). Gyakran ellentétes párokba szerveződnek (*előre* – *hátra*, *közel* – *távol* stb. jelölése).

28. táblázat. Az olasz lokális értelmezésű prefixumok (Iacobini–Masini 2006: 167, Iacobini 2011 és a *La grammatica italiana. Enciclopedia dell'italiano*. 2012.⁴ alapján).

Helyjelölő értelmezés	Latin prefixum	Olasz prefixum	Példák
Előre, előtt	Ante > Pro >	Ante- Pro-, pre-	anteporre '(vmi/vki elé helyez', progredire 'előrehalad', preporre 'előrevisz'
Hátra, vissza, ellentétes irányú mozgás	Retro >	Retro-, re-, ri- pos(t)-	retrocedere 'hátrál', reagire 'ellenszegül', rifluire 'visszafolyik', posporre 'hátravisz'

⁴ Iacobini, Claudio 2011. Prefissi. In *Enciclopedia dell'italiano*. Treccani.it. http://www.treccani.it/enciclopedia/prefissi_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/; 2012. Prefissi. In *La grammatica italiana. Enciclopedia dell'italiano*. Treccani.it. http://www.treccani.it/enciclopedia/prefissi_%28La-grammatica-italiana%29/ (Utolsó hozzáférés: 2017. október 30.).

Szembe, szemben, ellen	Ob >	O-, Contro-, contra-	opporre 'ellenszegül', contrapporre 'szembeállít', controindicare 'ellenjavall'
Közel(ség)	Ad >	a-, giusta-	affiancare 'mellé áll/mellette helyez el', giustapporre 'mellé állít, egymás mellé helyez',
El(távolodás, eltávolítás)	De > Dis > Ab >	de- (?) , dis-, s- , a-	depistare 'eltérít', distaccare 'le-/elválaszt, eltávolít', spostare 'elmozdít' asportare 'ki-/elvesz'
Be, belül, közbe	In >	In-, im-, intro-	inspirare 'belélegzik', immergere 'be(le)márt, -merít', introdurre 'beteszt, beilleszt'
Ki, kívül	Ex >	e-, es-, estro- (?)	espirare 'kilélegzik', esporre 'kirak', estromettere 'kiteszt, kirekeszt'
Fel, felé, felül	Super >	Sopra-, sovra-	Soprelevare 'ráépít (emletet)', sovrapporre 'ráhelyez, ráteszt'
Le, alá, alul	Sub >	Sub-, sotto-	subire 'aláveti magát vminek', sottoporre 'aláhelyez, aláteszt'
Túl, át, keresztül	Trans > Per >	Tra(n)s-, per-	trasmettere 'átörökít, átad', perforare 'átfúr'
Közé, között	Inter >	Inter-, intro-, tra-, fra-	frapporre 'közbeiktat, közérak', interporre 'közbehelyez, közérak'
Körül	Circum- >	Circum-, circon-	circumnavigare 'körül-/körbehajóz', circondare 'körülveszt'
Félre	Se >	Se-	separare 'le-/elválaszt'

N.B. A félkövéren szedett prefixumok tekinthetők produktívaknak a mai standard olasz nyelvben. A kérdőjellel ellátott elemek produktivitását illetően nem egyezik meg a szakemberek véleménye.

Ha nem is paradigmatis módon, de a mai olaszban ezek a helyhatározói igei prefixumok is hozzájárulnak a mozgás és a helyjelölés Talmy által meghatározott fő paramétereinek kódolásához. A fenti jellemzésük alapján az olasz nyelvtenok (Fogarasi 1969/1984, Dardano–Trifone 1997; Serianni–Castelvecchi 1997/2000, Serianni 1989/2005, Trifone–Palermo 2000/2014, D’Achille 2010) képzőkként tartják őket számon. Nagy részük helyhatározószókból, illetve prepozícióból grammatikalizálódott elem, és néhányuk (például *sopra* ‘fel’, *sotto* ‘le’) ugyanolyan fonológiai alakokkal és szemantikai értékkel prepozícióként és határozószóként is használatos (Iacobini 2004). A latinban ez volt a norma: a prepozíciók prefixumokként is álltak, és ez utóbbiak szolgáltak elsősorban a mozgás irányának egyértelmű jelölésére. A prefixum fejezte ki az ige Talmy értelmében vett *Path* komponensét (*ex-ire* ‘fuori-andare’ > *andare fuori* : *uscire* ‘kimegy’, *in-ire* ‘dentro-andare’ > *andare dentro* : *entrare* ‘bemegy’ stb.). Ezek az irányjelölő elemek idővel elkezdtek összeolvadni az igetővel, és a morfológiai transzparencia hiánya, illetve a prefixumok szerepének elhomályosulása lexikai helyettesítést váltott ki, ezáltal megindult (már a vulgáris latinban) egy az igei keretű nyelvek felé vezető fejlődési tendencia (latin *a-scendere* > francia *monter* – olasz *salire* ‘felmászik’) – erre még hamarosan visszatérek – (Simone 2008). Ugyanakkor a 28. táblázat félkövéren szedett produktív prefixumai marginálisan ugyan, de hordoznak helyjelölő értelmezést.

2.2 A helyhatározószói partikula az IP szerkezetekben

Az olasz a latintól örökölt prefixumokon és prepozíciókon túl is továbbfejlesztette a szatellit P-elemek szintaxisát a szakirodalomban még egységes névvel nem illetett és a nyelvtenokban (még) nem szereplő alakulatokkal, amelyekben az ige és egy helyhatározószó vagy partikula névvel illetett helyhatározói értelmezésű elem kombinálódik. Az ilyen ige + partikula szerkezeteket (a továbbiakban IP szerkezetek) bő szakirodalom veszi körül a germán nyelvekre vonatkozóan (l. például Dehé–Jackendoff–McIntyre–Urban 2002; Dehé 2002, 2005), az újlatin nyelvekben viszont csak az utóbbi időben (az 1980-as évektől) kerültek a figyelem középpontjába (Schwarze 1985, Simone 1997).⁵ Megnevezésükre Patrizia Cordin „ige + határozószó” (*V + avverbio*), illetve „ige + helyhatározói elem” (*V + locativo*) terminológiája a legsemlegesebb, ugyanis nem utal semmiféle elméleti elkötelezettségre a szerkezettel kapcsolatban (Cordin 2011). Ezen kívül két általánosan elfogadott kifejezés használatos még: az egyik a Raffaele Simone által 1997-ben bevezetett *sintagmatikus igék* (*verbi sintagmatici*)⁶ (l. például Masini 2006), a másik a Federico Vicario által 1997-ben javasolt *analitikus igék* (*verbi analitici*). Az első megjelölés arra utal, hogy ezekben az alakulatokban az alapigének van egy (általában lokalizációs értelmezésű) módosítója. A második név pedig arra helyezi a hangsúlyt, hogy az igének és az őt követő helyhatározói elemnek ez a fajta kapcsolódása a nyelvben korábban létező szintetikus kifejezésmódot analitikus eszközökkel helyettesítette (l. 29. táblázat. Erre a mozzanatra hamarosan

⁵ Ennek oka arra is visszavezethető, hogy az Olaszországban korábban uralkodó generatív grammatika moduláris nyelvfelfogása keretében nem tudtak minden szempontból kielégítő elemzést nyújtani egy olyan szerkezetre, amelyet nem lehetett egyértelműen vagy csak a szintaxis, vagy csak a szemantika körébe rendelni. Az áttörést a funkcionális nyelv szemlélet térnyerése hozta, amely szerint a nyelvhasználatban a jelentés egyenrangú, sőt elsődleges az alaktani és a mondattani szerkezetekkel szemben, és a szemantika, a morfológia és a szintaxis kontinuumot alkot (vö. I. 2.3.). Ebben a megközelítésben a kettős státuszú (szintaktikailag szókapcsolat, szemantikailag lexikai egység) IP-szerkezetek megfelelő megvilágításba kerülhettek (vö. Masini 2005, Iacobini–Masini 2007).

⁶ Az angol *phrasal verb* kifejezés olasz fordítása.

visszatérek még). Az olasz az e fajta ige + partikula szerkezetével kivételnek számít az újlatin nyelvek között, ahol a hasonló konstrukciók csak ritkán fordulnak elő (a franciában kb. tíz ilyen szerkezet van: *jeter dedans* ‘bedob’, *jeter dehors* ‘kidob’, a spanyolban még kevesebb: *echar abajo* ‘ledönt (kormányt/egy hatalmas épületet)’ (anyanyelvi informánsok, vö. Wienold–Schwarze 2002).

29. táblázat. Igei keretű és szatellit keretű nyelvi formák az olaszban és a magyarban.

MAGYAR	OLASZ	
V + szatellit (= igekötő)	V+ szatellit (= partikula)	V
<i>bemegy</i>	<i>andare dentro</i>	<i>entrare</i>
<i>kimegy</i>	<i>andare fuori</i>	<i>uscire</i>
<i>felmegy</i>	<i>andare su</i>	<i>salire</i>
<i>lemegy</i>	<i>andare giù</i>	<i>scendere</i>
<i>elmegy</i>	<i>andare via</i>	<i>allontanarsi</i>
<i>visszamegy</i>	<i>andare/tornare indietro</i>	<i>(ri)tornare</i>
<i>hátramegy</i>	<i>andare indietro</i>	<i>arretrare</i>
<i>előremegy</i>	<i>andare avanti</i>	<i>precedere, continuare</i>
<i>továbbmegy</i>	<i>andare avanti</i>	<i>avanzare, proseguire, continuare</i>
<i>utánmegy</i>	<i>andare dietro</i>	<i>seguire</i>
<i>túlmegy</i>	<i>andare oltre</i>	<i>superare</i>

Igaz, hogy az olaszban találunk homonim alakokat az IP-szerkezetek körében (az *andare avanti* szerkezetnek két különböző jelentése csak a *precedere* ‘előremegy’ és az *avanzare, proseguire* ‘továbbmegy’ két különböző (szintetikus) igei lexémával pontosítható és választható szét egyértelműen), és nem minden magyar igekötős igenek van IP-szerkezetes párja (például *összemegy* ‘restringersi, ritirarsi’, *szétmegy* ‘disgiungersi, disseminarsi’, *végigmegy* ‘percorrere’ stb.), ugyanakkor nem vonható kétségbe az IP-szerkezetek létezése és produktivitása, ahogy azt a táblázat is mutatja. Mi több, a mai olasz nyelvben egyre jobban terjedő innovációs jelenséggént kell őket számon tartanunk. A folyamat, amely röviden úgy összegezhető, hogy a prefixumokkal ellátott igeiket a nyelv helyettesíti egy „ige + helyjelölő partikula” szerkezettel, előrébb tart a standard olaszhoz képest kevésbé szabályozott, kevésbé normatív észak-olaszországi nyelvjárásokban. A Trento környéki dialektusok körében például térhódításukat elősegíti a közeli német nyelvterületek e jelenséget erősítő és gyorsító hatása is (Vicario 1997; Cordin 2010, 2011: 41–54).

2.2.1 A helyhatározószói partikula morfoszintaktikai jellemzői

A következő helyhatározói elemek vesznek részt az IP-szerkezetek szerveződésében (vö. Iacobini–Masini 2006: 168; Cordin 2010):

30. táblázat. IP szerkezeteket alkotó helyhatározói elemek.

Helyjelentés	Partikula	Példa
Előre	avanti	andare avanti 'előremegy'
Hátra(felé)	indietro	andare indietro 'hátrafelé megy'
Hátra, hátul, után	dietro	andare dietro 'hátramegy'
Rajta	addosso	portare addosso 'magán visel'
Neki, ellen	addosso, contro	andare addosso 'nekimegy', andare contro 'neki-/ellene megy'
Mellé, valamihez/valakihez közel	accanto, vicino, appresso	andare accanto / vicino / appresso 'mellé megy'
El, messze	via, lontano	andare via 'elmegy', andare lontano 'messze megy'
Be	dentro	andare dentro 'bemeget'
Ki	fuori	andare fuori 'kimeget'
Fel	su, sopra	andare su / sopra 'felmegy'
Le	giù, sotto	andare giù 'lemegy'
Túl	oltre	andare oltre 'túlmeget'
Körbe, körül	intorno, attorno	andare intorno / attorno 'körbe(-körbe)meget'

A prefixumok és a partikulák helyjelölő értékei igen hasonlóak (vö. 28. és 30. táblázatot), de míg a prefixumok produktivitása, illetve morfológiai és szemantikai transzparenciája egyre jobban csökken (csak egy szűk körük produktív a mai olasz nyelvben), az ige mögötti partikulák használata egyre inkább terjed, így fokozatosan átveszik a prefixumok helyjelölő szerepét.

A partikuláknak (amelyek az elsődleges lokalizációsokon kívül lehetnek időt vagy módot jelölők is: *fare prima / tardi* 'korán / későn érkezik', *venire dopo* 'utána jön', *andare bene* 'jól megy', *finire male* 'rosszul végződik') összetett és ikerformáik (*andare su e giù* 'ide-oda ingázik', *camminare avanti e indietro* 'föl-le járkál', *essere lì lì* 'azon a ponton van, hogy') is vannak. Ezen túl nem csupán az egyszerű (tárgyas és tárgyatlan) igékkel (l. a fenti táblázatok példáit) kapcsolódnak, hanem visszaható igékkel is, amelyek felépítése ige + *si* reflexív klitikum (*buttarsi giù* 'leugrik, leveti magát'), és az igehez kliticizálódott locativusi névmásokkal képzett igékkel is (*darci sotto* 'nekiveselkedik', *berci sopra* 'iszik rá'), amelyekben gyakran a reflexív *si* elem is megjelenik a locativusi klitikum mellett (*farsi avanti* 'előlép', *andarsene via* 'elmeget') (vö. Masini 2006: 5–6).

Az igéből és egy határozószói partikulából álló IP-szerkezet partikulája kaphat határozószói (*guardare dietro* 'hátranéz', *andate indietro!* 'menjetelek hátra/hátrább!') vagy prepozíció szerepet is (*andare dietro (al)la casa* 'a ház mögé megy') a mondatban. Ez utóbbi esetben gyakran kiegészül az *a* prepozícióval (*andare dietro a qualcuno* 'valaki után megy'). Az ilyen szerkezetek elemezhetősége nem egyértelmű; kétféleképpen járhatunk el: 1. vagy azt tételezzük fel, hogy vannak olyan IP-szerkezetek, amelyek (egy szótagú) prepozíciós szintagmát (PrepP) vonzanak; 2. vagy azt, hogy vannak olyan IP-szerkezetek, amelyek partikulái összetett/komplex prepozíciókkal fejeződnek ki. Az ige után álló P-elemek státusza ezekben a szerkezetekben még nem kielégítően megvilágított kérdéskör a szakirodalomban, de az bizonyos, hogy ezek is az IP-szerkezetek (bonyolultabb) változatai, amelyek belső szerkezeti felépítése tisztázásra vár (Masini 2006: 6).

A(z) egyszerű locativusi partikula szintaktikai pozíciójára vonatkozóan két elemzési lehetőség áll fenn:

1. a partikula az ige módosítója:
 [[portare via]_V [i libri]_{NP}]_{VP}
 elvisz3Sg P aPIH könyvPIH(Acc)
 'elviszi a könyveket'
2. a partikula a PP feje:
 [portare]_V [[via]_P [i libri]_{NP}]_{PP}
 elvisz3Sg P aPIH könyvPIH(Acc)

A két alkotó elem kohézióját, tehát azt, hogy itt nem csupán egy ige és egy (adjunktum szerepű) helyhatározószó egymás melletti helyzetéről van szó, hanem egy a partikula által módosított igekomplexumról, több morfoszintaktikai és szemantikai vonatkozású tény támasztja alá. A két komponens (az ige és a partikula) kombinációja sokkal kötöttebb, mint a V + PrepP vagy a V + AdvP szerkezetek esetében megfigyelhető. Ezt bizonyítja az IP-szerkezetek magatartása bizonyos szintaktikai és morfológiai műveletek során: az ige és a partikula közé beiktatható elemekre vonatkozó megkötések, a partikula balra való kihelyezésének (*left-dislocation*) és topikalizációjának korlátozottsága a prepozíciós szintagmák és a határozószói kifejezések szabad kiemeléséhez képest, illetve a partikulák koordinációjának a prepozíciós szintagmák és a határozószói kifejezések kötetlenségével szemben sokkal behatároltabb lehetőségei. Az IP-szerkezetek nominalizációjára vonatkozó morfológiai vizsgálódások is azt igazolják, hogy a partikula nem az igtől elkülönülő külön konstituens, hanem azzal egy nyelvi egységet alkot (a részletes elemzést l. Masini 2005: 148–154; Iacobini–Masini 2006: 157–162; vö. Cordin 2010 is). Az ige + partikula konstrukciók alapszerkezete⁷ tehát a következő, amely a locativusi partikula PP-n kívüli pozíciója mellett szól:

[[...]_V [...]_P]_{V'}

ahol a tárgyas vagy tárgyatlan ígét egy locativusi határozószónak megfelelő módosító partikula követi.

⁷ A szerkezet helytállóságát bizonyító szintaktikai jellemzők leírását és elemzését l. Masini 2006: 68–70.

2.2.2 A helyhatározószói partikula szemantikai jellemzői

A strukturális összetartozással párhuzamosan szemantikai szinten is megfigyelhető a szerkezetet alkotó elemek kohéziója. Az a tény is, hogy metaforikus és (félig) idiomatikus kifejezéseknek is alapul szolgálnak ezek a struktúrák, mutatja, hogy a nyelvben már meggyökeresedett alakulatokról van szó. A kompozicionális, azaz elemeiből kikövetkeztethető jelentésű szerkezetek és az idiomatikus kifejezések két véglete közötti sok átmeneti állapotra utaló példa igazolja, hogy egy a két végpontot összekötő kontinuumot kell feltételeznünk, ahol elhelyezhető a grammatikalizálódás folyamatában az összes IP-szerkezet, a teljesen termékeny típusúaktól a félig(-meddig) produktívakon keresztül a formájukban rögzült struktúrákig. Minél kisebb morfoszemantikai transzparenciát mutat egy IP-szerkezet (abban az értelemben, hogy jelentése levezethető az ige és a partikula szemantikájából), annál szorosabb alkotó elemeinek szintaktikai összetartozása, és annál kevésbé termékeny morfortaktikailag (abban az értelemben, hogy az igehez többé-kevésbé produktívan járulhat a partikula). Az IP-szerkezetek szemantikai kohézióját bizonyítják azok a kettős, szintetikus és analitikus szinonim formák is, amelyek esetében a két alak közötti különbség csupán stílusbeli: *allevare – tirare su* (beszélt nyelvi) ‘felnevel’.

Szemantikai szempontból az IP-szerkezetek partikulájának három különböző szerepét lehet elkülöníteni:

1. Általános jelentésű mozgásige mellett irányjelzést végez: *correre su / giù / via* ‘föl-/le-/elfut’ stb.
2. Pleonasztikus, hangsúlyozó használatát figyelhetjük meg akkor, amikor az igeben már meglévő információt ismételi meg: *entrare dentro* ‘bemegy (be)’, *scappare via* ‘elmenekül (el)’.
3. Átvitt értelmű, metaforikus alkalmazása terén legalább három mozzanatot lehet elkülöníteni:
 - a. az eredeti lokalizációs partikula és a metaforikus áttétele közötti kapcsolat még kivehető: *portare avanti* ‘előrébb visz’ > ‘előmozdít, folytat, továbbvisz’,
 - b. egy köztes fokozatban már elhomályosulóban van a partikula kétféle, elsődleges irányjelző és másodlagos átvitt értelmű használata közötti viszony: *buttare via* ‘eldob’ > ‘elpazarol’,
 - c. az ige és a partikula idiomatikus kifejezéssé rögzül: *fare fuori* ‘kinyír, kicsinál’.

Az ige + partikula szerkezetek kialakulása

Az IP-szerkezetek kialakulását és terjedését az olaszban eleinte germán hatásnak tulajdonították a kutatók (l. például Gsell 1982), behatóbb vizsgálódások azonban kimutatták, hogy ilyen kifejezéseket az ősolasz, pontosabban őstoszkán (*italiano antico*) időszakra (1211–1400) tehető szövegekben találunk először.⁸ Ez azt bizonyítja, hogy ezek a szerkezetek az olasz nyelv saját életében bontakoztak ki egy tipológiai megújulással együtt járó, önálló belső fejlődés következtében (Masini 2006: 76–100). Egy általánosan használt „ige + helyhatározó” típusú szintaktikai formáció alapul szolgált egy újabb szerkezet kialakulásához, amely aztán egységesen lépett fel, és kapott egy lexikailag is új olvasatot jelentés-kiterjesztés, azaz egy már meglévő fogalomnak, jelentésszerkezetnek egy másik

⁸ Dante és Boccaccio nyelvezetében már meglévő kifejezések. Mivel Dante versformában írt, ahol a rím és a verselés követelményei befolyásolhatták a szórendet, Masini (2005:162–165) Boccaccio-szövegeket is vizsgált, amelyek esetében, prózai alkotások lévén, nem áll fenn az esetleges (szórendi) “torzítás” veszélye. Boccaccio műveinek tanúsága szerint is a XIII. században már élő szerkezetek voltak.

fogalom megértésére, leképezésére való felhasználása következtében. E fejlődés motivációját a diakroniában találjuk meg.

Érdemes egy pillantást vetnünk az IP-szerkezetek kialakulására. Azok az olasz szintetikus igei formák, amelyek a kiterjedt igei prefixum-rendszerrel rendelkező, tipikusan szatellit latinra vezethetők vissza, elvesztették morfológiai transzparenciájukat. Ez a locativusi értelmezésű prefixumok produktivitásának visszaesését és az olasz (és más újlatin nyelvek) analitikus jellegének erősödését eredményezte, és motiválta az olasz IP-szerkezetek kifejlődését, illetve a prepozíció-rendszer megszilárdulását. Az igehez kapcsolódó szatellit kategória kétféle módon jelenhetett meg tehát az újlatin nyelvek körében: egyrészt a prefixumok, másrészt a helyhatározói értelmezésű, határozószói eredetű partikulák által (Iacobini–Masini 2006, 2007; Masini 2005, 2006).

31. táblázat. Latin igei prefixumos igék vö. olasz szintetikus és analitikus IP-szerkezetek (Iacobini–Masini (2007: 162) alapján).

MAGYAR	LATIN transparens, locativusi irányultságú prefixáció	OLASZ	
		szintetikus alakok (latin örökség)	analitikus alakok (IP-szerkezetek)
bemegy	inire	entrare	andare dentro
kimegy	exire	uscire	andare fuori
bedob	inicare	*inbuttare	buttare dentro
kidob	eicere	*sbuttare	buttare fuori
aládob	subicere	*sottobuttare	buttare sotto

A következő tipológiai változások segítették elő az IP-szerkezetek létrejöttét az olaszban:

1. a latin fejevű szerkezetek helyett az olaszban fejelejtű szerkezetek jelentek meg:
 - a. a latin SOV szórendet az olasz SVO-ra cserélte;
 - b. az olaszban általános tendencia alakult ki a specifikáló elemeknek a fejhez képest jobb oldalon való elhelyezésére;
2. a latin esetrendszer eltűnésével párhuzamosan a szintaktikai viszonyok jelölésére az olaszban megjelentek a prepozíciók, s ez beindította az analitikus szerkesztési mód elterjedését a nyelvben.

A latin örökségből származó prefixumokkal ellátott igék fokozatos visszafejlődése, illetve szemantikai elhomályosodása készítette az olasz nyelvet arra, hogy a hely- és irányjelölés terén alternatív kifejezésmódot alakítson ki strukturális átalakulások keretében a prepozíciós, majd az IP szerkezetek által. Ezt a fajta építkezést ugyanakkor az imént vázolt tipológiai változások tették lehetővé, amelyek kedveztek az analitikus szerkesztésmódnak és a módosító elemeknek az igei fejhez viszonyított jobb oldalon való elhelyezésének.

2.2.3 Az ige + helyhatározói partikula szerkezetek grammatikalizációja

Claudio Iacobini és Francesca Masini (2007) megvizsgálták, hogy a germán nyelvek igehez csatlakozó szatellit elemeit vizsgáló szakirodalomban leírt háromlépcsős grammatikalizációs fejlődésmenetben az olasz nyelv hol tart. A germán nyelvekben a következő három stádiumot szokás elkülöníteni (Dehé–Jackendoff–McIntyre–Urban 2002):

1. a partikula helyhatározói értelmezésű annak köszönhetően, hogy az IP-szerkezet egy mozgásigéből és egy lokalizációs elemből tevődik össze;
2. a partikula idiomatikus értelmezésűvé válik szemantikai jelentésének elhomályosodása következtében;
3. a partikula aspektuális és/vagy (elsősorban telikus és duratív) akcióminőség értelmezést nyer.

Az 1. és 2. pontban foglalt fejlődési mozzanatok könnyen kimutathatók az olasz nyelvben (Simone 1997; Masini 2005; Iacobini–Masini 2007, Iacobini 2015). Az eddig vizsgált különböző korpuszok alapján azonban a szóban forgó partikulák aspektuális használata még nem figyelhető meg, tehát azt mondhatjuk, hogy a standard olaszban a partikulák grammatikalizációja a hely- és irányjelöléstől a metaforikus áttételekig jutott el (Cordin 2010). Iacobini–Masini (2006, 2007) szerint azonban a standard olaszban is láthatók már a germán nyelvek alapján körvonalazott grammatikalizáció utolsó szakaszának csírái. Ezt bizonyítandó megvizsgálták, hogy a partikulák milyen igékkel kapcsolódhatnak össze és milyen értelmezéssel. Röviden összefoglalva a következő eredményre jutottak (Iacobini–Masini 2006: 173–174; vö. Cordin 2010):

1. A **nem mozgást jelentő igék** (*essere*: létige, *avere*: birtoklást jelölő ige, *stare* 'van, áll, él', *fare* 'csinál, tesz', *dare* 'ad', *dire* 'mond', *crescere* 'nő, növel' stb.) heterogén, tárgyias és tárgyatlan igéket tartalmazó csoportja gyakran áll partikulákkal, ugyanis az ide tartozó igék szemantikája semmiféle térbeli vagy folyamatra vonatkozó információt nem tartalmaz. Ha erre szükség van a kommunikációban, akkor a partikula lehet a megoldás. Az így képzett IP-szerkezetek sokszor kapnak átvitt értelmű és idiomatikus értelmezést (*essere giù* 'maga alatt van', *stare/essere fuori* 'nincs otthon, az irodában stb. / elment az esze, meghibbant', *dare giù* 'erőszakoskodik', *mangiare fuori* 'nem otthon eszik', *vedere lontano* 'előrelát' stb.).
2. A **mozgást jelölő igék** körében három igecsoport különíthető el:
 - A. A *Path* igék (*entrare* 'bemegy', *uscire* 'kimegy', l. 26. táblázat) csak kis részével kapcsolódik helyhatározói partikula, amely egyértelművé teszi vagy nyomatékosítja az alapige szemantikájában már bennfoglalt, téri irányulásra vonatkozó információt (*fuggire via* 'elmenekül (el)')
 - B. A *Manner* igékkel (l. 27. táblázat), amelyek két alcsoportra oszthatók, gyakran találunk partikulákat:
 - a. Tárgyatlan igék (ahol a mozgást végző entitás az Ágens) (*correre* 'fut', *saltare* 'ugrik', *volare* 'repül');
 - b. Tárgyas igék (ahol a mozgást végző entitás nem az Ágens)
 - i. „dob” és szinonimái (*buttare* 'dob', *gettare* 'elhajít, (formába) önt, (rügyet) hajt' stb.);
 - ii. eltávolítást jelentők (*tagliare* 'vág', *grattare* 'kapar' stb.).
 - C. Az általános jelentésű igék szemantikájában nincs utalás sem a mozgás útvonalára (*Path*), sem módjára, indítékára (*Manner*), ezért ezek is szívesen társulnak locativusi partikulákkal. Két alcsoportjuk a következő:
 - a. Tárgyatlan igék (ahol a mozgást végző entitás az Ágens). Ide csak a két deiktikus ige tartozik: *andare* 'megy'–*venire* 'jön';
 - b. Tárgyas igék (ahol a mozgást végző entitás nem az Ágens): „tesz” és szinonimái (*mettere* 'tesz', *porre* 'helyez' stb.), „visz” és szinonimái (*portare* 'hoz, visz', *mandare* 'küld' stb.).

Iacobini és Masini (2006: 173–181) empirikus vizsgálatai statisztikai adatokkal is alátámasztották azt, ami logikusan következik a fenti csoportosításból: elsősorban a mozgást

jelölő *Manner* és általános jelentésű igék kapcsolódnak partikulákkal, ugyanis ezek írják le olyan eseményt, amely megkövetelheti az útvonal (*buttare via* 'eldob') vagy a végpont (*grattare via* 'lekapar') pontosítását. A P elem irányjelölő funkcióban lép fel, ha az ige jelentése már önmagában telikus (*porre giù* 'letesz'), de ha az ige szemantikájában nincs olyan mozzanat, amely az esemény végpontjára utalna, akkor a partikula az irányjelzésen túl jelentés-kiterjesztéssel *telos*-jelző szerepet is felvehet (*portare via* 'elvisz'):

32. táblázat. Az olasz locativusi partikulák funkciói (Iacobini–Masini 2006: 177 alapján).

Telikus jelentésmozzanatot tartalmazó alapige + P	irányjelölés (<i>Manner</i> és általános jelentésű igékkel)
	<i>telos</i> -nyomatékosítás (<i>Path</i> igékkel)
Telikus jelentésmozzanatot NEM tartalmazó alapige + P	irányjelölés (<i>Manner</i> és általános jelentésű igékkel)
	<i>telos</i> -jelölés (<i>Manner</i> és általános jelentésű igékkel)

A mai standard olaszban a partikulák még nem igazi akcióminőség-jelölők, de a fenti táblázatból is kiolvasható a nyelvfejlődés iránya. Főleg a terminatív/rezultatív akcióminőség kifejezésére való hajlandóság mutatkozik meg azokkal a partikulákkal, amelyek jelentésében már jelen van a végpontértelmezés: *dentro* 'be', *fuori* 'ki', *giù* 'le', *su* 'föl' és legfőképpen a *via* 'el'. Ez utóbbi partikula esetében bizonyítottan tűnik, hogy az eltávolítást jelölő *Manner* igékkel rendszerszerűen, félig produktívan *telos*-jelölést végez (Iacobini–Masini 2006: 177–181). Az eredetileg térbeli végpontjelentés kiterjesztéséből eredő inherensen telikus értelmezésén túl az a tény is elősegítheti a *via* partikula terminatív/rezultatív akcióminőség-jelölőként való újraértelmezését, hogy eleve telikus kontextusban, eltávolítást kifejező igékkel történő gyakori használata oly módon megerősítette telikus olvasatát, hogy idővel alkalmassá vált nem telikus cselekvésigék mellett (*grattare via* 'lekapar', *lavare via* 'lemos', *strappare via* 'letép' stb.) is biztosítani a folyamat eredményességének hangsúlyozását:

- (158) a. Anna ha strappato la manica della giacca.
 Anna Aux3Sg tépPartPass aSgN ujjSgN(Acc) Prep-aSgN kabátNSg
 'Anna eltépte a kabát ujját.'
- b. Anna ha strappato via la manica della giacca.
 Anna Aux3Sg tépPartPass P aNSg ujjNSg(Acc) Prep-aNSg kabátNSg
 'Anna letépte a kabát ujját.'

(158)b.-ben a *via* 'el' jelentésű partikula nem téri irányultságú információt kódol, mert ezt már értelemszerűen az ige tartalmazza. A *via* használatának a motivációját abban kell látnunk, hogy a partikula akcióminőséget kifejező funkciót vesz fel az ige által jelölt cselekvés eredményére, befejezettségére irányítva a figyelmet. Szimbolikus kapcsolat jön létre a partikula által fizikai irányt jelölő IP-szerkezet és a cselekvés struktúrája között. Az IP-szerkezet grammatikalizációjának erre a pontra való eljutása szintén támogatja az ige + partikula szoros kapcsolatának tézisét.

E grammatikalizációs folyamatban úgy tűnik, a szemantikai tényező játssza az elsődleges szerepet: az új jelentés vezet új szerkezethez (az ige és a partikula egyre szorosabb összetartozásához), és nem fordítva. Ez pedig kognitív folyamatokon alapul (metonimikus kiterjesztés), ami a kognitív szférának a nyelvre gyakorolt hatását látszik alátámasztani.

Az IP-szerkezetek különböző használatát és fejlődési fokozatait egy kontinuumot alkotó sávként kell elképzelnünk, ahol az átfedések miatt nehezen lehet élesen elváló kategóriákat megkülönböztetni. Világosan kirajzolódik az intervallum két végpontja: a kiindulási oldalon találjuk a mozgásige + helyhatározószó felépítésű szerkezeteket, amelyekben a konkrét helyviszony-értelmezés megőrződik a kompozicionális jelentésben. A másik végletet azok a struktúrák alkotják, amelyekben nem mozgást jelölő igék állnak olyan eredetileg helyhatározói értelmezésű elemmel, amely – elveszítve eredeti helyjelölő szerepét – új, grammatikai (aspektuális / akcióminőség-képző) funkcióban lép fel, ahol a szerkezet jelentése nem kompozicionális (Cordin 2010, 2011: 69–70). A kettő között helyezkednek el a metaforikus kiterjesztés következtében létrejött szókapcsolatok, állandósult kifejezések különböző fokozatai, amelyeknek legelőrehaladottabb állapotát a szintaktikailag befagyott, idiomatikus szerkezetek képviselik.

3. PREPOZÍCIÓS KIFEJEZÉS

3.1 Az olasz névszórendszer tipológiai jellemzői

Már volt róla szó, hogy tiszta típus nem létezik a valóságban, a nyelveket a mennyiségileg domináló szerkezeteik alapján soroljuk típusokba, ami azt is jelenti, hogy egy nyelv struktúrájában (periférikusan) megjelen(het)nek egy eltérő típus domináns elemei is. Az olasz esetében azt kell mondanunk, hogy a morfológiai tipológia szempontjából a flektáló és az izoláló nyelvek határán helyezkedik el: a névszórendszer inkább az izoláló típus jellemzőit mutatja, hiszen a névszók nem ragozódnak (vö. a nyelv tipológiai változásait a diakroniában: 2.2), de nem és szám szerint flektálódnak; az igerendszerben viszont rendszeres flektálódás figyelhető meg.

A flektáló nyelvek a szótő (belső flexió) vagy a szóvég (külső flexió: 1. olasz) változtatásával fejezik ki a nyelvtani viszonyokat. Az agglutinációval ellentétben kevés szintetikus, azaz egyszerre több funkciót hordozó toldalék kapcsolódik a szótőhöz, amellyel egybe is olvadhatnak, ezáltal a szóelemek határa elmosódik. Az izoláló nyelvek fő jellemzője az affixumok redukáltsága, amelyek helyett a nyelv nagyszámú formális szót (prepozíciókat, névmásokat, névelőket, kötszókat stb.) használ (vö. Kálmán–Trón 2005: 84).

Egy nyelv morfológiai típusa meghatározza a szóban forgó nyelv szintaktikai lehetőségeit. A flektálás általában a szintetikus rendszernek kedvez, ez pedig ellentétben áll az izoláló nyelvek analitikus szerkesztésmódjával, amely nem tolerálja a ragozást, toldalékolást. Az olasz a szintaktikai funkciók jelölésére a prepozíciókat, illetve a szórendet használja. A szintaktikai tipológia szempontjából a nominatív-akkuzatív mondatípust képviseli, amelynek jellemzői a következők: 1. az alany az első aktáns (a predikátum kötelező argumentuma) és jelöletlen, azaz nominativus alakú, 2. a tárgy a második aktáns és jelölt. A tárgyat, mint az egyéb mondatrészeket, a különböző nyelvek különböző módon jelölhetik, ami a morfológiai realizálódás széles skáláját fogja át: az esetragokon túl (és ne feledjük, maguk az esetrendszerek is különbözhetnek) szóba jöhetnek például az igei személyragok (gondoljunk a magyar tárgyas ragozásra), a prepozíciók, a szórend. Az olaszban a tárgyat a szórend jelöli (analitikus rendszer), a partitív tárgy pedig formailag minden esetben elkülönül a nem partitívtól. Ugyanakkor ebben a nyelvben is megvan a nominativusi és accusativusi/nem nominativusi alakok morfológiai megkülönböztetésének nyoma, de csak a névmásrendszerben, elsősorban a személyes névmások körében, illetve a *cui* vonatkozó névmás alakjában, azaz egy hiányos és marginális esetrendszerrel van dolgunk.

Ez az olaszban (és más újlatin nyelvekben, például franciában és spanyolban: ol. *lo vedo*, sp. *lo veo*, fr. *je le vois* 'látom') a klitikumok körében megmutatkozó, szám, személy és eset szerinti flektálás az olasz tipológiai szempontból figyelemre méltó vonását alkotja, amelyre részletesen a névmásrendszer tárgyalásánál fogok kitérni.

3.2 A prepozíciók kialakulása

A prepozíciók eredetének vizsgálata az indoeurópai nyelvészet körébe tartozik, ugyanis az egyes nyelvek saját életében a prepozíciók már működő nyelvi elemek voltak. Annyit

érdekes azonban megjegyeznünk, hogy kialakulásuk folyamata a magyar esetragok fejlődési vonalára emlékeztet: névszó > határozószó > prepozíció.

Volt már alkalmam utalni arra (2.2), hogy a klasszikus latin vegyes (eseteket és prepozíciókat is magában foglaló) nyelvtani rendszerét az olaszban, ahogyan a legtöbb újlatin nyelvben is, az esetek felszámolásával párhuzamosan felváltotta a grammatikai viszonyok jelölésére szinte kizárólag prepozíciókat alkalmazó nyelvi szerveződés. A nyelvtani estek maradványai a névmásrendszerben, a klitikumok körében lelhetők fel, ahol némely alakok nemcsak NP-t, hanem egész PrepP-t pronomizálnak funkció-specifikusan. Ilyen például az *a* + NP dativusi értelmezésű szerkezet *gli/le* 'neki (hímnemű/nőnemű)' klitikummal való helyettesítésének esete: *regalo dei fiori ad Anna – le regalo dei fiori* 'virágot ajándékozok Annának – virágot ajándékozok neki'. Érdekes módon a locativusi értelmezésű PrepP-k esetében is fennáll ez a lehetőség (erre részletesebben 4-ben térek ki), ami a téri relációk valamiféle prominenciáját mutatja az olasz rendszerben is.

3.3 A prepozíciós kifejezések morfoszintaktikai jellemzői

A prepozíciós kifejezés egy a PrepP fejét alkotó prepozícióból és ennek egy vonzatából áll, amely tipikusan egy NP, de gyakorlatilag minden morfoszintaktikai kategóriából kikerülhet:

1. tipikusan P + NP (az NP-t névmás is képviselheti):

- (159) Anna viene da Budapest.
Anna jön3Sg Prep Budapest.
'Anna Budapestről jön.'

- (160) Dopo la discussione era fuori di sé.
Prep aSgN veszekedésSgN létigePass3Sg Prep Prep PronRefl3Sg
'A veszekedés után magánkívül volt.'

2. P + S, ahol S lehet:

a. ragozott igei állítmányú mondat (ezek a szerkezetek nem használhatók helyhatározó kifejezésére):

- (161) Penso a come posso aiutarti.
gondolkozik1Sg Prep hogyan tud1Sg segíteniPronCl2Sg(Acc)
'(Azon) gondolkodom, hogyan segíthetek neked.'

b. leggyakrabban *infinitivos* mondat:

- (162) Pensa a studiare!
gondolImp2Sg Prep tanulni
'A tanuláson járjon az eszed!'

3. P + PrepP:

- (163) Ti vedo da dietro l'albero.
 PronCl2Sg(Acc) lát1Sg Prep Prep aSgH-faHSg
 'Látlak a fa mögül.'

4. P + AdjP (a melléknévvel bővített szerkezet nem használható helyhatározó kifejezésére):

- (164) Non mi ha detto niente di utile.
 nem PronCl1Sg(Dat) Aux3Sg mondPartPass semmi(Acc) Prep hasznos
 'Semmi hasznosat nem mondott.'

5. P + AdvP:

- (165) Da lì è difficile distinguerle.
 Prep ott létige3Sg nehéz megkülönböztetni-PronCl3PIN(Acc)
 'Onnan nehezen lehet megkülönböztetni őket.'

6. P + [P + AdvP]:

- (166) Venite per di qua!
 jönImp2Pl Prep Prep itt
 'Errefelé gyertek!'

A prepozíció határozza meg, hogy a PrepP milyen szintaktikai funkcióban szerepel a mondatban: itt a helyhatározói értelmezésű struktúráknak szentelünk figyelmet. A prepozíciók viszonylag csekély száma miatt minden prepozíció több, egymásból nem mindig levezethető, sőt néha ellentétes értelmű viszonyt kódol.

A PrepP szerkezete egyszerűbb, mint a többi szintagmáé, mert a prepozíciónak csak egy vonzata lehet, az viszont kötelező, és a prepozíciót követi. A PrepP csak a *solo/soltanto* 'csak', *anche* 'is', *perfino* 'sőt, még ... is', *proprio* 'éppen, pont' típusú fókuszkiemelő partikulákkal módosítható:

- (167) Vado solo / proprio / anche dal medico.
 Megy1Sg csak / éppen / is Prep-aSgH orvosSgH
 'Csak / éppen az orvoshoz /az orvoshoz is megyek.'

3.3.1 Egy szótagú prepozíciók

Az olasz nyelvtanok a prepozíciókat két csoportba osztják (Rizzi 1988; Salvi–Vanelli 2004; Meini 2009: 37–53):

1. az egy szótagú, elsődleges, primer vagy "igazi" prepozíciók (*preposizioni proprie*) és
2. a több szótagú, másodlagos vagy "nem igazi" prepozíciók (*preposizioni improprie*) csoportjába.

Egy szótagú, elsődleges, primer vagy “igazi” prepozícióból (*preposizioni proprie*)⁹ nyolc darab van:

- di* ‘-BÓL, -RÓL, -TÓL stb.’,
- a* ‘-BA, -BAN, -RA, -N, -NÁL, -HOZ stb.’,
- da* ‘-BÓL, -RÓL, -TÓL stb.’,
- in* ‘-BA, -BAN, -RA, -N, -NÁL, -HOZ stb.’,
- per* ‘-BA, -RA, -HOZ, -NAK stb.’,
- fra / tra* ‘között’,
- (*con* ‘-VAL’),
- su* ‘-N, -RA stb.’

Közülük csak a *con* nem használatos helyviszonyok kifejezésére. Nagy részük latin örökség.¹⁰ Ezek az olasz nyelv leggyakrabban igénybevett elemei közé tartoznak.¹¹ „Igazi” elnevezésük arra utal, hogy az ebbe a csoportba tartozó formák a prepozíciók prototipikus alakjai, azaz a prepozíció kategória tipikus képviselői, amelyek köré azután a családi hasonlóság elve alapján felsorakoznak egyéb alakulatok. Mindig hangsúlytalanok, és kötelező bővítményükkel jelennek meg, a *su* ‘-N, -RA’ kivételével, amely határozószóként („fent/fel” értelemben) önmagában is szerepelhet ugyanúgy, mint a több szótagú prepozíciók:

- (168) a. Anna va a Roma.
Anna megy3Sg Prep Róma
b. *Anna va a.
Anna megy3Sg Prep
‘Anna Rómába megy.’
- (169) a. Il libro è sul tavolo.
aSgH könyvSgH létige3Sg Prep-aSgH asztalSgH
‘A könyv az asztalon van.’
- (170) b. Anna lo cercherà nella libreria:
Anna PronCl3SgH(Acc) keresFut3Sg Prep-aSgN könyvespolcSgN
mettilo su!
teszImp2Sg-PronCl3SgH(Acc) Prep
‘Anna a könyvespolcon fogja keresni: tedd fel!’

Az egy szótagú prepozíciók fonológiaiilag összeolvad(hat)nak NP kategóriájú vonzatuk határozott névelőjével. Az összevont alak használata kötelező a *di*, *a*, *da*, *in*, *su* prepozíciókkal, szabadon választható a *con*-nal, ritka a *per*-rel, kizárt a *tra / (fra)*-val: **tral* stb. (a 33. táblázat zárójelben lévő alakjait jobb kerülni).

⁹ E prepozíciók egyik fő jellegzetessége abban áll, hogy általában nehezen körülírható, kiterjedt és szétszórt (vö. 3.4). Itt a főbb, legjellemzőbb jelentéseiket körvonalazom, ezeken túl más értelmezéssel/értelmezésekkel is előfordulhatnak.

¹⁰ *ad* > *a*, *de* > *di*, *contra* > *contro*, *in* > *in*, *supra* > *sopra*, (*cum* > *con*), *de* + *ab* > *da*

¹¹ Vö. De Mauro, Tullio et al. (a cura di) *Lessico di frequenza dell'italiano parlato*. Milano ETAS libri <http://badip.uni-graz.at/> (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 22.).

33. táblázat. A prepozíció + határozott névelő morfo-fonológiailag összeolvadt alakjai.

		Hímnemű			Nőnemű	
		Mással- hangzó előtt	Magán- hangzó előtt	s + mással- hangzó vagy z előtt	Mással- hangzó előtt	Magán- hangzó előtt
DI	egyes szám	del	dell'	dello	della	dell'
	többes szám	dei	degli		delle	
A	egyes szám	al	all'	allo	alla	all'
	többes szám	ai	agli		alle	
DA	egyes szám	dal	dall'	dallo	dalla	dall'
	többes szám	dai	dagli		dalle	
IN	egyes szám	nel	nell'	nello	nella	nell'
	többes szám	nei	negli		nelle	
SU	egyes szám	sul	sull'	sullo	sulla	sull'
	többes szám	sui	sugli		sulle	
CON	egyes szám	col	(coll')	collo	colla	(coll')
	többes szám	coi	(cogli)		(colle)	
PER	egyes szám	(pel)				
	többes szám	(pei)				
FRA/T RA	egyes szám					
	többes szám					

A leggyakoribb prepozíciók, kisebb területi eltérésekkel, a *di* és az *a*, ezeket követik a *da*, *in*, (*con*), *su* és a *per*, a sor végét pedig a *tra/fra* zárja.

3.3.2 Több szótagú prepozíciók

A több szótagú, másodlagos vagy „nem igazi” prepozíciók (*preposizioni improprie*) (*dentro* ‘-N belül’, *dietro* ‘mögött’, *dopo* ‘után’, *contro* ‘-VEL szemben’, *sotto* ‘alatt’, *sopra* ‘fölött’, *accanto* ‘mellett’ stb.) csoportja az egy szótagú prepozíciókhoz képest nyitottabb szóosztályt képvisel, a mai olasz nyelvben is tanúi vagyunk kiteljesedésének. Az egy szótagú prepozíciókhoz hasonlóan ezeknek is meghatározó jegyük a polifunkcionalitás.

„Nem igazi” prepozícióknak azért hívják őket, mert ezek a formák általában más szóosztályokból származó lexémákból grammatikalizálódtak, illetve ma is grammatikalizálódnak,¹² és a prepozíciói szerepen túl partikulaként (l. 2.2), illetve határozószói funkcióban (l. 4) is felléphetnek. Ez utóbbi esetben bővítmény nélkül jelennek meg (mint láttuk, a morfológiailag redukáltabb primer prepozíciók közül ez a lehetőség csak a *su*-val áll fenn): *andare dietro* (*al*) *la casa* ‘a ház mögé megy’ (prepozíció), *andare indietro* (*con la macchina*) ‘visszatolat’ (partikula), *andare dietro* ‘hátra megy’ (határozószó). Általában tárgyak térviszonyok szempontjából meghatározó részeit, illetve testrészeket jelölő főnevek szolgáltak forráselemként a grammatikalizációhoz: *accanto* < *a canto* ‘mellett’ az „oldal” jelentésű főnévből, *di fronte* < latin *frons* (*frontis*) ‘előtt’ a „homlok, arc” értelmű szóból stb. (cf. Cortelazzo–Zolli 1979-88).

¹² Néhányukban fellelhetők a nagyrészt ablativusi értelmezésű latin prepozíciók nyomai: *de* + *retro* > *dietro*, *de* + *post* > *dopo*, *de* + *ab* + *ante* > *davanti*, *ad* + *ante* > *avanti*. Legtöbbjük azonban határozószókból (ezeknek a legnépesebb a körük: *sopra*, *sotto*, *accanto*, *davanti*, *fuori*, *verso*, *oltre*), melléknévből (*vicino*, *lontano*, *lungo*), határozói igenévből és (jelen és múlt idejű) melléknévi igenévből (*rasente*) grammatikalizálódik prepozícióvá.

A „nem igazi” jelző arra is céloz, hogy a több szótagú prepozíciók ahhoz, hogy prepozícióként működni tudjanak, gyakran egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítménnyel egészülnek ki. Ennek alapján három alcsoportra oszthatók (Rizzi 1988: 521–529; Salvi–Vanelli 2004: 174–175):

a. Kötelezően vonzanak egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt (csak a helyhatározói értelmezésüket sorolom fel, de ezek alkotják majdnem a teljes csoportot):

→ *a* prepozícióval járók: *accanto/vicino* ‘mellett/mellé’, *addosso* ‘-N, -RE, -NEK’, *davanti* ‘előtt, elé’, *dirimpetto* ‘szemben’, *incontro* ‘felé, irányába(n), szembe(n), ellen’, *intorno/attorno* ‘körül, köré’, *innanzi* ‘előtt, szemben’;

→ *di* prepozícióval járók: *prima* ‘előtt, elé’, *fuori* ‘-n kívül/kívülre’;

→ *da* prepozícióval járók: *lontano* ‘-TŐL távol/távolra’, *fuori* ‘-N kívül/ kívülre’.

34. táblázat. Egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt kötelezően vonzó több szótagú helyhatározói értelmezésű prepozíciók.

Több szótagú prepozíció	PreP vonzatát bevezető egy szótagú prepozíció			Példa
	A	DI	DA	
Intorno / attorno ‘körül’	A			intorno/attorno a Roma ‘Róma körül’, intorno/attorno a noi ‘körülöttünk’
Incontro ‘felé, irányába(n), szembe(n), ellen’	A			(főleg élő jelentő vagy átvitt értelmű NP-vel) incontro all’amico ‘a barátja felé/a barátjával szembe(n)’, (andare) incontro al pericolo ‘szembe(néz) a veszéllyel’, incontro a me ‘felém/velem szembe(n)’
(D)avanti ‘előtt, elé’	A			davanti all’edicola ‘az újságárus előtt/elé’, davanti a noi ‘előttünk/elénk’
Innanzi ‘előtt, elé, szembe(n)’	A			innanzi al teatro ‘a színház előtt/elé’, innanzi a me ‘előttem/elém’
Dirimpetto ‘szemben’	A			dirimpetto alla stazione ‘az állomással szemben/az állomás előtt’, dirimpetto a noi ‘velünk szemben’
Accanto ‘mellett/mellé’	A			accanto al parco ‘a park mellett/mellé’, accanto a me ‘mellettem/mellém’
Vicino ‘mellett/mellé’	A			vicino alla casa ‘a ház mellett/mellé’, vicino casa ‘mellettünk’, vicino a me ‘mellettem/mellém’
Addosso ‘-N, -RE, -NEK’	A			addosso al muro ‘a falnak (pl. nekiesik a falnak)’, addosso a lui ‘rajta/rá’

Prima 'előtt, elé'		DI		prima dell'incrocio 'az útkereszteződés előtt/elé', prima di noi 'előttünk/elénk'
Fuori '-n kívül'		(DI)	((DA))	fuori (di) casa 'nincs/nem lakik otthon („házon kívül van”)', fuori dall'rálórálpa 'Európán kívül' fuori di me 'rajtam kívül'
Lontano '-TŐL távol(ra)'			DA	lontano dalla città 'messze a várostól', lontano da me 'messze tőlem'

b. Nem kötelezően vonzanak egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt, ahol az egy szótagú prepozíció NP-vel mindig az *a*, a személyes és visszaható névmás hangsúlyos alakjával pedig a *di* (l. 35. táblázat). Ez a csoport csak helyhatározói értelmezésű prepozíciókat tartalmaz, amelyek a következők: *dietro* 'mögött, mögé', *dentro* '-N belül, -BAN, -BA', *sopra* 'fölött, fölé', *sotto* 'alatt, alá', *contro* '-NEK, -HEZ, ellen(ében), -VEL szemben', *attraverso* '-N keresztül', *presso* '-HEZ közel, -NÉL', *rasente* '(olyan) közel -HEZ, (hogy érinti)'. Nem mindig eredményez egyformán helyes/ugyanolyan szemantikai értékkel rendelkező mondatot a kétféle szerkezet:

- (171) a. Anna è venuta attraverso il giardino.
Anna Aux3Sg jönPartPass Prep aSgH kertSgH
b. ??Anna è venuta attraverso al giardino.
Anna Aux3Sg jönPartPass Prep Prep-aSgH kertSgH
'Anna a kerten keresztül jött.'
- (172) a. Corre dietro il cane.
fut3Sg Prep aSgH kutyaSgH
'A kutya mögött fut.'
b. Corri *dietro il cane / dietro al cane!
futImp2Sg Prep aSgH kutyaSgH / Prep Prep-aSgH kutyaSgH
'Fuss a kutya után!'

35. táblázat. Egy egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt fakultatívan vonzó több szótagú helyhatározói értelmezésű prepozíciók.

Több szótagú prepozíció	PreP vonzatát bevezető egy szótagú prepozíció		Példa
	A + NP	DI	
Dietro 'mögött, mögé'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	dietro (al)la casa 'a ház mögött/mögé'; dietro di te 'mögötted/mögéd'
Dentro '-N belül, -BAN, -BA'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	dentro al/il cassetto 'a fiókba(n)'; dentro di me 'magamban'

Sopra 'fölött, fölé'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	sopra il/(al) tavolo 'az asztal fölött/fölé'; sopra di noi 'fölöttünk/fölénk'
Sotto 'alatt, alá'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	sotto il/(al) tavolo 'az asztal alatt/alá'; sotto di noi 'alattunk/alánk'
Contro '-NEK, -HEZ, ellen(ében), -VEL szemben'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	contro la finestra 'az ablak elé/előtt/az ablakhoz'; contro corrente 'ár ellen, árral szemben'; contro di me 'ellenem'
Attraverso '-N keresztül'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	attraverso i/ai campi 'a mezőn keresztül'; attraverso di lui 'rajta keresztül'
Presso '-HEZ közel, -NÉL'	(A)	szabad személyes és visszaható névmással	presso la stazione 'az állomás közelében'; presso al ruscello '(régies, ritka) a patak nál'; presso di noi 'nálunk'
Rasente '(olyan) közel -HEZ, hogy (szinte) érinti'	(A)		rasente il/al muro 'a falhoz közel (szinte súrolva azt)' (csak nem élő jegyű főnevekkel)

Ahogy a fenti táblázatokból látható, néhány puszta NP-t vonzó, illetve egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt fakultatívan vonzó több szótagú prepozíció mellett és a *su* prepozícióval kötelező, a *tra/(fra)*-val pedig fakultatív a *di* beiktatása a vonzat előtt abban az esetben, ha az NP nem egyéb összetevőkkel módosított vagy mellérendelésnek alávetett szabad személyes vagy visszaható névmás alakjában jelenik meg (a névmások kérdését hamarosan részletesebben tárgyalom): *su Anna* vö. *su di sé* 'magán'/'magára', de: **su di sé stesso* '(saját) magán'/'(saját) magára' – helyesen: *su sé stesso*; *tra familiari* vö. *tra (di) noi* 'köztünk', de: **tra di noi e i tuoi familiari* 'köztünk és a családtagjaid között' – helyesen: *tra noi e i tuoi familiari*.

3.3.3 Prepozíciós szókapcsolatok

Az egy szótagú és a több szótagú prepozíciókon túl léteznek az olaszban prepozíciós szókapcsolatoknak (*locuzioni preposizionali*) nevezett, bonyolultabb struktúrát felmutató alakulatok, amelyek nyelvtani funkciója és szemantikája a fent bemutatott prepozíciókéval rokon (Rizzi 1988: 530–531). Tulajdonképpen már a fent tárgyalt több szótagú prepozíció + egy szótagú prepozíció kombinációk (például *accanto a* 'mellett/mellé') is prepozíciós szókapcsolatokként foghatók fel, de az utóbbiak tipikus felépítése még egy fokkal

- (175) Non è che sto fuori dalla festa.
 nem létige3Sg hogy marad1Sg Prep Prep-aSgN buliSgN
 Me ne sto ai bordi per un po'.¹⁶
 PronClRefl1Sg PronClLoc marad1Sg Prep-aPIH szélPIH Prep egy kicsit
 (A szabad strukturálódású produktív szerkezetekhez még közel álló használatot
 mutatja a főnév többes számú, határozott névelős alakja, de a
 több szótagú prepozíciókra jellemző bővítmény-kiemelés példája áll
 előttünk: *sto ai bordi della festa* vö. *sto fuori della festa – me ne sto ai
 bordi* vö. *me ne sto fuori*.)
 'Nem hagyom ott a bulit. Csak kicsit kint maradok. (= A bulin kívül
 maradok.)'

3.4 A prepozíciós kifejezések szintaktikai viselkedése

Azok az egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP-k, amelyek több szótagú prepozíció vonzatai, alávetethetők a következő mondattani műveleteknek:

a. helyettesíthetők egy klitikummal:

- (176) Sono caduto addosso all' autista.
 Aux1Sg esikPartPass Prep Prep-SgH sofőrSgH
 'Nekiestem a sofőrnek.'
 Gli sono caduto addosso.
 PronCl3Sg(Dat) Aux1Sg esikPartPass Prep
 'Nekiestem.'

b. kiemelhetők kérdő névmási pozícióba:

- (177) Sei fuggito lontano dal ladro.
 Aux2Sg menekülPartPass messze Prep-aSgH tolvajSgH
 'Messze menekültél a tolvajtól.'
 Da chi sei fuggito lontano?
 Prep ki Aux2Sg menekülPartPass messze
 'Kitől menekültél messze?'

c. alárendelő vonatkozó mondat képviselheti őket:

- (178) a. Sei andato incontro al tuo amico.
 Aux2Sg megyPartPass Prep Prep-aSgH PronPossSgH barátSgH
 'A barátod elé mentél.'
 b. Il tuo amico, al quale
 aHSg PronPoss2SgH barátSgH Prep-aSgH amelyikSgH
 sei andato incontro...
 Aux2Sg megyPartPass Prep
 'A barátod, aki elé mentél ...'

¹⁶ http://www.treccani.it/enciclopedia/preposizioni_%28Enciclopedia_dell%27Italiano%29/ (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 22.)

Ezek a mondattani műveletek nem hajthatók végre, ha a PrepP *di* prepozíciót tartalmaz, vagy ha a több szótagú prepozíció csupasz NP-t vonz:

- (179) L'incidente è successo
aSgH-balesetSgH Aux3Sg történikPartPass
prima dell'incrocio.
Prep Prep-aSgH-útkereszteződésSgH
'A baleset az útkereszteződés előtt történt.'
- (180) *L'incidente vi è successo prima.
aSgH-balesetSgH PronCILoc Aux3Sg történikPartPass Prep
'A baleset előtte történt.'
- (181) *Di che cosa l'incidente è successo prima?
Prep mi aSgH-balesetSgH Aux3Sg történikPartPass Prep
'Mi előtt történt a baleset?'
- (182) *L'incrocio, del quale
aSgH-útkereszteződésSgH Prep-aSgH amelySgH
l'incidente è successo prima...
aSgH-balesetSgH Aux3Sg történikPartPass Prep
'Az útkereszteződés, amely előtt a baleset történt ...'
- (183) a. E' andato verso la macchina.
Aux3Sg megyPartPass Prep aSgN autóSgN
'Az autó felé ment.'
b. *Ci è andato verso.
PronCILoc Aux3Sg megyPartPass Prep
'Feléje ment.'

A PrepP-vel kifejezett helyhatározó, a magyar határozóragos NP-vel kifejezett helyhatározóhoz hasonlóan kétféle szintaktikai szerepben léphet fel: 1. lehet argumentumi rendeltetése az ige vonzatkeretében (*scommettere su qualcosa* 'fogad valamibe', *credere in qualcosa* 'hisz valamiben'), ilyenkor az ige és vonzata között fennálló viszonyt morfológiailag éppen a prepozíció jelöli; 2. a prepozíciós kifejezés szabad határozó (adjunktum) szerepét is elláthatja a mondatban (*Anna studia (nella sua camera)*. 'Anna (a szobájában) tanul.'). ebben az esetben el is hagyható. E kérdéskört a magyar nyelvet tárgyaló 3.4 fejezetrészben vázoltam, így itt nem részletezem tovább.

3.5 A prepozíciók szemantikai terheltsége

A prepozíciók jelentését nagy részben a (szintaktikai és szemantikai jellemzőkkel meghatározott) szövegkörnyezet szabja meg, míg a prepozíciós kifejezés típusát az ige vagy a főnév határozza meg. Ugyanakkor több prepozíció is kifejezheti ugyanazt vagy hasonló jelentést. Például helyhatározói (statikus vagy irányjelölő) funkcióban használatos mind az *in*, mind az *a*. A választásnál támpont lehet, hogy az *in* általában nagyobb területre, szélesebb

kiterjedésre vonatkozik, míg az *a* inkább pontszerű helyviszonyt jelöl (l. erről részletesen Farkas 2006: 179–204):

- (184) Vado *in* campagna.
megy1Sg Prep vidék
'Vidékre megyek.'

- (185) Vado *a* Roma.
megy1Sg Prep Róma
'Rómába megyek.'

Az *a* esetében ugyanakkor legalább két, mondattanilag eltérő, homofón prepozíciót kell feltételeznünk: egy dativusit, amelyet dativusi klitikumok helyettesíthetnek, és egy nem dativusit, amely szerepelhet locativusi értékkel, s amelyet a *ci/vi* locativusi klitikum helyettesíthet. Ezen túl (elvont értelmű) vonzatot is bevezethet, amely szintén kifejezhető a *ci/vi* klitikummal:

- (186) a. Abbiamo dato il regalo ad Anna.
Aux1Pl adPartPass a1SgH ajándékSgH(Acc) Prep Anna
'Odaadtuk az ajándékot Annának.'
b. Le abbiamo dato il regalo. (dativus)
PronCl3SgN(Dat) Aux1Pl adPartPass aSgH ajándékSgH(Acc)
'Odaadtuk neki az ajándékot.'

- (187) Siamo stati a Roma.
Aux1Pl létigePartPass Prep Róma
'Voltunk Rómában.'
Ci siamo stati. (locativus)
PronCILoc Aux1Pl létigePartPass
'Voltunk ott.'

- (188) a. Ho rinunciato al viaggio.
Aux1Sg lemondPartPass Prep-aSgH útSgH
'Lemondtam az útról.'
b. Ci ho rinunciato. (elvont értelmű vonzat)
PronCILoc Aux1Sg lemondPartPass
'Lemondtam róla.'

A legtöbb prepozíció esetében megállapítható egy szemantikai mag, amelyre többé-kevésbé visszavezethetők az egyéb jelentések. A prepozíciók zöménél ez az elsődleges, központi érték helyhatározói jellegű, amely ha nem is mindig transzparens, etimológiailag kimutatható. Még a leginkább grammatikalizálódott, a szemantikailag leginkább leterhelt *di* esetében is megmarad bizonyos kontextusokban a latin *de* prepozíciótól örökölt eredeti helyjelölő funkció (*esco di casa* 'elmegeyek itthonról'), amely aztán jelentéskiterjesztéssel általánosabban valahonnan való származás, eredet jelölését is lehetővé teszi (*Anna è di Padova* 'Anna padovai / Padovából származik', *i libri sono della biblioteca* 'a könyvek a könyvtárból valók', *questa pasta è fatta di farina di grano duro* 'ez a tészta durum búzából készült' stb.) egyéb értelmezések mellett.

Szemantikai specifikusságuk tekintetében a prepozíciók egy kontinuumon helyezhetők el, amelynek egyik végletét az egy szótagú elemek alkotják, a másikat a prepozíciókként alkalmazott prepozíciós szókapcsolatok, s köztük találhatók a több szótagú prepozíciók, a grammatikalizálódás folyamatának különböző fázisában. A prepozíciók szemantikai specifikussága, használati gyakorisága és többé-kevésbé testes formai realizálódása összefügg egymással (vö. Meini 2009: 47). Minél redukáltabb egy prepozíció (l. az egy szótagú prepozíciókat, amelyeket már teljesen grammatikalizálódott elemekként tartunk számon), annál kiterjedtebb és szétszórtabb, akár ellentétes viszonyokat is kódoló szemantikai mezőt fognak át, és annál általánosabb használatuk (e tekintetben a legtipikusabb elemek a *di* és az *a* prepozíciók). A több szótagú prepozíciók testessége kevesebb mozgási és alkalmazási lehetőséget nyújt számukra, és ezek az alakulatok szemantikailag is jobban behatárolható jellemzőkkel írhatók le. Azt is érdemes megemlíteni, hogy ez utóbbiak (némelyikének) morfoszintaktikai viselkedése is két-, sőt többértelmű, hisz nemcsak prepozíciókként, hanem határozószókként, illetve partikulákként is szerepelhetnek. Legegyértelműbb jelentésük a prepozíciós szókapcsolatoknak van, amelyek a még leginkább lexikai kategóriájú konstrukciók. Struktúrájuk az előbbieknél bonyolultabb, és – mint láthattuk fent – még ingadoz(hat)nak a szabad és produktív szintaktikai szerkezet és a rögzült/rögzülő félben levő szókapcsolat között. E szerkezetek nemcsak a konstituensek között fennálló grammatikai reláció létezését jelölik, hanem a viszony típusára vonatkozóan is több információval szolgálnak. Ily módon a több szótagú prepozíciók és a prepozíciós szókapcsolatok precízebb szemantikai keretüknek köszönhetően alkalmasak az egy szótagú prepozíciók jelentésének egyértelműsítésére, illetve pontosítására: *una casa al mare* – *una casa in riva al mare* ‘ház a tengerparton’ (az első kifejezés azt jelenti, hogy „valahol a tenger mellett, s lehet, hogy a tenger nem is látszik a házból”, csak a második esetben vagyunk biztosak abban, hogy a ház olyan közel van a vízhez, hogy a házból kinézve szemünk elé tárul a tenger).

A kontextustól függően ugyanazt a szintaktikai viszonyt több prepozíció is kifejezheti, akár egymással (részleges) szinonim összefüggésben. Az anyanyelvi olasz beszélő is nehezen tudja megmondani, mi a különbség például a következő két szerkezet között: *Oggi rimango a casa.* – *Oggi rimango in casa.* ‘Ma itthon maradok’. Nem véletlen, hogy az olaszt mint idegen nyelvet elsajátító diákok számára a prepozíciós szó szerkezetek elsajátítása bizonyul az egyik legnehezebb feladatnak. Ezért e témakörnek viszonylag tág teret szán a szakirodalom (l. például Bagna 2004).

A prepozíciók helyhatározói értelmezésével kapcsolatban itt csupán egy dolgot szeretnék kiemelni, hisz a következő fejezet fog részletesebben fényt deríteni a téri nyelvet alkotó elemek szemantikájára. Az olasz azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyek formailag nem különböztetik meg a helyzetjelölést és a lativusi irányultságot. Tehát a magyar hármastagolódásával (a cselekvés kiindulópontja – statikus, rögzített ponton/felületen való tartózkodás – végpont/irányjelölés) szemben egy szegényesebb, kétagú rendszer áll, ahol az előzményszempont válik el élesen egy a tartam- és végszempontot egységes morfológiával kezelő szerveződésben. Most csupán néhány példával villantom fel a kérdéskört (l. 36. táblázat), amelyek alapján azonban jól kirajzolódik az az olaszban is érvényesülő univerzális tendencia, miszerint a lativusi relációk kódolása (itt az egységes lativusi/locativusi rendszer) elsőbbséget élvez az emberi nyelvben. Ennek a jelenségnek a szakirodalom kognitív hátteret tulajdonít (Marotta 2010: 17, Pléh 2000: 1010, Pléh–Király–Lukács–Racsmany 2003: 19).

36. táblázat. Helyjelölés az olasz egy szótagú prepozíciókkal.

Prepozíció	Cselekvés kiindulópontja. Előzményszempont.	Statikus, rögzített pont vagy felület. Tartamszempont.	Végpont, finális irányjelölés. Végszempont.
A		Sono A Parigi. 'Párizsban vagyok.'	Vado A Parigi. 'Párizsba megyek.'
		Sono A Piazza Cavour. 'A Cavour téren vagyok.'	Vado A Piazza Cavour. 'A Cavour térre megyek.'
		Sono A scuola. 'Az iskolában vagyok.'	Vado A scuola. 'Az iskolába megyek.'
		Sono ALLA stazione. 'Az állomáson vagyok.'	Vado ALLA stazione 'Az állomásra megyek'
		Sono AL centro (città) 'A (város)központban vagyok '	Vado AL centro (città). 'A (város)központba megyek.'
		Sono AL primo piano. 'Az első emeleten vagyok.'	Vado AL primo piano. 'Az első emeletre megyek.'
		Sono ALLO spettacolo. 'Az előadáson vagyok.'	Vado ALLO spettacolo. 'Az előadásra megyek.'
		Sono ALLA lavagna. 'A táblánál vagyok.'	Vado ALLA lavagna. 'A táblához megyek.'
		Sono AL fresco. 'Hűvös helyen vagyok.'	Vado AL fresco. 'Kimegyek a hűvösre.'
IN		Sono IN Italia 'Olaszországban vagyok.'	Vado IN Italia 'Olaszországba megyek.'
		Sono IN Piazza Cavour. 'A Cavour téren vagyok.'	Vado IN Piazza Cavour. 'A Cavour térre megyek.'
		Sono IN campagna. 'Vidéken vagyok.'	Vado IN campagna. 'Vidékre megyek.'
		Sono IN/NEL corridoio. 'A folyosón vagyok.'	Vado IN/NEL corridoio. 'Kimegyek a folyósóra.'
		Sono NELLA città. 'A városban vagyok.'	Vado NELLA città. 'A városba megyek.'

		E' NEL cassetto. 'A fiókban van.'	Lo metto NEL cassetto. 'A fiókba teszem.'
SU		E' SULLA piazza. 'A téren van.'	Arriva SULLA piazza. 'A térre érkezik.'
		E' SUL tavolo. 'Az asztalon van.'	Lo metto SUL tavolo. 'Az asztalra teszem.'
		Sale SULLA scala. 'Felmászik a létrára.'	Si arrampica SULL'albero. 'Felmászik a fára.'
		Si balla SULLA piazza. 'Táncolunk a téren.'	La finestra si affaccia SULLA piazza. 'Az ablak a térre néz.'
		Ho una casa SUL lago. 'Van egy házam a tónál.'	La pioggia batte SUI vetri. 'Az eső az ablaküveget veri.'
		Regna SULL'Inghilterra. 'Anglia felett uralkodik.'	Esercitare influenza SU DI lui. 'Befolyása van rá.'
		E' il miglior prodotto SULLA piazza. 'A legjobb termék a piacon.'	
DA	Vengo DA Roma. 'Rómából jövök.'		
	Arrivo DA Piazza Cavour. 'A Cavour térről érkezem.'		
	Parto DA casa. 'Otthonról indulok.'		
	Il Tevere nasce DAGLI Appennini. 'A Tiberis az Appenninekből ered.'		
	Vengo DA Anna. 'Annától jövök.'	Sono DA Anna. 'Annánál vagyok.'	Vado DA Anna. 'Annához megyek.'
	Mi affaccio DALLA finestra. 'Kinézek az ablakból.'	Sono DAI nonni. 'A nagyszüleimnél vagyok.'	Vado DAI nonni. 'A nagyszüleimhez megyek.'
	Mi sfilo l'anello DAL dito. 'Leveszem a gyűrűt az ujjamról.'		
	Si è separato DALLA moglie. 'Elvált a feleségétől.'	Passo Da Roma. 'Rómán keresztül jövök.'	

PER		Passo PER Roma. 'Rómán keresztül jövök.'	Parto/proseguo PER Roma. 'Indulok/továbbmegyek Rómába.'
		Giro PER la piazza. 'Körbejárok a téren.'	La nave salperà PER LA Grecia. 'A hajó Görögországba indul.'
		Sale PER le scale. 'Felmegy a lépcsőn.'	
		Sono seduta PER terra. 'A földön ülök.'	Mi siedo PER terra. 'Leülök a földre.'
Ø			Devo raggiungere Roma. 'Rómába kell mennem.'
			Devo raggiungere la stazione. 'Oda kell érnem az állomásra.'
DI	E' DI Roma. 'Rómából való.'		
	E' DI legno. 'Fából készült.'		
	Esco DI casa. 'Elmegyek itthonról.'		
	E' DI buona famiglia. 'Jó családból származik.'		
	Mi cade DI mano. 'Kiesik a kezemből.'		
	Molti DI voi parlano italiano. 'Közületek sokan beszélnek olaszul.'		
TRA/FRA		Lavora TRA Roma e Budapest. 'Róma és Budapest között ingázik.'	Mettilo TRA due sedie! 'Tedd két szék közé!'
		Sono TRA gli alberi. 'A fák között vagyok.'	Vado TRA gli alberi. 'A fák közé megyek.'
		E' tra noi. 'Közöttünk van.'	Torna TRA noi! 'Gyere vissza közénk!'
		Passa TRA la folla. 'Áthalad a tömeg(b)en.'	TRA pochi metri saremo arrivati. 'Néhány méterre van a cél.'

		Si perde TRA la folla. 'Elvegyül a tömegben.'	
--	--	---	--

Helyhatározót jelölhet gyakorlatilag az összes egy szótagú prepozíció, természetesen általában eltérő értelmezéssel. Ugyanakkor egyazon prepozíció többféle határozói szerepet is kifejezhet, ebből ad ízelítőt a következő, 37. táblázat.

37. táblázat. Az olasz (egy szótagú) prepozíciók nem lokális szemantikai tartalmú terheltsége.

HATÁROZÓTÍPUS	PÉLDA
IDŐ	Da molti anni aspetta la promozione. 'Évek óta vár előléptetésre.' E' guarito in tre mesi. 'Három hónap alatt meggyógyult.'
SZÁM	Ha comprato il vino a cinque Euro al fiasco. 'Öt euróért vett egy flaska bort.' L'ha ottenuto per poco. 'Kis összegért szerezte meg.'
ÁLLAPOT	Si cacciò nei guai. 'Bajba keverte magát.' Ha ridotto in briciole il pane. 'Szétmorzsálta (morzsákra tördelte) a kenyeret.'
EREDET	E' di Venezia. 'Velencéből való.' Il libro è costituito da cinque capitoli. 'A könyv öt fejezetből áll.'
EREDMÉNY	Ha tagliato la torta in parti uguali. 'Egyenlő részekre vágta a tortát.' E' rimasto a galla. 'Sikerült a felszínen maradnia.'
TÁRS	Rimanete tra noi! 'Maradjatok köztünk!'
ESZKÖZ	Il discorso fu diffuso a stampa. 'A beszédet sajtó útján terjesztették.' Il ladro fuggì su un'auto. 'A tolvaj egy autón menekült el.'
MÓD	Si muove a fatica. 'Nehezen mozog.' Si voltò di scatto. 'Hirtelen fordult meg.'
OK	Era sfinito dalla fatica. 'Holtfáradt volt a kimerültségtől.' Fu arrestato per furto. 'Lopás miatt tartóztatták le.'
CÉL	Si impegnò molto per la causa. 'Sokat tett az ügy érdekében.' A difesa della città furono innalzate alte mura. 'A város védelmére magas falakat emeltek.'
TEKINTET	Per astuzia ha pochi rivali. 'Leleményesség tekintetében nincs párja.' E' un campione nel lancio del disco. 'A diszkoszvetésben bajnok.'
FOK-MÉRTÉK	Il suo reddito è aumentato di 100 Euro. 'Jövedelme 100 Euro-val emelkedett.' Tiene in poco conto gli altri. 'Kevésre tart másokat.'

RÉSZES	Date al bambino quello che vuole. 'Adjátok oda a gyerekeknek, amit akar.' Anna cucina per tutti. 'Anna mindenkinek főz'
PARTITIVUSI RÉSZELŐ	Si salvano cinque naufraghi su venti. 'Húsz hajótöröttből öt menekült meg.' Qualcuno tra voi ha mentito. 'Valaki közületek hazudott.'
HASONLÍTÓ¹⁷ (középfokú melléknév, számnév, határozószó, névszó alaptaggal!)	Davide è più alto del fratello. 'Dávid magasabb testvérénél.' Conduce una vita da re. 'Királyi életet él.'
ÁGENS (passzív szerkezetekben az Ágens szerepet jelölő, grammatikailag előírt bővítmény)	La barca fu trascinata dalle onde. 'A csónakot elragadták a hullámok.' Il ladro fu catturato dalla polizia. 'A rendőrség elfogta a tolvajt.'

3.6 Névmasi alapszavú prepozíciós kifejezések

A névmási alapszavú PrepP-eket a magyar nyelv elemzésekor alkalmazott kritériumok alapján a prepozíciós kifejezéseken belül veszem számba, mint azoknak egy részrendszerét. Az olasz névmások túlnyomó része ugyanabban a szintaktikai pozícióban áll, és ugyanazt a szerepet kapja a mondatban, mint egy NP (kivételt a klitikumok, a vonatkozó és a kérdő névmások képeznek, amelyek esetében ezt jelezni fogom a tárgyalásban), és az előtte álló prepozícióval ugyanúgy, mint egy NP, prepozíciós kifejezést alkot. Itt is, ahogyan a magyar esetében, általában egységes névszói kategóriáról fogok beszélni, csak szükség esetén különböztetek meg főnévi és melléknévi névmásokat, ez utóbbiak pedig magukba foglalják a számnéveket is. Ez a fajta tárgyalás egyébiránt az olasz nyelvtenak sajátja is.

Az olasz névmások zárt osztályt alkotnak, amelynek elemei listázhatók. Funkcionálisan a névmási alaptagú PrepP-k ugyanolyan helyhatározói értékkel rendelkez(het)nek, mint a névmások által helyettesített névszókkal létrehozott prepozíciós kifejezések. Az olasz névmások a (magyarnál kevésbé paradigmatisan formalizált) esetek, a szám, a személy és a nyelvtani nem morfológiai kategóriáival, illetve a nem rendszerezetten szerepet kapó élő/élettelen jegy igénybevételével fejezik ki a nekik megfeleltethető névszók jelentését. A nyelvtani nem és az élő/élettelen jegy plusz fogódzót biztosítanak az olaszban a magyarhoz viszonyítva a denotátum dekódolásában. Ezt az „előnyt” ellensúlyozza a magyar esetrendszer gazdagsága és következetessége, illetve a személyes és mutató névmások eloszlásában megmutatkozó kiegyenlítő tendencia a magyarban (Rózsavölgyi 2008).

A névmások megoszlása morfológiai kategóriákra való referálásuk alapján némileg eltér a magyar rendszerezésétől. A legszembetűnőbb divergencia a két nyelv viszonylatában a birtokos és a vonatkozó névmások osztályozásában mutatkozik meg (l. 38. táblázat).

¹⁷ A hasonlító határozó a többivel ellentétben nem szemantikai indíttatású vonzat, hanem egy meghatározott grammatikai művelet, a középfokú hasonlítás által megkövetelt forma, amelynek analitikus kifejezőmódja is létezik: *più alto che il fratello* 'magasabb, mint a testvére', *fa una vita come se fosse un re* 'olyan életvitele van, mint egy királyé' stb.

38. táblázat. A névmások megoszlása morfológiai kategóriákra való referálásuk alapján.

NÉVMÁSOK	
CSAK FŐNÉVRE REFERÁLÓK	FŐNÉVRE ÉS MELLÉKNÉVRE (SZÁMNÉVRE) REFERÁLÓK
személyes	birtokos
visszaható	mutató
kölcsönös	kérdő
vonatkozó	határozatlan

A birtokos névmások esetében ennek magyarázata a következő: a magyarban a birtokos névmások mellett létezik egy paradigmatis birtokos személyragozás, amely ugyanabban a kontextusban használatos, amelyikben az olasz melléknévre referáló birtokos névmások. Ezért a magyarban a birtokos névmások funkciója már csak a főnévre való referálásra korlátozódik. Az olaszban viszont, mivel a nyelv nem rendelkezik alternatív eszközökkel az olyan birtokviszony jelölésére, ahol a birtokost személyes névmás fejezi ki, a birtokos névmás kapja meg mind a melléknévi, mind a főnévi helyettesítés szerepét.

A vonatkozó névmás tekintetében arra kell felhívunk a figyelmet, hogy a szóban forgó két nyelvben igen eltérő módon szerveződik az alárendelő mellékmondatot tartalmazó összetett mondatok struktúrája terén, és alapvetően ennek következménye a vonatkozó névmásnak a magyartól némileg eltérő referenciája.

Az olasz nyelvben nem különülnek el a határozatlan és az általános névmások (vö. a magyar nyelvben szerveződését 3.6-ban); ezeket együttesen *határozatlan névmások* címszó alatt találjuk meg.

3.6.1 A tágran értelmezett személyes névmások: személyes, visszaható, kölcsönös és birtokos névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

A szűk értelemben vett személyes névmások főnevet helyettesítő elemek. Egyes és többes számú alakjaik vannak, a személy kategóriáján belül pedig három (első, második és harmadik) személy különül el. A nyelvtani nem szerint a harmadik személyű alakok hímnemű és nőnemű formák szerint differenciálódnak, illetve az élő/élettelen kategóriáján belüli megkülönböztetés is érvényesül körükben. A szabad névmások egyes szám első és második személyű alakjai és a klitikumok esetek szerint is elkülönülnek.

39. táblázat. Az olasz személyes névmások: a szabad névmások és a klitikumok disztribúciója.

Szám / személy	Alanyi szerepű		Nem alanyi szerepű			
			Szabad névmások		Klitikumok	
	Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
E/1	io		me [-NOM]		mi [+Acc/Dat]	
E/2	tu		te [-NOM]		ti [+Acc/Dat]	
E/3	lui	lei	lui	lei	lo [+Acc]	la [+Acc]
	esso	essa	esso	essa	gli [+Dat]	le [+Dat]
	egli	ella				
					ne [+Gen]	ne [+Gen]
T/1	noi		noi		ci [+Acc/Dat]	
T/2	voi		voi		vi [+Acc/Dat]	
T/3	essi	esse	essi	esse	li [+Acc]	le [+Acc]
	loro		loro		loro [+Dat] ¹⁸ / gli	
					ne [+Gen]	ne [+Gen]

Az olaszban nincsenek a magázás szolgálatában álló különleges alakok. Egyes számban a grammatikailag harmadik személyű *Lei* (írásban általában nagybetűvel, mind nőnemű, mind hímnemű személyre vonatkoztatva) használatos, többes számban a *Loro* formát a köznyelvben immár a grammatikailag második személyű *Voi/voi* váltotta fel (vö. Vanelli 1995: 362).

A visszaható névmások a személyes névmások közé sorolódnak, alakilag is megegyeznek a személyes névmásokkal a harmadik személyűek kivételével (vö. 39. és 40. táblázatot). A visszaható névmások többes számú klitikus formáinak¹⁹ kölcsönös névmási értelmezése is van (*Anna e Davide si amano* ‘Anna és Dávid szeretik egymást’, *Ci aiutiamo sempre* ‘Mindig segítünk egymásnak’ stb.) (l. 40. táblázat). A hangsúlyos kölcsönös névmási alak, a *l’un l’altro* ‘egymás’ („az egyik és a másik” kompozicionális jelentésű analitikus forma) a nem

¹⁸ A *loro* hangsúlytalan, dativusi klitikumként való használata egyre inkább háttérbe szorul a mai olasz beszélt nyelvben (míg a hivatalos nyelvben tartja pozícióját) a *gli* javára, amely tehát nemcsak egyes számú, hímnemű NP-re, hanem többes számú hímnemű és nőnemű antecedenstre is utal:

Anna e Davide sono già arrivati: ti stanno aspettando.

Anna és Dávid Aux3Pl már megérkezikPartPass PronCl2Sg(Acc) Aux3Pl várGer

‘Anna és Dávid már megérkeztek: téged várnak.

Digli / (di loro) che sto arrivando!

mondImp2Sg-PronCl3SgH(Dat) / mondImp2Sg Pron3Pl(Dat) hogy Aux1Sg érkezikGer

‘Mondd meg nekik, hogy mindjárt jövök!’

¹⁹ A *si* elem a személytelen és passzív szerkezetek létrehozására is használatos (Rózsavölgyi–Benucci 1994):

A la medicina si prende due volte al giorno (passzív)

aSgN gyógyszerSgN siPassive bevesz3Sg két alkalommal Prep-aSgH napSgH

‘a gyógyszert naponta kétszer kell bevenni’

B. qui si mangia bene

itt siImpers eszik3Sg jól

‘itt jól főznek’ (személytelen szerkezet).

Sőt, a visszaható igék ragozásában is megtaláljuk ezt a morfémát: *si addormentarono* ‘elaludtak’. E funkciókra azonban itt nem térek ki, hisz témánk szempontjából nincs jelentősége.

accusativusi függő esetek prepozíciókkal való jelölésére alkalmas, ugyanis prepozíció után klitikum nem állhat, csak szabad névmási forma: *Anna e Davide abitano una vicino all'altro*. 'Anna és Dávid egymás mellett laknak.'

Rögtön bevezetem tehát a visszaható és a kölcsönös névmásokat is, hisz amit a következőkben elmondok a személyes névmásokra vonatkozóan, rájuk is érvényes.

40. táblázat. A visszaható (és kölcsönös) névmások.

Szám / személy	Szabad névmások	Klitikumok
E/1	me (stesso/a)	mi
E/2	te (stesso/a)	ti
E/3	sé (/ se stesso/a)	si
T/1	noi (stessi/e)	ci
T/2	voi (stessi/e)	vi
T/3	sé (/ se stessi/e)	si

A szabad visszaható névmásokat követheti a *stesso* nyomatékösítő elem és ennek szám és nem szerint változó formái (*questo me lo dovevo – questo lo dovevo a me stesso/a* 'ezzel tartoztam (saját) magamnak').²⁰

A személyes és a visszaható névmások szoros kapcsolatára világít rá az is, hogy harmadik személyben (paradigmájuk egyetlen pontján, ahol a két névmásfajta formailag elkülönül) bizonyos esetekben a személyes és a visszaható névmás felcserélhetők a beszélt nyelvben (Cordin 1988: 596, Salvi–Vanelli 2004: 204): *Anna ha portato con sé / con lei gli amici* 'Anna magával hozta a barátait (lit. a barátokat).'

Az olasz birtokos névmások melléknévként (ilyenkor, mint már mondtam, a magyar birtokos személyragokat használ) és névmásként is szerepelhetnek, ugyanakkor a többi tágan

²⁰ Ha az ige bővítménye egy elidegeníthetetlen birtokot, például testrészt jelölő főnév, a visszaható névmás klitikus alakja szerepel a mondatban (Salvi–Vanelli 2004: 204):

Anna si è rotta la gamba.

Anna PronClRefl Aux3Sg eltörPartPass aSgN lábSgN

vö. **Anna ha rotto la gamba a sé stessa.*

Anna Aux3Sg eltörPartPass aSgN lábSgN(Acc) Prep PronRefl

'Anna eltörte a lábát'.

Ilyenkor a magyarban birtokos személyragos szerkezetet alkalmazunk, aminek az olaszban birtokos névmásos szintagma felelne meg, de ez helytelen mondatot eredményezne:

**Anna ha rotto la sua gamba.*

Anna Aux3Sg eltörPartPass aSgN PronPoss3SgN lábSgN(Acc)

Ez az inkongruencia a két nyelv viszonylatában egy kontrasztív szempontból igen érdekes és kényes jelenséget azonosít, annál is inkább, mert a szóban forgó szerkezetek kiterjesztés következtében akkor is gyakran előfordulnak, amikor nem elidegeníthetetlen birtokról van szó:

Mi si è rotta la macchina.

PronCl1Sg(Dat) PronClRefl Aux3Sg elromlikPartPass aSgN autóSgN

'Elromlott az autóm.'

Ez utóbbi esetben az olaszban is elfogadható a birtokos szerkezet:

Si è rotta la mia macchina.

'Elromlott az autóm.'

PronClRefl Aux3Sg elromlikPartPass aSgN PronPoss1SgN autóSgN

értelmezett személyes névmással ellentétben nincsenek klitikus formáik. A birtokos száma és személye szerint elkülönülő, illetve a birtok számára és nemére vonatkozó alakjaik vannak (kivételt képez a többes szám harmadik személyű birtokosra vonatkozó formák, amelyeknek csak egy formája van). A birtokos névmások határozott névelővel állnak.

A harmadik személyben itt is gazdagabb formatár áll rendelkezésre, hisz a paradigmatisz alakok mellett létezik körükben egy bináris „saját – másé” értelmezésű másodlagos strukturálódás, ahol a „másé” különböző értelmezései morfológiaiilag nem differenciálódnak (ritkán használt alakok). A *proprio*-sorozat lehet szinonimája a *suo*-szériának, illetve nyomatékosíthatja is azt: *l'ha accolto nella sua propria casa* 'befogadta az ő saját házába'. Funkciója behatároltabb-behatároltabb, mint a *suo*-sorozaté: csak a mondat alanyára utaló anaforikus referenciára alkalmas: *Anna e Davide sono rientrati nelle proprie case* 'Anna és Dávid hazatértek (mindkettő a saját otthonába tért)'.

41. táblázat. Az olasz birtokos névmások.

A birtokos száma/ személye	A birtok száma/neme			
	Egyes szám		Többes szám	
	Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
E/1	Mio 'enyém'	Mia 'enyém'	Miei 'enyéim'	Mie 'enyéim'
E/2	Tuo 'tied'	Tua 'tied'	Tuoi 'tied'	Tue 'tied'
E/3	Suo 'övé/Öné'	Sua 'övé/Öné'	Suoi 'övéi/Önéi'	Sue 'övéi/Önéi'
	Proprio 'sajátja'	Propria 'sajátja'	Propri 'sajátjai'	Proprie 'sajátjai'
	Altrui 'másé'	Altrui 'másé'	Altrui 'máséi'	Altrui 'máséi'
T/1	Nostro 'mienk'	Nostra 'mienk'	Nostri 'mieink'	Nostre 'mieink'
T/2	Vostro 'tietek'	Vostra 'tietek'	Vostri 'tietek'	Vostre 'tietek'
T/3	Loro ²¹ 'övék/Önöké'	Loro 'övék/Önöké'	Loro 'övéik/Önökéi'	Loro 'övéik/Önökéi'
	Proprio 'sajátjuk'	Propria 'sajátjuk'	Propri 'sajátjaik'	Proprie 'sajátjaik'
	Altrui 'másoké'	Altrui 'másoké'	Altrui 'másokéi'	Altrui 'másokéi'

A birtokos névmások nemcsak formájukban emlékeztetnek a személyes névmásokra, hanem értelmezésük is a „di + személyes névmás”²² szintagmának felel meg.²³ Mi több, kontrasztív fókuszos vagy nyomatékos helyzetben a személyes névmással képzett analitikus szerkezet helyettesítheti a szintetikus birtokos névmással létrehozott alakot:

²¹ A beszélt nyelvben a személyes névmásokhoz hasonlóan a *Loro* formát a grammatikailag második személyű *vostro*-széria váltja fel.

²² Egyes szám harmadik személyben a személyes névmások körében megmutatkozó nembeli megkülönböztetés neutralizálódik a birtokos névmások formáiban, mivel ezek a birtokos viszonylatában csak számban és személyben mutatnak variabilitást: *la sua casa = la casa di lui/di lei* 'a(z ő-hímnemű/nőnemű) háza'.

²³ Vö. a magyar nyelvtanban tért hódító felfogással, mely szerint a hagyományosan birtokos névmásokként számon tartott elemek a személyes névmások szuppletív -é birtokjeles alakjaiként a személyes névmások kategóriájába sorolódnak.

- (189) Voglio andare dalla nonna di LEI
 akar1Sg menni Prep-aSgN nagymamaSgN Prep őN
 e non da quella di LUI.
 és nem Prep azSgN Prep őH
 'A lány (nőnemű személy) nagymamájához szeretnék elmenni, nem a fiúéhoz
 (hímnemű személyéhez).'

A birtokos névmások is tehát a tágan értelmezett személyes névmások közé tartoznak, következésképpen mindaz, amit a személyes névmásokról és referenciájukról elmondok, a birtokos névmásokra is értendő, természetesen azzal a pontosítással, hogy bonyolultabb szerkezeti és szemantikai felépítésük miatt van egy plusz saját, kontextusfüggő referenciájuk.

Az olasz személyesnévmás-rendszer fő jellegzetessége két különálló, morfológiailag eltérő sorozat megléte, a szabad névmásoké és a klitikumoké (ez alól a birtokos névmások kivételt képeznek, ugyanis esetükben csupán egy névmás-sorozattal kell számolnunk, l. 41. táblázat). A két névmás-sorozat viselkedése eltérő mind fonetikai, mind morfológiai szempontból, szintaktikai disztribúciójuk különböző, ahogyan szemantikai értelmezésük is. Mivel a klitikumok körében megmutatkozó, szám, személy és főleg eset szerinti flektálás az olasz tipológiai szempontból figyelemre méltó vonását alkotja, erre egy kicsit részletesebben kitérek most.

42. táblázat. Az olasz szabad névmások és klitikumok egymást kiegészítő, komplementer rendszere (Rózsavölgyi 2008).

	Fonetikailag ± hangsúlyos	Morfológiailag ± önálló alak	Szintaktikailag ± NP helyzetű	Szemantikailag ± deiktikus
Szabad névmások	+	+	+	±
Klitikumok	--	--	--	--

Ahogyan a táblázatból is jól látszik, a kétfajta névmás komplementer egymással ellentétes viselkedése alapján. A szabad névmások hangsúlyosak, innen „hangsúlyos névmásoknak” is hívják őket, míg a klitikumok hangsúlytalanok, ezért „hangsúlytalan névmásokként” is emlegetik őket.

Morfológiai szempontból azt kell kiemelni, hogy bár mind a két fajta névmás önálló morféma, amely szótári szót képvisel, a klitikumok esetében egy másik nyelvi elem (az ige) jelenléte szükséges ahhoz, hogy működhessenek a nyelvben (a magyarban hasonló státuszuk a névutóknak van).

Szintaktikai szempontból azon van a hangsúly, hogy melyek azok a szerkezeti pozíciók, amelyekben megjelenhetnek a névmások:

1. A szabad névmás ugyanazt a helyet foglalja el a mondatban, amelyet a névszói csoport foglalna el, általában ugyanúgy viselkedik, mint az NP, tehát a szabad névmás NP-vel váltakozik, a klitikum viszont az egész PrepP-t helyettesíti (erre még visszatérek a későbbiekben):

- (190) a. Anna è andata da DAVIDE. =
 Anna Aux3Sg megyPartPass Prep Dávid
 ‘Anna Dávidhoz ment.’ =
 Anna è andata da LUI.
 Anna Aux3Sg megyPartPass Prep őH
 ‘Anna hozzá ment.’
 b. Anna è andata DA DAVIDE. =
 Anna Aux3Sg megyPartPass Prep Dávid
 ‘Anna Dávidhoz ment.’ =
 Anna CI è andata.
 Anna PronCILoc Aux3Sg megyPartPass
 ‘Anna oda ment.’ (A klitikum pozíciójára vonatkozóan l. az itt következő 3. pontot.)

2. Csak a szabad névmás szerepelhet fókuszként a közlésben, a klitikum nem kaphat kontrasztív hangsúlyt, nem utalhat a beszédaktus új, váratlan aspektusára:

- (191) a. Anna è andata DA LUI e non da Giulia.
 Anna Aux3Sg megyPartPass Prep őH és nem Prep Giulia
 b. *Anna VI è andata e non da Giulia.
 Anna PronCILoc Aux3Sg megyPartPass és nem Prep Giulia
 ‘Anna hozzá ment, és nem Júliához.’

3. A klitikum hangsúlytalansága azzal a következménnyel jár, hogy mindig szorosan kapcsolódik az igéhez,²⁴ hogy annak hangsúlyát felvehesse. Ez a „kliticizálódás” kétféleképpen történhet: az ige infinitívuszi, igenévi vagy imperatívuszi alakjával az ige utáni pozícióban egyesül, illetve összetett, segédigés alak esetén a segédige után áll (enklitikum); ellenkező esetben, tehát ha az ige ragozott alakot ölt, közvetlenül az ige előtti helyet, illetve összetett, segédigés alak esetén a segédige előtti helyet foglalja el a mondatban (proklitikum):

- (192) Ti chiedo di andarCI. (enklitikum)
 téged kér1Sg Prep menni-PronCILoc
 ‘Megkérlek, hogy menj el oda.’
 (193) Ti dico di esserCI andata. (enklitikum)
 neked mond1Sg Prep AuxInf-PronCILoc megyPartPass
 ‘Mondom, hogy elmentem oda.’
 (194) Anna CI va. (proklitikum)
 Anna PronCILoc megy3Sg
 ‘Anna elmege oda.’

²⁴ A *klitikum* név a görög *klínein* ‘támaszkodik vmire’ kifejezésből származik, s arra utal, hogy az ezzel a névvel illetett névmások a mellettük álló igéhez tapadnak.

- (195) Anna CI è andata. (proklitikum)
 Anna PronCILoc Aux3Sg megyPartPass
 'Anna elment oda.'

Tagadó, felszólító módú igealak esetén a névmás az ige előtt és után is állhat:

- (196) a. Non andarCI!
 ne megyInf-PronCILoc
 b. Non CI andare!
 ne PronCILoc megyInf
 'Ne menj oda!'

Harmadik személyű, felszólító módú igealak mellett (a magázó formákat is ideszámítva) a klitikum az ige elé kerül, mivel itt valójában kötőmódban van az ige:

- (197) a. CI vada pure!
 PronCILoc megyImp3Sg csak
 'Menjen csak oda!'
 b. Che CI vadano!
 hogy PronCILoc megyImp3Pl
 'Hadd menjenek csak oda!'

Az ige és a klitikum között csak egy másik klitikum állhat, s két vagy több klitikum esetén a 43. táblázatban foglalt sorrend betartásával:²⁵

²⁵ A 43. táblázatban vázolt sorrendre a következő megszorítások érvényesek:

(i) nem használhatunk két azonos alakú névmást egymás mellett:

a. *Vi* porto a teatro domani.
 Titeket visz1Sg Prep színház holnap
 'Holnap elviszlek titeket a színházba.'
 b. **Vi vi* porto domani.
 titeket PronCILoc visz1Sg holnap
 'Holnap elviszlek titeket.'
 c. *Vi ci* porto domani.
 Titeket PronCILoc visz1Sg holnap
 'Holnap elviszlek titeket.'

(ii) nem állhat együtt két olyan névmás, amelyek egyikének referense magába foglalja a másikat:

**Vi ti* presento.
 nektek téged bemutat1Sg
 '*Bemutatlak nektek.'

(iii) a harmadik személyű accusativusi klitikum nem foglalhat el *ne* előtti helyzetet (bár a 43. táblázat sorrendje ezt kívánná meg):

**Lo ne* tolse.
 PronCI3SgH(Acc) PronCILoc kiveszPass
 'Kivette belőle.'

Általában a beszélt nyelvben nem használatos együtt ez a két klitikum, míg az irodalmi nyelv ritka példái a fordított szórendet alkalmazzák.

(iv) nem használhatunk együtt két azonos nyelvtani esettel rendelkező névmást. Ezt azért kell az olaszban külön kikötnünk, mert ebben a nyelvben előfordulhat két datívuszi alak egy mondaton belüli alkalmazása, így marginálisan elfogadható például a következő:

?*Mi gli sistemi il computer?* =
 nekem neki beállít2Sg aSgH computerSgH(Acc)
 Mi sistemi il computer per lui / per Aldo?

43. táblázat. A halmazott klitikus névmások sorrendje az olaszban.

SORREND	KLITIKUM	SZÁM/SZEMÉLY	FUNKCIÓ
1.	MI	E/1.	ACC/DAT
2.	GLI – LE	E/3.	DAT: hímnemű – nőnemű
3.	VI	T/2.	ACC/DAT és LOC
4.	TI	E/2.	ACC/DAT
5.	CI	T/1.	ACC/DAT és LOC
6.	SI	3.	visszaható és kölcsönös névmási alak ²⁶
7.	LO – LA / LI – LE	E/3. / T3.	ACC: hímnemű – nőnemű
8.	SI	3.	személytelenséget kifejező alak
9.	NE	3.	GEN

Lássunk néhány példát:

- (198) Mi ci porta domani.
engem PronCILoc visz3Sg holnap
‘Holnap elvisz.’
például: ‘porta me domani a teatro’
visz3Sg engem holnap Prep színház
‘holnap elvisz engem a színházba’
- (199) Ce la porta domani.
PronCILoc PronCl3SgN(Acc) visz3Sg holnap
‘Holnap elviszi.’
például: ‘porta lei / Anna a teatro domani’
visz3Sg őtN / Annát Prep színház holnap
‘holnap elviszi őt / Annát a színházba’

4. A klitikummal nem képezhetünk mellérendelő szerkezeteket:

nekem beállít2Sg aSgH computerSgH(Acc) Prep őH / Prep Aldo
‘Megteszed nekem, hogy beállítod neki / Aldonak a számítógépet?’

- (v) általában háromnál több klitikumot nem kapcsolunk össze, mert, bár nyelvtanilag nem helytelen, ha sorrendjük a 44. táblázatban vázoltat követi, nehézkes, nehezen követhető szerkezetet kapunk:
Vi ci si porta. (pl. ‘sarete portati a teatro’)
benneteket PronCILoc siPassive visz3Sg AuxFut2Pl viszPartPass Prep színház
‘Elviszünk benneteket (oda).’ (pl. ‘elviszünk benneteket a színházba’)

²⁶ Ha egy visszaható értelmezésű *si* mellett egy más jelentésű *si*-nek is szerepelnie kell a szerkezetben, a *si* megkettőzése helyett *ci si* forma alkalmazandó: **si si lava tutti i giorni* → *ci si lava tutti i giorni* ‘az ember minden nap megmosakszik’ (személytelenséget és reflexivitást kifejező klitikumok halmozása).

- (200) *Anna *lo* e *la* ha conosciuto.
 Anna PronCl3SgH(Acc) és PronCl3SgN(Acc) Aux3Sg megismerPartPass
 ‘Anna megismerkedett vele és vele’ (az olaszban a nyelvtani nem
 megkülönböztetésével).
 például: ‘Anna ha conosciuto Aldo e Maria’.)
 Anna Aux3Sg megismerPartPass Aldót és Máriát
 ‘Anna megismerkedett Aldoval és Máriával’

Ha két mellérendelést képező igének ugyanaz a klitikum a tárgya, a második ige mellett is meg kell ismételni a névmást. Ha mellérendelő összetett igealakok esetén a segédigét elhagyjuk, a klitikumot is kötelező kiiktatni:

- (201) a. Anna *l’ha* visto e
 Anna PronCl3SgH(Acc)-Aux3Sg látPartPass és
l’ha mandato via.
 PronCl3SgN(Acc)-Aux3Sg küldPartPass P
 b. *Anna *l’ha* visto e ha mandato via.
 Anna PronCl3SgH(Acc)-Aux3Sg látPartPass és Aux3Sg küldPartPass P
 c. Anna *l’ha* visto e mandato via.
 Anna PronCl3SgH(Acc)-Aux3Sg látPartPass és küldPartPass P
 ‘Anna találkozott vele, és elküldte.’

5. Prepozíció után csak szabad névmás állhat:

- (202) a. Anna ha parlato di *lui*.
 Anna Aux3Sg beszélPartPass Prep őH
 b. *Anna ha parlato di *lo*.
 Anna Aux3Sg beszélPartPass Prep PronCl3SgH
 ‘Anna róla beszélt.’

A 42., a szabad és a klitikus névmások komplementeritását szemléltető táblázathoz még két fontos kiegészítést kell tennünk. Az egyik a [\pm élő/ember] jegy harmadik személyű névmási formák körében megjelenő disztribúciójára vonatkozik, ugyanis ebben a tekintetben is komplementer a kétfajta (szabad és klitikus) névmás. Míg a klitikumok e szempontból semleges viselkedést mutatnak (vonakozhatnak mind emberre, mind élettelen entitásra), a velük párhuzamos szabad névmások nagyon is érzékenyek e típusú információ tekintetében (kanonikus formáik általában emberre, de mindenképpen élőlényre utalnak; vö. az olasz harmadik személyű személyes és mutató névmások eloszlását tárgyaló fejezetrésszel).

44. táblázat. Az olasz harmadik személyű személyes névmások [\pm élő/ember] jegyre való érzékenysége.

Harmadik személyű névmási alakok		[\pm élő/ember] jegy érvényesülése	
		Élőre/emberre utal	Élettelenre utal
Szabad névmások	Lui / lei	+	--
	Egli / ella	+	--
	Esso / essa	+	+
Klitikumok	Lo / la	+	+
	Gli / le	+	+
	Li / le	+	+
	Ne	+	+

Végül a nyelvtani eset szempontjából érdemes összevetni a két névmássorozatot. A szabad névmásoknak, kivéve az egyes szám első és második személyűeket, csak egy alakjuk van a névszói csoportokhoz hasonlóan, s ez használatos mind alanyi, mind nem alanyi pozícióban. Az egyes szám első és második személyében elkülönülő függő, tehát nem nominatívusi esetben álló forma egyes szám harmadik személyben és a teljes többes számban neutralizálódik (vö. 39. táblázat). A klitikumok ugyanakkor alanyesetet nem ismernek, alakjaik mindig valamilyen függő esetben álló formákra referálnak (l. 45. táblázat).

45. táblázat. A klitikus névmások rendszere a nyelvtani esetek megoszlása szempontjából.

Klitikumok	Személy	Szám	Nem	Eset	Példa
Mi	1.	Egyes	Hím- és nőnemű	Acc/Dat	mi vede 'lát enegem'; mi risponde 'felel nekem'
Ti	2.	Egyes	Hím- és nőnemű	Acc/Dat	ti vede 'lát téged'; ti risponde 'felel neked'
Lo	3.	Egyes	Hímnemű	Acc	lo vede 'látja őt'
La	3.	Egyes	Nőnemű	Acc	la vede 'látja őt'
Gli	3.	Egyes	Hímnemű	Dat	gli risponde 'felel neki'
Le	3.	Egyes	Nőnemű	Dat	le risponde 'felel neki'
Si (visszaható/ kölcsonös értelmezésű)	3.	Egyes és többes	Hím- és nőnemű	Acc/Dat	si lava 'mosakszik'; si amano 'szeretik egymást'
Ci	1.	Többes	Hím- és nőnemű	Acc/Dat	ci vede 'lát minket'; ci risponde 'felel nekünk'
Vi	2.	Többes	Hím- és nőnemű	Acc/Dat	vi vede 'lát titeket'; vi risponde 'felel nektek'
Li	3.	Többes	Hímnemű	Acc	li vede 'látja őket'
Le	3.	Többes	Nőnemű	Acc	le vede 'látja őket'

Ne	3.	Egyes és többes	Hím- és nőnemű	Gen/Loc	ne prendo uno 'veszek belőle egyet'; ne proviene 'onnan származik'
Ci / Vi ²⁷	3.	Egyes és többes	Hím- és nőnemű	Loc	ci vado 'elmegyek oda'; vi resto 'ott maradok'

Amint a 45. táblázat mutatja, két locativusi értelmezésű klitikum létezik az olaszban, a *ne* elsősorban genitivusi olvasatú, de helyhatározói értéke is van, míg a *ci/vi* a prominensen helyjelölő elem a klitikumok között. Az *a/in* + NP kombináció helyettesíthető *ci/vi*-vel, a *di/da* + NP *ne*-vel, de csak akkor, ha az ige argumentumainak szerepét látják el. Ha a helyhatározói PrepP nincs strukturális viszonyban az igével, azaz adjunktumként fordul elő a mondatban, nem pronominalizálható. Ugyanakkor a *ci*, *vi* és *ne* klitikumok nem helyhatározói értékű igei vonzatok helyett is állhatnak:

- (203) Anna va a Roma. =
Anna megy3Sg Prep Róma
Anna ci va. (helyhatározó értékű argumentum)
Anna PronCILoc megy3Sg
'Anna Rómába megy'. = 'Anna elmegy (oda).'
- (204) Penserò alla tua proposta. =
gondolFut1Sg Prep-aSgN PronPoss2SgN javaslatN
Ci/vi penserò. (nem helyhatározó értékű vonzat)
PronCILoc gondolFut1Sg
'Meggondolom a javaslatodat.' = 'Meggondolom.' (a tárgyas ragozás felel meg az olasz klitikumnak)
- (205) Anna è uscita di casa / dall'ufficio. =
Anna Aux3Sg elmegyPartPass Prep otthon / Prep-aSgH-hivatalSgH
Ne è uscito. (helyhatározó értékű vonzat)
PronCILoc Aux3Sg elmegyPartPass
'Anna elment otthonról / a hivatalból.' = 'Elment.'
- (206) Anna parla di Davide. =
Anna beszél3Sg Prep Dávid
Ne parla. (nem helyhatározó értékű vonzat)
PronCILoc beszél3Sg
'Anna Dávidról beszél.' = 'Róla beszél.'

²⁷ A *vi* inkább a formális, hivatalos nyelvben használatos, a *ci* alak általánosabban használt forma mind a beszélt, mind az írott nyelvben, s egyre jobban terjeszkedik a *vi* rovására is.

- (207) Nella sua camera Anna ha riflettuto
 Prep-aSgN PronPoss3SgN szobaSgN Anna Aux3Sg töprengPartPass
 a lungo. =
 Prep hosszú(=hosszasan, sokáig)
 *Anna ci ha riflettuto
 Anna PronCILoc Aux3Sg töprengPartPass
 a lungo. (a helyhatározó adjunktum szerepű)
 Prep hosszú(=hosszasan, sokáig)
 'A szobájában Anna sokáig töprengett.' = 'Sokáig töprengett ott.'

A személyes névmások funkciói

Funkcióját tekintve is komplementer a két olasz névmásfajta: a szabad névmás általában deiktikus használatú, míg a klitikum csak anaforikus referenciára alkalmas. A két névmásfajta nem cserélhető fel, ugyanis más-más jelentéstartalmat hordoz. A klitikum akkor használatos, ha a névmás olyan referensre vonatkozik, amely a beszédszituáció résztvevői számára ismert és leginkább kézenfekvő. A szabad névmás a beszélő és a hallgató által nem várt, és periferikus entitásra utal.

A névmások (koreferenciális és deiktikus) értelmezhetőségére vonatkozóan utalok mindarra, amit a magyar részben részletesen elmondtam, hisz a két nyelv viszonylatában a szóban forgó mechanizmusok alapvetően megegyeznek az e részben tárgyalt visszaható és kölcsönös névmások tekintetében is, amelyeknek az olaszban is csak anaforikus használatuk van. A szövegbeli utalás egyes specifikus olasz jellemzőire (a szabad és klitikus névmások ebben az értelemben való megoszlására) fent is utaltam.

3.6.2 Mutató névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

Az esetbeli megkülönböztetés a mutató (és egyéb, nem (tágon értelmezett) személyes névmások) körében teljesen neutralizálódik, egyetlen alak létezik, amely képes bármely szintaktikai pozícióban részt venni. Paradigmatikus viszont a számbeli és a nembeli elkülönülés, a *ciò* alakot kivéve, de ez eleve rendszeren kívül álló, „semleges” forma, amely mind közelire, mind távolira vonatkozhat, de csak élettelenre. A mai olasz beszélt nyelvben a mutató névmás gyakran használatos együtt egy nyomatékosító helyhatározószóval (*questo qui* 'ez itt', *quelli lì* 'azok ott' stb.). Mivel a mutató névmások eleve határozott értelmezésűek, nem használjuk őket határozott névelővel.

46. táblázat. Mutató névmások az olaszban.²⁸

Deiktikus értelmezés	Egyes szám		Többes szám	
	hímnemű	nőnemű	hímnemű	nőnemű
a beszélőhöz közel	questo	questa	questi	queste
a hallgatóhoz közel *	codesto ²⁹	codesta	codesti	codeste
a beszédaktus mindkét résztvevőjétől távol	quello	quella	quelli	quelle
„semleges”***	ciò			

* A modern standard olaszban nem használatos, a toszkán nyelvjárásban maradt meg (vö. Calabrese 1988: 617).

** Mind a beszélőhöz közelit, mind a beszélőtől távolit (tehát a hallgatóhoz közelit) jelölheti, de élőlényre nem utalhat. Egész mondat/gondolat helyett általában ez a forma áll.

A mutató névmások funkciói

A mutató névmások értelmezési lehetőségeire vonatkozóan utalok arra, amit a magyar részben részletesen kifejtettem. Csupán néhány, az olasz mutató névmásokra speciálisan jellemző dolgot szeretnék kiemelni itt.

A mutató névmások inherensen deiktikusak,³⁰ de használhatók anaforikusan is. A főnévi csoportnak meg kell előznie a mutató névmást ahhoz, hogy közöttük anaforikus kapcsolat létesüljön (míg a személyes névmások esetében lehet fordított is a szórend):

²⁸A táblázatban szereplőkön túl a teljesség kedvéért megemlítendő a következő két mutató névmási forma is, bár használatuk elévült, ritka és körülírt (a *colui* és *coloro* kivételével, amelyek formális stílusban való alkalmazása még elterjedt):

Egyes számú hímnemű alak: *costui* és *colui* (a *questo* és a *quello* szinonimája, előre vonatkoztatva).

Egyes számú nőnemű alak: *costei* és *colei* (a *questa* és a *quella* szinonimája, előre vonatkoztatva).

Többes számú alak: *costoro* és *coloro* (a *questi* és a *quelli* szinonimája, előre vonatkoztatva).

A *tale* forma névmásként kötelezően névelővel vagy a *questo/quello* mutató névmások megfelelő alakjával együtt használatos. Egy meghatározott személyt jelöl, akinek nem ismerjük a nevét:

Hai visto quel tale?

Aux3Sg látPartPass azt bizonyosat

‘Láttad azt a bizonyos személyt?’

²⁹A *codesto*-sorozatot kezdik kiszorítani a beszélt nyelvben a *questo*- és a *quello*-sor megfelelő alakjai. A *questi/quegli* formák egyes szám harmadik személyű alkalmazása is eltűnően van, s egyre ritkább a *ciò* használata, amit a beszélt nyelv a *quello*-val helyettesít. Körvonalazódik tehát az olasz nyelv mutató névmási rendszerének egyszerűsödési fejlődési iránya, ami a magyarhoz hasonló kétpólusú rendszer kibontakozása felé mutat.

³⁰A *quello* alakjainak létezik egy olyan alkalmazása, ahol a deiktikus érték neutralizálódik, és csak a „határozottság-jelölés” funkció marad meg. Ilyenkor a mutató névmást melléknévi vagy prepozíciós csoport, ill. vonatkozó névmással bevezetett alárendelő mondat követi:

(Porta con te una borraccia!) Porta *quella* blu /

viszImp2Sg Prep te(magad) egy kulacsot viszImp2Sg azt kéket /

(che si trova) nell’armadietto della cucina!

amelyik PronCIRefI talál3Sg(=található) Prep-aSgH-szekerénySgH Prep-aSgN konyhaSgN

‘(Vigyél magaddal kulacsot!) Vidd el a kéket / azt, amelyik a konyhaszekerényben van! / a konyhaszekerényben levőt!’

- (208) a. Prendi [la mia macchina]:
 viszImp2Sg aSgN PronPoss1SgN autóSgN
 su quella_i viaggi comodamente.
 Prep azSgN utazik2sg kényelmesen
 b. *Su quella_i viaggi comodamente:
 Prep azSgN utazik2sg kényelmesen
 prendi [la mia macchina].
 viszImp2Sg aSgN PronPoss1SgN autóSgN
 ‘Vidd el az én kocsimat: azzal kényelmesen utazhatsz.’

A mutató névmás antecedense lehet egy a mutató névmást tartalmazó mondatot közvetlenül megelőző vagy követő mondat. A mutató névmást tartalmazó mondat és a referens közé nem ékelődhet be egy harmadik mondat:

- (209) a. Tutti sanno questo_i: [Davide è bravo
 MindenkiPl tud3Pl ezt Dávid létige3Sg ügyes
 a giocare a pallacanestro]_i.
 Prep játszani Prep kosárlabda
 ‘Mindenki tudja ezt: Dávid jó kosárlabda-játékos.’
 b. [Davide è bravo a giocare a pallacanestro]_i:
 Dávid létige3Sg ügyes Prep játszani Prep kosárlabda
 tutti sanno questo_i.
 mindenkiPl tud3Pl ezt
 ‘Dávid jó kosárlabda-játékos: mindenki tudja ezt.’
 c. *[Davide è bravo a giocare a pallacanestro]_i:
 Dávid létige3Sg ügyes Prep játszani Prep kosárlabdát
 anche se oggi non era in forma:
 is ha ma nem létigePass3Sg Prep forma
 tutti sanno questo_i.
 mindenkiPl tud3Pl ezt
 ‘Dávid jó kosárlabda-játékos, még ha ma nincs is formában: mindenki tudja ezt.’

A mutató névmás stilisztikai eszközként használható előre vonatkoztatva is. Ilyenkor iróniát, megvetést vagy valamilyen más, általában negatív, pejoratív értelmű nyomatékosítást fejez ki:

- (210) Vai da quella?!
 megy2Sg Prep azSgN
 ‘Ahhoz (a nőhöz) méysz?!’

A konnexiós referencia mondatszinten grammatikalizálódott speciális magyar szerkezete, azaz azoknak a veláris alakú mutató névmásoknak az anaforikus vagy kataforikus használata, ahol a *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondatok mellett a névmás igazi anaforikus tartalom nélküli utalószó szerepét látja el („Arra fordult, amerre Anna lakik” típusú mondatok), az olaszban nem működik.³¹ Ezt azért kell hangsúlyozni, mert ez az olaszétól

³¹ Pontosabban vannak bizonyos esetek, amikor hasonló szerkesztésmód elfogadható, de ilyenkor nem semleges olvasatú a mondat:

idegen mondat szerkesztés komoly nehézségeket okoz még a haladó szinten magyarul tudó/tanuló diákoknak is, tehát erre a jelenségre kontrasztív viszonylatban különösen oda kell figyelni.

A referenciális értelmezhetőség, illetve az ezzel összefüggő helyettesíthetőség szempontjából a harmadik személyű személyes névmások és a mutató névmások egymás „vetélytársai” lehetnek. Az olaszban, mint láttuk, kétfajta személyesnévmás-paradigma létezik (vö. 39. táblázat) a mutató névmások mellett, amelyek hármas tagolódást mutatnak, és rendelkezésre áll a *ciò* alak is (vö. 46. táblázat). Az olasz rendszer működését meghatározó jegyek az élő/élettelen, illetve a hangsúlyos/hangsúlytalan megkülönböztetésén alapul. Az olasz névmások eggyel több jellemzővel írhatók le, mint a magyarok, ugyanis nemcsak számban, hanem nemben is elkülönülnek. Mivel a referenst azonosító névszónak egyeznie kell a névmással a grammatikai jellemzők alapján, az olasz könnyebben kijelöli a névmás lehetséges referensei közül a megfelelőt, hisz míg a magyarban csak egy tulajdonságban (számban) van egyeztetés a névmás és referense között, az olaszban két jegy (szám és nem) segíti elő az első szűrő szelekciót a lehetséges antecedensek között (vö. Calabrese 1988: 66–67). Valószínű, hogy a magyarban a (differenciáltan közelre és távolra) mutató névmás gyakoribb használata, illetve az élő–élettelen (pontosabban személy–tárgy/dolog) megkülönböztetés (legnyilvánvalóbban a személyes és a vonatkozó névmás használatában) tölti ki azt az „űrt”, amit a nyelvtani nem hiánya okoz(hatna).

Az olaszban a személyes névmások használata lényegesen meghaladja a mutató névmásokét. Hangsúlytalan helyzetben a klitikum használatos mind előre, mind élettelenre való utalással. Hangsúlyosan a mutató névmás élettelen, illetve élő, de nem személyt, a szabad személyes névmás személyt jelöl:

- (211) (Il negozio fu finalmente aperto.)
 aSgH bolt AuxPass3Sg végre kinyitPartPass
 Aspettava proprio *questo* con impazienza.
 várPass3Sg éppen eztSgH Prep türelmetlenség
 '(A bolt végre kinyitott.) Éppen *ezt* várta már türelmetlenül.'
- (212) (Anna è arrivata finalmente.)
 Anna Aux3Sg megérkezikPartPass végre
 Aspettava proprio *lei* con impazienza.
 várPass3Sg éppen őtSgN Prep türelmetlenség
 '(Anna végre megérkezett.) Éppen *őt* várta már türelmetlenül.'

Az olasz harmadik személyű személyes és mutató névmások eloszlása tehát a következőképpen alakul:

In tutte quelle scuole nelle quali / in cui hanno introdotto
 Prep összesPIN azPIN iskolaPIN Prep-aPIN amelyPIN / Prep PronRel Aux3Pl bevezetPartPass
il nuovo metodo, i ragazzi hanno ottenuto ottimi risultati.
 aSgH újSgH módszertSgH(Acc) aPIH gyerekPIH Aux3Pl elérPartPass kitűnőPIH eredménytPIH
 'Azokban az / az összes olyan iskolában, ahol bevezették az új módszert, a gyerekek kitűnő eredményt értek el.'

47. táblázat. Az olasz harmadik személyű személyes és mutató névmások eloszlása (Rózsavölgyi 1989).

Harmadik személyű névmás	Meghatározó jegyek		
	Szám	[± személy]	[± hangsúlyos]
Klitikum	Egyes/Többes	[±]	[-]
Szabad személyes	Egyes/Többes	[+]	[+]
Mutató	Egyes/Többes	[-] / [(+)]*	[+]

*[+ személy] stilisztikai eszközként, iróniát, megvetést, negatív értelmű nyomatékot fejezhet ki.

3.6.3 Vonatkozó névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

A magyarhoz hasonlóan az olasz vonatkozó névmások is (vonatkozói) mellékmondatot vezetnek be, tehát részben kötőszóként állnak,³² részben pedig egy közvetlenül őket megelőző főmondatbeli névszóra referálnak. Mint a magyarban, csak anaforikusan használhatók, de a magyartól eltérően csak főnévi névmási alakjaik vannak.

Az olaszban háromféle vonatkozó névmás van (l. 48. táblázat):

1. a mindig változatlan alakú *che*,³³ amely azonban számunkra másodlagos, mert helyhatározói értelemben nem használatos, csak alanyi és tárgyi szerepe lehet,
2. a szintén változatlan morfológiát felmutató *cui*, amelynek funkcionális alapértelmezése genitivusi/dativusi, de a különböző prepozíciókkal egyéb határozói, többek között helyhatározói viszonyt is kifejezhetnek,
3. a kötelezően határozott névelővel álló *quale*-sorozat, amely nemben és számban egyezik antecedenisével, és amelynek elemei saját mondatukban különböző, például helyjelölő mondatrészszerkezeteket kapnak: ilyenkor prepozíciós szintagmát képez(het)nek.

Általában szabadon választhatunk a 2. és 3. típusú névmások használata között.

³²A vonatkozó névmást az olaszban csak akkor előzi meg vessző, ha a vonatkozó névmást tartalmazó mondat olyan plusz információt szolgáltat, amely nem arra szolgál, hogy a lehetséges referátumok körét szűkítse, hanem csak leíró szerepű, akár el is hagyható:

Anna, che era qui ieri, è italiana
 Anna aki létigePass3Sg itt tegnap létige3Sg olaszSgN
 'Anna, aki itt volt tegnap, olasz'

vö. *La ragazza che era qui ieri è italiana*
 aSgN lánySgN aki létigePass3Sg itt tegnap létige3Sg olaszSgN

'Az a lány, aki tegnap itt volt, olasz'.

Az utóbbi esetben a vonatkozó mellékmondatnak az a funkciója, hogy jobban kijelölje, meghatározza a lehetséges előzmények körét: szervesen a kontextus része.

³³ Vannak, akik a *che*-t kötőszóként elemzik (l. például Cinque 1988: 463–466).

48. táblázat. Olasz vonatkozó névmások.

Gram- matikai funkció		Egyes számú			Többes számú		
		Változat- lan alak	Hím- nemű	Nőnemű	Változat- lan alak	Hím- nemű	Nőnemű
Alanyi és tárgyi szerepű		che	il quale	la quale	che	i quali	le quali
Egyéb (prepozíciókkal)	di	di) cui*	del quale	della quale	di cui	dei quali	delle quali
	a	(a) cui*	al quale	alla quale	a cui	ai quali	alle quali
	da	da cui	dal quale	dalla quale	da cui	dai quali	uali
	(con)	con cui	con il quale / col quale	con la quale	con cui	coi quali / con i quali	con le quali
	per	per cui	per il quale	per la quale	per cui	per i quali	per le quali
	in	in cui	nel quale	nella quale	in cui	nei quali	nelle quali
	su	su cui	sul quale	sulla quale	su cui	sui quali	sulle quali

*Prepozíció nélkül genitívusi és datívusi olvasata lehet.

Mivel a *cui* forma a latin egyes számú datívusi vonatkozó névmásának (*qui, quae, quod*) a folytatása, a datívusi értelmezésű *a* prepozíció kitétele redundánsnak hathat, tehát részeshatározói funkcióban el is hagyható. Mindez értelemszerűen nem vonatkozik a részeshatározói *al quale*-sorozat elemeire:

- (213) Aspettavo la ragazza (a) cui
várPass1Sg aSgN lánytSgN Prep PronRel
(/ alla quale) hai aperto la porta.
/ Prep-aSgN amelyikSgN Aux2sg kinyitPartPass aSgN ajtótSgN
'Azt a lányt vártam, akinek kinyitottad az ajtót.'

Kiterjesztéssel az *a* nem datívusi, hanem egyéb, például helyhatározói jelentésű bővítmények előtt is hiányozhat a mondatban:

- (214) Si è svolta a Roma una riunione (a) cui
PronClRefl3Sg Aux3Sg zajlikPartPass Prep Róma egy ülés Prep PronRel
(/ alla quale) non ha potuto partecipare.
/ Prep-aSgN amelyikSgN nem Aux3Sg tudPartPass résztvenni
'Volt egy ülés Rómában, amelyen nem tudott részt venni.'

Genitívusi értelmezésű *di cui* esetében akkor maradhat el a *di* prepozíció, ha a vonatkozó névmás birtokosként, birtokosi pozícióban jelenik meg az NP-ben:

- (215) E' un progetto la cui esecuzione
 létige3Sg egy terv aSgN PronRel kivitelezésSgN
 / l'esecuzione del quale richiede molto tempo.
 / aSgN-kivitelezésSgN Prep-aSgH amelyikSgH igénybevesz3Sg sok időt
 'Ez egy olyan terv, amelynek kivitelezése sok időt vesz igénybe.'

(215)-ben a *la cui esecuzione* 'amelynek a kivitelezése' szerkezete párhuzamba állítható a *la sua esecuzione* '(annak a) kivitelezése' struktúrájával: a névmás megelőzi a főnevet, és közvetlenül a (kötelező) határozott névelő után áll, lehetővé téve, hogy közé és a főnév közé esetleges módosító kerülhessen: *la cui difficile esecuzione* 'amelynek nehéz kivitelezése' vö. *la sua difficile esecuzione* 'a(nnak a) nehéz kivitelezése'.

A vonatkozó névmások funkciói

A magyar nyelvre vonatkozóan tárgyalt konnexiós referencia létesítésére az olasz vonatkozó névmás nem alkalmas.

Úgynevezett ájlezői használata lehetséges:

- (216) In fondo alla sala c'era [una lavagna]_i
 Prep vég Prep-aSgN teremSgN PronCilLoc-létigePass3Sg egy tábla
 [su cui / sulla quale]_i furono indicate
 Prep PronRel / Prep-aSgN amelyikSgN AuxPass3Pl feltüntetPartPass
 le regole.
 aPIN szabályPIN
 (= In fondo alla sala c'era una lavagna
 Prep vég Prep-aSgN teremSgN PronCilLoc-létigePass3Sg egy tábla
 e su questa furono indicate le regole.)
 és Prep ezSgN AuxPass3Pl feltüntetPartPass aPIN szabályPIN
 'A terem végében volt [egy tábla]_i, [amelyen]_i fel voltak tüntetve a szabályok.'
 (= 'A terem végében volt egy tábla, és ezen fel voltak tüntetve a szabályok.')

A mondatfejes mondatokban az *il che* (határozott névelővel!) vagy a *la qual cosa* analitikus szó szerkezet (szó szerint „amely dolog”) látja el a vonatkozó névmás funkcióját:

- (217) [C'era anche Anna]_i [il che / la qual cosa]_i
 PronCilLoc-létigePass3Sg is Anna aSgH ami / aSgN amelySgN dologSgN
 mi ha fatto enormemente piacere.
 PronCilSg(Dat) Aux3Sg csinálPartPass nagyon örömet
 '[Anna is ott volt]_i, [aminek]_i nagyon megörültem.'

3.6.4 Kérdő névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

A kérdő névmások az olaszban is, mint a magyarban, a kiegészítendő kérdések mondat eleji kötelező elemei, tehát mondatfajta-meghatározó elemek.

A személyes névmásokhoz hasonlóan a főnévi kérdő névmások jellemzői körében is érvényre jut a [\pm élő/személy] jegy, és annyira prominensen, hogy ez az egyetlen ismérv, amelynek alapján formáik elkülönülnek. A melléknévi alakok sokkal heterogénebb

morfológiát mutatnak fel, de csak a számnévieknek vannak számban és nemben is eltérő alakjaik.

49. táblázat. Az olasz kérdő névmások.

FŐNÉVIEK	MELLÉKNÉVIEK			
	Egyes számú		Többes számú	
	Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
chi 'ki(k)'	che 'milyen(ek)'			
che cosa / che / cosa 'mi(k)'	quale 'melyik'		quali 'melyek'	
	quanto 'hány, mennyi'	quanta 'hány, mennyi'	quanti 'hány, mennyi'	quante 'hány, mennyi'

A kérdő névmások funkciója

A kérdő névmásokkal a magyar nyelv leírásában vázoltakhoz hasonlóan egy referenciális tartalmú főnévi csoportra kérdezzünk. Helyjelölő szintagmára való kérdezés esetén prepozícióval kiegészülő szerkezeteiket alkalmazzuk:

- (218) In che quartiere abiti?
Prep melyik városrész lakik2Sg
'Melyik városrészben laksz?'

3.6.5 Határozatlan névmások

Morfoszintaktikai jellemzőik

Az olasz nyelvtanok nem tesznek különbséget a határozatlan és az általános névmások között, hanem a magyarban két külön csoportot alkotó elemeket egy osztályba sorolják, amely még egyéb összetevőket is befogad. Igen heterogén szóosztályról van tehát szó, amely az olasz nyelvtanokban eddig még nem talált sem egységes, sem megfelelően rendszerezett elhelyezést.

A legújabb szakirodalomban a hagyományosan határozatlan névmásoknak nevezett elemeket referenciális jellemzőik alapján a tágran értelmezett kvantorok, illetve kvantorértékű kifejezések kategóriájába sorolják (l. például Longobardi 1988, Salvi–Vanelli 2004:134-135, vö. Kenesei 2006: 100 magyarra vonatkozó fejtegetését, amelyről fent volt szó). Kvantorokon ebben a szellemben minden olyan logikai operátor szerepű elemet értünk, legyen az névelő, számnév, határozatlan vagy általános névmás, amely azt hivatott jelölni, hogy a DetP szintagma bővítményeként fellépő NP hány egyedére érvényes egy adott állítás. A kvantorok tehát mennyiségi jellegű plusz információt szolgáltatnak azon NP referátumukra vonatkozóan, amellyel referenciális viszonyban állnak.

A határozatlan névmások közös tulajdonsága az, hogy a tágran értelmezett személyes, a mutató és a vonatkozó névmásoktól eltérően nem rendelkeznek pontos referenciával, hanem halmazreferenciájuk van: egy a beszédaktusban vagy a kontextusban kijelölt halmazon belül értelmeződnek. Az eddig tárgyalt névmások közül ilyenek még a kérdő névmások, amelyek logikai kérdőoperátorként működnek.

Az olasz nyelvtanokban a határozatlan névmások körébe sorolt különböző alakokat halmazreferenciájuk típusa alapján négy alcsoportra lehet osztani:

1. a szűk értelemben vett határozatlan névmások egy nem pontosan kijelölt halmaz legalább egy létező elemére referálnak (egzisztenciális, vagy egy elemre vonatkozó névmásokként (*esistenziali / singolativi*) szerepelnek a szakirodalomban (cf. Andorno 2003: 23-25; Salvi–Vanelli 2004; Rizzi 1988));
2. az általános vagy gyűjtőnévmások (*universali / collettivi*) egy adott halmaz minden elemére (egyenként vagy együttesen) utalnak;
3. a negatív vagy tagadó névmások (*negativi*) azt jelölik, hogy egy bizonyos halmazon belül nincs egyetlen olyan elem sem, amelyre a szóban forgó kifejezés vonatkoztatható lenne;
4. a kvantorok szűkebben értelmezett kategóriájához legközelebb álló névmások a meghatározatlan mennyiséget jelölők (*quantitativi*).

E helyütt nem lehet céloom az olasz nyelvtan e részletének teljes megvilágítása, és végső megoldás keresése a tisztázatlan kérdésekre, de úgy gondolom, a kontrasztív szemlélet érvényesítése e problémakör kezelésében is hasznos lehet. Ezért a határozatlan névmások iménti funkcionális alapú besorolásán és morfoszintaktikai jellemzőin túl a magyar szinte matematikai logikussággal felépülő rendszerét sem tévesztettem szem elől, amikor elkészítettem a következő táblázatokat annak érdekében, hogy ezek az olasz névmások is összevethetők legyenek a magyarokkal.

50a. táblázat. A szűk értelemben vett határozatlan főnévi névmások.

HATÁROZATLAN FŐNÉVI NÉVMÁSOK			
Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Qualcosa 'valami'			
Qualche cosa 'valami'			
Alcunchè 'valami'			
Qualcuno 'valaki'	Qualcuna 'valaki'		
Qualcheduno 'valaki'	Qualcheduna 'valaki'		
		Alcuni 'némely(ek), néhány'	Alcune 'némely(ek), néhány'
Uno 'valaki'	Una 'valaki'		
Un tale 'valaki'	Una tale 'valaki'		
Taluno 'valaki'	Taluna 'valaki'	Taluni 'némely(ek)'	Talune 'némely(ek)'
		Certi 'némely(ek), (bizonyos) valakik'	Certe 'némely(ek), (bizonyos) valakik'
Altro 'másik'	Altra 'másik'	Altri 'mások'	Altre 'mások'
Qualcun altro 'valaki más'	Qualcun'altra 'valaki más'		
Qualcos'altro 'valami más'	Qualcos'altra 'valami más'		

50b. táblázat. A szűk értelemben vett határozatlan melléknévi névmások.

HATÁROZATLAN MELLÉKNÉVI NÉVMÁSOK			
Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
		Alcuni 'némely, néhány'	Alcune 'némely, néhány'
		Taluni 'némely'	Talune 'némely'
Certo 'némely, bizonyos'	Certa 'némely, bizonyos'	Certi 'némely, bizonyos'	Certe 'némely, bizonyos'
Altro 'más(ik)'	Altra 'más(ik)'	Altri 'más(ik)'	Altre 'más(ik)(ak)'
Tale 'valamilyen'		Tali 'valamilyen'	
Qualche 'néhány'			

51a. táblázat. Az általános főnévi névmások.

ÁLTALÁNOS FŐNÉVI NÉVMÁSOK			
Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Tutto 'mind'	Tutta 'mind'	Tutti 'mindenki'	Tutte 'mindenki'
Ognuno 'mindenki'	Ognuna 'mindenki'		
Ciascuno 'mindenki'	Ciascuna 'mindenki'		
Chiunque 'bárki'			
Chicchessia* 'bárki'			
Qualsiasi cosa 'bármilyen'			
Checché* 'bármilyen'			

*Írott nyelvi, ritka forma.

51b. táblázat. Az általános melléknévi névmások.

ÁLTALÁNOS MELLÉKNÉVI NÉVMÁSOK			
Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Tutto 'minden'	Tutta 'minden'	Tutti 'minden'	Tutte 'minden'
Ogni 'minden'			
Qualsiasi 'bármilyen'			
Qualunque 'bármilyen'			
Qualsivoglia* 'bármilyen'			

*Írott nyelvi, ritka forma.

52. táblázat. A negatív névmások.

FŐNÉVIEK		MELLÉKNÉVIEK	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Nessuno 'senki'	Nessuna 'senki'	Nessuno 'semmilyen, semelyik'	Nessuna 'semmilyen, semelyik'
Alcuno 'senki'	Alcuna 'senki'	Alcuno 'semmilyen, semmiféle'	Alcuna 'semmilyen, semmiféle'
Non uno 'senki'	Non una 'senki'		
Chicchessia* 'senki'			
Alcunché 'semmi'			
Niente 'semmi'			
Nulla 'semmi'			

*Írott nyelvi, ritka forma.

53. táblázat. A mennyiségjelölő főnévi és melléknévi névmások.

Egyes szám		Többes szám	
Hímnemű	Nőnemű	Hímnemű	Nőnemű
Poco / meno / pochissimo 'kevés/kevesebb/ nagyon kevés'	Poca / meno / pochissima 'kevés/kevesebb/ nagyon kevés'	Pochi / meno / pochissimi 'kevés/kevesebb/ nagyon kevés'	Poche / meno / pochissime 'kevés/kevesebb/ nagyon kevés'
Tanto / più / tantissimo 'sok/több/ nagyon sok'	Tanta / più / tantissima 'sok/több/ nagyon sok'	Tanti / più / tantissimi 'sok/több/ nagyon sok'	Tante / più / tantissime 'sok/több/ nagyon sok'
Molto / più / moltissimo 'sok/több/ nagyon sok'	Molta / più / moltissima 'sok/több/ nagyon sok'	Molti / più / moltissimi 'sok/több/ nagyon sok'	Molte / più / moltissime 'sok/több/ nagyon sok'
Troppo 'túl sok'	Troppa 'túl sok'	Troppi 'túl sok'	Troppe 'túl sok'
Alquanto 'néhány'	Alquanta 'néhány'	Alquanti 'néhány'	Alquante 'néhány'
Parecchio 'jónéhány'	Parecchia 'jónéhány'	Parecchi 'jónéhány'	Parecchie 'jónéhány'
Diverso (gyűjtőnevekkel) 'jónéhány'	Diversa (gyűjtőnevekkel) 'jónéhány'	Diversi 'jónéhány'	Diverse 'jónéhány'
Altrettanto 'ugyanannyi'	Altrettanta 'ugyanannyi'	Altrettanti 'ugyanannyi'	Altrettante 'ugyanannyi'
		Vari ³⁴ 'sok/több'	Varie 'sok'

³⁴ A *vario* lexéma alapjelentése 'változatos, eltérő', amely jelentés-kiterjesztéssel 'több/sok különböző' értelmezésen keresztül (*le opinioni in materia sono varie* 'a kérdésre vonatkozóan (több) eltérő nézet létezik': itt még az 'eltérő' jelentés dominál; *mi ha deluso in varie occasioni* 'több (különböző) alkalommal csalódást okozott': itt már a

Általában elmondható a határozatlan névmásokkal kapcsolatban, hogy szám és nem szerinti paradigmájuk ugyan nem mindig teljes,³⁵ de számos alakjuk komplementaritása biztosítja, hogy a rendszerben ne legyen űr. Nem ritkák a szinonim alakok, és a mennyiségjelölőktől eltekintve gyakorta találunk morfológiailag összetett formákat, amelyek többé-kevésbé transzparenssek. Az olyan ritka, írott nyelvi alakokon túl, mint a *chicchessia* (= *chi che sia*) 'bárki (legyen is)' vagy a *qualsivoglia* (= *quale (che) si voglia*) 'bármilyen (legyen is)', a beszélt nyelvben (is) használatos formák eredete is áttetsző az esetek nagy többségében. Az élő személyt jelentő névmásokban vagy az előtag *chi* 'ki' eleme (vö. a magyar *valaki*, *bárki*, *senki* stb. lexémákban a *ki* meglétét), vagy az 'egy (meghatározatlan) ember' jelentésű *uno/una* utótag, amely önmagában is szerepelhet határozatlan olvasattal (vö. Rózsavölgyi–Benucci 1994) biztosítja a megfelelő szemantikai értelmezést. Az élettelen ábrázoló kifejezésekben az utótagként megjelenő *cosa / che* 'dolog' segít a dekódolásban.

Van néhány olyan határozatlan névmás, amely ellentétes értelmezéssel megjelenhet mind állító, mind tagadó mondatokban. Az *alcuno*-sor formáinak eloszlása a következő: többes számban (pozitív) határozatlan főnévi (tehát a *qualcuno* 'valaki' szinonimájaként), egyes számban negatív főnévi és melléknévi névmásként (azaz a *nessuno* 'senki' szinonimájaként) szerepelnek:

(219) Ad alcuni / a qualcuno piace così.
Prep néhányPIH / Prep valakiSgH tetszik3Sg így
'Van, akinek így tetszik.'

(220) Non conosco alcuno/nessuno qui.
nem ismer1Sg senkit itt
'Nem ismerek senkit itt.'

(221) Non c'era alcun/nessun bisogno.
Nem PronCILoc-létigePass semmi szükség
'Nem volt rá semmi szükség.'

A *chicchessia* 'bárki' változatlan morfológiájú névmás állító formában általános (megengedő) névmás jelentésű (szinonimája a *chiunque*), tagadó mondatban a *nessuno* 'senki' helyett állhat magas stílusú szövegekben:

(222) Si ritiene superiore a chicchessia/chiunque.
PronClRefl3Sg tart3Sg feljebbvaló Prep bárki
'Bárkinél többre tartja magát.'

határozatlan számosságon van inkább a hangsúly) a 'több/sok' szemantika előtérbe kerüléséig vezet(het) többes számú formák esetében: *Varie persone me l'hanno detto*. 'Többen mondták már.' Ez utóbbi esetben a *svariato* 'több(féle)' alak többes száma is használható szinonimaként: *Svariate persone me l'hanno detto*. 'Többen mondták már.'

³⁵ A szakirodalomban létezik olyan osztályozási kísérlet, amely a szóban forgó szócsoporthoz egyes és többes számú morfológiáján alapul, és e szerint intrinzikus és nem intrinzikus kvantorokat különböztet meg. Az előbbieknél csak egyes számú, az utóbbiaknál többes számú alakjaik is vannak (Salvi–Vanelli 2004:134–135).

- (223) Non aprire la porta a chicchessia/nessuno.
 ne kinyitImp2Sg aSgN ajtótSgN Prep senki
 'Ne nyisd ki az ajtót senkinek.'

Az *alcunchè* 'valami / semmi' kétféle (ellentétes) értelmezése is a mondat állító vagy tagadó szerkezetével függ össze:

- (224) C'è alcunchè di interessante in questa ragazza.
 PronCllLoc-létige3Sg valami Prep érdekes Prep ezSgN lánySgN
 'Van valami érdekes ebben a lányban.'

- (225) Non crede in alcunchè.
 nem hisz3Sg Prep semmi
 'Semmiben nem hisz.'

Végül csupán jelzésként hívom fel a figyelmet a tagadás szintaxisára. Az olaszban a *non* tagadósónak egy másik negatív elem – például a negatív névmások – mellett való megjelenésére vonatkozóan két megkötés létezik: (a) ha a negatív névmás az ige után áll, a *non* használata kötelező, (b) ha megelőzi az igt, a *non* alkalmazása kizárt:

- (226) Non ho visto niente e nessuno.
 nem Aux1Sg látPartPass semmit és senkit
 'Nem láttam semmit és senkit.'
- (227) Nessuno mi ha detto niente.
 senki PronCll1Sg(Dat) Aux3Sg direPartPass semmit
 'Nekem senki nem mondott semmit³⁶.'

Eldöntendő kérdő mondatokban akkor is hiányozhat a *non* tagadó partikula, ha a negatív névmás ige utáni pozíciót foglal el, ilyenkor a névmás pozitív értelmezést nyer:

- (228) Hai visto nulla / nessuno?
 Aux2Sg látPartPass semmit / senkit
 'Láttál valamit / valakit?'

A határozatlan névmásokkal kapcsolatosan még sok mindent lehetne/kellene tisztázni, hisz – mint már említettem – problematikus kategóriáról van szó, de ez túl messze vinne bennünket tematikánktól, így itt most lezárom a kérdést, azzal a magától értetődő pontosítással, hogy ezeket az elemeket is, mint a többi névmást, ha helyjelölő funkcióban lépnek fel, prepozícióval együtt használjuk:

³⁶ A magyarban is érdemes figyelni arra a tényre, hogy ha az ige előtt negatív névmás áll, akkor az ige előtt általában *sem* tagadósó szerepel (de *nem* is lehet): *Senki sem (/nem) mondott nekem semmit*. Ha viszont tagadó igével kezdődik a mondat, akkor csak a *nem* használható: *Nem mondott nekem senki semmit*. Ezek a magyarban a többszörös tagadás esetei.

- (229) In certi posti questo è normale.
 Prep bizonyosPIH helyPIH ez létige3Sg normális
 'Bizonyos helyeken ez normális.'

A határozatlan névmások funkciója

Mivel a határozatlan névmások csoportosítása funkcionális alapon történt, utalok a fent elmondottakra. A halmazreferenciáról a magyar nyelv határozatlan és általános névmásainak tárgyalásakor is volt szó, ezt sem ismétlem meg itt. Itt csupán az olasz határozatlan névmások mind deiktikus, mind forikus használhatóságára szeretném felhívni még a figyelmet, és arra, hogy értelmezésükből adódóan partitivusi jelentésárrnyalattal rendelkező(het)nek, a magyar határozatlan névmásokhoz hasonlóan:

- (230) Qui qualcuno mente (qualcuno dei presenti).
 itt valaki hazudik3Sg (valaki Prep-aPIH jelenlevőPIH
 (Helyzethez kötött, kézmozdulattal kísért deiktikus referencia.)
 'Itt valaki hazudik (a jelenlevők közül).'
- (231) Non si fida di nessuno.
 nem PronCIRefl3Sg bízik3Sg Prep senki
 (Nem helyzethez kötött, hanem általános olvasattal való forikus alkalmazás.)
 'Nem bízik senkiben.'

³⁷ A diakroniában történt fejlődést itt nem tárgyalom, csupán utalok arra, hogy az olasz helyhatározószók nagy része latin vagy őslasz megkövesedett prepozíciós kifejezésből vagy ablativus ragos névszói csoportból származik: latin *ā + torno* (< *tornus* 'eszterga', amelynek itt nyilvánvalóan körkörös mozgást felidéző szemantikája a döntő) > *attorno* 'körül, köré', latin *de + ĩntro* 'benn' > *dentro* 'benn' stb.

4.2 A határozószók morfoszintaktikai jellemzői

A határozószó legfőbb alaki jellemzője, hogy nem toldalékolható. A határozószók önállóan állnak mint puszta alaptag, nem egyeznek számban és nemben a mondat más elemeivel. Ebben hasonlítanak a prepozíciókra, de a két kategória között fontos szintaktikai természetű különbség az, hogy a prepozíció mindig bővítményével, tipikusan egy NP-vel jelenik meg, míg a határozószó rendszerint önmagában áll. E kritérium alapján történik a több szótagú prepozíciók és az egy szótagúak közül a *su* 'fent, fel' elem határozószóként való osztályozása akkor, amikor vonzatuk nélkül, önállóan végeznek helyjelölést.

Morfológiai szempontból a határozószók négy csoportra oszthatók:

1. egyszerű morfológiájú, fonetikailag redukált, további származékelemekre nem bontható formák: *via* 'el', *giù* 'lent/le', *su* 'fent/fel';
2. a több szótagú prepozíciók és a partikulák körébe tartozó, általában két–három szótagos elemek, amelyek a grammatikalizálódás folyamatában különböző stádiumban vannak, de ha derivatív morfológiájuk áttetsző is, mindenképpen egy szóba írandók (*davanti* 'elől/előre', *dietro* 'hátral/hátra' stb.);
3. határozószói szókapcsolatok, azaz több, különírt szóból álló szerkezetek, amelyek egy egy szótagú prepozícióból és egy több szótagú prepozícióból vagy névszóból állnak (*di sopra* 'fentről', *in mezzo* 'középen' stb.);
4. néhány latin kifejezés: *in itinere* 'folyamatában, közben' (ez utóbbi csoportot elenyésző jelentősége miatt nem tárgyalom tovább).

Az első csoportba sorolandók a *via* 'el' és *giù* 'lent, le', amelyek partikulákként is állhatnak és a partikulaként, illetve egy szótagú prepozícióként is működő, de ott különleges státusszal bíró *su* 'fent, fel'. A *giù* 'lent, le' és a *su* 'fent, fel' kapcsolódhat a deiktikus helyhatározószókkal, akár egybeírva is: *lassù* 'ott fenn, odafenn, oda fel', *quassù* 'itt fenn, ide fel', *laggiù* 'odalent, oda le', ami arra utal, hogy ez utóbbi esetben szóösszetétel felé tartó alakulatokról van szó. Az egyszerű határozószók kettőzött formája a mozgás lassúságát, fokozatosságát érzékelteti: *si calò giù giù per la fune* 'lassan ereszkedett le a kötélén'.

A második csoport elemei általában összetett (derivatív) morfológiát felmutató, két- és három szótagú testesebb alakulatok. Egyesek egyszerű, származékelemekre nem bontható formáknak tűnnek, legalábbis a szinkroniában, bár sokszor latin vagy ólasz összetett szerkezetek összeolvadásával keletkeztek: latin *de ab ante* > *davanti* 'elől/elé', latin *de retro* > ólasz *drieto* > *dietro* 'hátral/hátra' stb. Ezek közé sorolhatók a következők: *davanti* 'elől/elé', *dietro* 'mögötte/mögé', *fuori* 'kint/ki', *dentro* 'bent/be', *sopra* 'fent/fel', *sotto* 'lent/le', *lontano* 'messze/messzire', *vicino* 'közel/közelre', *oltre* '-N túl/-N túlra', *presso* 'közel', *contro* 'szemben, szembe, ellene', *via* 'távolban/el', *prima* 'előtte/elé', *verso* 'felé', *dopo* 'utána', *lungo* 'mentén'. Vannak köztük az alkotó elemeiket transzparens módon láttató határozószók is: *a canto* > *accanto* 'mellette/mellé' (a *canto* 'oldal(só rész)' főnév grammatikalizálódásával), *indietro* 'hátra', *addosso* 'rajta, neki, hozzá', *appresso* 'közel', *intorno* 'körül/köré', *attorno* 'körül/köré', *incontro* 'szembe, elé, felé', *dirimetto* 'szemben', *attraverso* 'keresztben/keresztbe', *rasente* '(olyan) közel -HEZ, (hogy szinte érinti)'.

A formailag, és ezzel párhuzamosan szemantikailag is kevésbé transzparens alakoknak a grammatikalizáció folyamatában való előrehaladottabb fokát mutatja az a tény, hogy körükben több olyan elem található (*contro* 'szemben, szembe, ellene', *oltre* '-N túl/-N túlra', *dopo* 'utána', *presso* 'közel', *lungo* 'mentén'), amelyek elsősorban prepozícióként használatosak, helyhatározói alkalmazásuk marginális, illetve feltételekhez kötött.³⁸ A *lungo*

³⁸ Csupán két több szótagú prepozíció van, amelynek nincs határozói használata: *verso* 'felé' és a *fino a* '-IG'.

'mentén' csak rögzült helyhatározói szókapcsolatokban fordul elő: *in lungo e in largo* (= *dappertutto*) 'mindenütt', *per lungo* (= *longitudinalmente*) 'hosszában'. A *presso* 'közel' csak egy deiktikus határozószó kíséretében alkalmazható helyhatározóként: *abito qui presso* 'itt közel lakom'. A deiktikus határozószók a többi helyhatározószóval is állhatnak együtt, de fakultatívan: *(li) accanto* 'ott mellette', *(qua) sopra* 'itt fenn', *(là) dentro* 'ott benn', *(qui) fuori* 'itt kinn' stb.

Volt már szó róla a prepozíciós szintagmák kapcsán, hogy az olaszban az előzményszempontot érvényesítő kiindulópont jelölése különül el morfológiailag a tartam és a végszempont egységes alakjától. Az eddig felsorolt alakok, ahogy az fordításukból is kiderül, az egy helyen/rögzített ponton való statikus állapot vagy egy valami/valaki irányába történő mozgás kifejezésében alkalmazhatók.

A harmadik csoport, a határozószói szókapcsolatok nagy részét az 1. és 2. pontban felsorolt elemek egy szótagú prepozícióval bevezetett szerkezetei alkotják. Elsősorban az egy helyről való eltávolodást jelző *di* és *da* prepozíciós kifejezéseket kell kiemelnünk (*da sotto* 'alulról', *da dietro* 'hátról' stb.), amelyek formai megoldást nyújtanak a kognitív szempontból lényeges kiindulópont – végpont (és tartam) megkülönböztetés számára. Gyakorlatilag elhanyagolható az *a* és az *in* prepozíciók alkalmazása,³⁹ amelyek elsődleges szerepe a locativusi és a lativusi értelmezés kódolása. Ez az információ azonban az 1. és 2. csoportot alkotó kifejezésekben már benne foglaltatik, gyakran formailag is igen szembetűnő módon, főleg a morfológiai transzparenciát felmutató elemek körében (*intorno* 'körül/köré', *accanto* 'mellette/mellé' stb.). Alkalmassint a *per*-rel képződnek helyhatározói szerkezetek, amelyek a nem pontos, hozzávetőleges irányjelölést hivatottak szolgálni (*passare per dietro* 'hátról közelít meg' stb.).

A határozószók harmadik csoportjának a részeként tarthatjuk számon azokat a prepozíciós kifejezéseket, amelyeknek a helyjelölés szempontjából prominens szemantikával rendelkező névszói bővítményük van (például az égtájak neve, a jobb, illetve bal oldal, a közép és néhány más: *a nord* 'északon/északra', *da destra* 'jobbról', *in mezzo* 'középen', *da basso*⁴⁰ 'alulról' stb.).

A helyhatározószók csak a *proprio* 'éppen', *anche* 'is', *soltanto* 'csak', *perfino* 'még ... is' típusú kirekesztő értelmű kifejezésekkel bővíthetők (*anche sopra* 'fenn is', *soltanto dentro* 'csak benn' stb.), amelyek mindig megelőzik a helyhatározószót.

A több szótagú prepozíció-határozószók módosíthatók határozószói kategóriájú fok- vagy mértékhatározóval (*molto vicino* 'nagyon közel', *poco lontano* 'kicsit messze' stb.). Közülük néhány fokozható (*più lontano* – *lontanissimo* 'messzebb – nagyon messze', *un po' più su* 'kicsit feljebb' stb.). Ritkán képzőkkel is elláthatók: *lontano* – *lontanuccio* 'messze – elég messze (kendőzött rosszállással)', *indietro* – *indietreggiare* 'hátról – hátrál'.

³⁹ Léteznek ugyan a beszélt nyelvben *piegare in dentro* 'befelé hajt' típusú szerkezetek, ahol az egy szótagú prepozíció egyértelműsíti a lativusi irányultságot.

⁴⁰ Ahogyan a prepozíciós szókapcsolatok esetében, itt is a határozott névelő hiánya mutatja többek között a szerkezet grammatikálizálódását.

4.3 A határozószók szerepe a mondatban

Az olasz ADVP is lehet a mondatban mind szabad határozó, mind vonzat:

- (235) [NPDavide] [VPè andato lontano].
 Dávid Aux3Sg megyPartPass messze
 (ADVP itt kötött bővítmény, az ige vonzata.)
 'Davide *messze* ment.'

- (236) [ADVPLontano] [VPSi vedevano le luci della città].
 Messze siImpers látPass3Pl aPIN fényPIN Prep-aSgN városSgN
 (ADVP itt szabad bővítmény.)
 'Messze látszottak a város fényei.'

A kétfajta szerepről már volt szó, így itt nem ismétlem meg az ott elmondottakat, csak néhány olasz jellegzetességet emelek ki. Az olasz nyelvben a helyhatározói funkcióban szereplő határozószók igei határozói (szerkezetileg az igehez, illetve VP-hez kapcsolódó kötött bővítményi) vagy mondathatározói (szerkezetileg nem az igehez, illetve VP-hez kapcsolódó adjunktumi) mivolta szintaktikai viselkedésük alapján különül el (Salvi–Vanelli 2004: 181–184, Lonzi 1991: 350–356). A következő jegyek meghatározók: 1. a tagadás hatókörének kiterjedése, 2. a határozószó mondatban elfoglalt helye.

1. Az igehatározó esetében a tagadás hatóköre kiterjed, mondathatározó esetében nem terjed ki a határozószóra:

- (237) NPDavide] [NEGPhon è andato lontano].
 Dávid nem Aux3Sg megyPartPass messze
 'Dávid nem ment *messze*.'

- (238) [ADVPLontano] [NEGPhon si vedevano
 messze nem siImpers látPass3Pl
 le luci della città].
 aPIN fényPIN Prep-aSgN városSgN
 'A távolban (messze) nem látszottak a város fényei.'

2. A mondathatározó helye a mondatban szabadabb, mint az igehatározóé, hiszen szerkezetileg nem kapcsolódik szorosan egyik mondatrészhez sem. Általában vagy modalejei vagy mondatvégi helyzetben áll, illetve vesszővel elválasztva a mondat többi részétől, be is ékelődhet:

- (239) a. Lontano si vedevano le luci della città.
 Messze siImpers látPass3Pl aPIN fényPIN Prep-aSgN városSgN
 b. Si vedevano le luci della città lontano.
 siImpers látPass3Pl aPIN fényPIN Prep-aSgN városSgN messze
 c. Si vedevano, lontano, le luci della città.
 siImpers látPass3Pl messze aPIN fényPIN Prep-aSgN városSgN
 'A távolban (messze) látszottak a város fényei.'

Az igehatározó (igét követő) pozíciója adott a mondatban, hisz szerkezetileg szorosan kötődik a VP-hez:

- (240) a. Davide è andato lontano.
 Dávid Aux3Sg megyPartPass messze
 b. *Davide lontano è andato.
 Dávid messze Aux3Sg megyPartPass
 c. *Lontano Davide è andato.
 messze Dávid Aux3Sg megyPartPass
 ‘Dávid messze ment.’

4.4 A határozószók szemantikai terheltsége

A helyhatározószók nem helyhatározói viszonyok kifejezésére való alkalmazása marginálisnak mondható (vö. a magyarral: 5.4). Mindez logikusan következik „autoszemantikus”, kontextustól független önálló jelentésükből. A határozószóknak szemantikailag jól behatárolt jellemzőik vannak, amelyek kevésbé teszik őket alkalmazkodóvá eltérő kontextusok kódolására (erről l. részletesebben 3.5).

Néhány névmási alapszavú határozószó alkalmazható csupán elsősorban időhatározói viszonyok kódolására:

- (241) Anna è arrivata prima / dopo.
 Anna Aux3Sg érkezikPartPass előbb / később
 ‘Anna előbb / később érkezett.’
- (242) Ho deciso di non aspettare oltre.
 Aux1Sg elhatározPartPass Prep nem várni tovább
 ‘Elhatároztam, hogy nem várok tovább.’

4.5 Névmási alapszavú határozószók

A határozószói névmásokat a határozószó kategória tagjaiként elemzem (vö. a magyar nyelvre vonatkozóan 5.5), mivel határozói csoportot helyettesítő lexikai egységek. Az olasz nyelvtenok általában nem különítik el őket a határozószó kategóriáján belül, ennek oka egyrészt az, hogy maroknyi szókészleti elemről van szó, de főleg az, hogy az olaszban csak az itt következő kifejezések különülnek el morfológiailag egyértelműen mint határozószói formák. A 4.1-ben tárgyalt határozószók ugyanis – mint láttuk – partikulákként és prepozíciókként is használatosak. A kontrasztivitás szempontjait szem előtt tartva tárgyalom ebben az alfejezetben a névmási alapszavú határozószókat.

4.5.1 A névmási alapszavú határozószók morfoszintaktikai jellemzői

A névmási alapszavú határozószók körében a legérdekesebb jelenséget a személyes névmások (többek között) locativusi értelmezésű *ci*, *vi*, *ne* klitikumok formájában létező alakjai alkotják, amelyeket már bevezettem a személyes névmások tárgyalásakor. Morfológiai besorolásuk nem egyértelmű az olasz nyelvtenokban: ennek oka az, hogy a többi névmástól eltérően nem csupán névszót helyettesítenek, hanem egész helyhatározói szintagmát, ami lehet NP vagy PrepP (ezért volt már szó róluk a prepozíciós kifejezések

alfejezetben, ahol a klitikumok morfoszintaktikai viselkedését is bemutattam, így ezt nem ismétlem itt), de ADVP is (ezért jogos itt is szót ejtenünk róluk). E viselkedésük alapján Salvi és Vanelli (2004: 125, 146) azt indítványozzák, hogy ne is névmásokként (*pro-nomi*) tartsuk őket számon, hanem *pro-szintagmákként*.

Locativusi értelmezésük alapján el kell különítenünk a *ci/vi* alakokat a *ne* elemtől. A *ci* forma gyakoribb alkalmazású, mint a *vi*, ez utóbbi ugyanis inkább a formális stílus sajátja. *Ci* helyettesíthet *a/in*, *per* és *su* egy szótagú prepozíciókkal álló NP-t, és „embert” jelentő névszóval a *da* is szóba jöhet, de csak locativusi és lativusi értelmezéssel. Ugyanígy a helyhatározós szintagma⁴¹ helyett is állhat:

- (243) Anna vive a Padova / in questa casa / da Davide /
 Anna él3Sg Prep Padova / Prep ezSgN házSgN / Prep Dávid /
 da te / giù da due anni.
 Prep te / lent Prep két év
 = Anna ci vive da due anni.
 Anna PronCILoc él3Sg Prep két év
 'Anna Padovában / ebben a házban / Dávidnál / nálad / lent él két éve.'
 = 'Anna itt / ott él két éve.'
- (244) Anna viene a Padova / in questa casa / da Davide /
 Anna jön3Sg Prep Padova / Prep ezSgN házSgN / Prep Dávid /
 da te / a nord domani.
 Prep te / Prep észak holnap
 = Anna ci viene domani.
 Anna PronCILoc jön3Sg holnap
 'Anna Padovába / ebbe a házba / Dávidhoz / hozzád / északra jön holnap.'
 = 'Anna ide / oda jön holnap.'
- (245) Anna è arrivata da Padova / da sud in otto ore.
 Anna Aux3Sg megérkezikPartPass Prep Padova / Prep dél Prep nyolc óra
 = *Anna ci è arrivata in otto ore.
 Anna PronCILoc Aux3Sg megérkezikPartPass Prep nyolc óra
 'Anna nyolc óra alatt érkezett meg Padovából / délről.'
- (246) Anna qualche volta passa per Padova / per di qua.
 Anna néhány alkalommal jár3Sg Prep Padova / Prep Prep itt
 = Anna ci passa qualche volta.
 Anna pronCILoc jár3Sg néhány alkalommal
 'Anna néha Padovában / erre jár.'

⁴¹ A *via* 'el' határozószó kivételt képez, ami valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy a határozószó > partikula irányú grammatikalizációs fejlődésben ez az elem van az olasz nyelvben a legelőrehaladottabb állapotban, így kezd inkább partikulaként, mint határozószóként viselkedni.

- (247) Anna ha messo il vaso
 Anna Aux3Sg teszPartPass aSgH virágcserepetSgH
 sul davanzale / là.
 Prep-aSgH ablakpárkánySgH / oda
 = Anna ci ha messo il vaso.
 Anna PronCILoc Aux3Sg teszPartPass aSgH virágcserepet
 'Anna az ablakpárkányra / oda tette a virágcserepet.'

A *ci*-vel való pronominalizáció feltétele az, hogy a helyettesítendő helyhatározói kifejezés az ige vonzatkeretében álló argumentum legyen (ez a *ci* klitikum jellegéből logikusan következik is). Ez utóbbi kritérium alapján az ige nem helyhatározói vonzatai is kliticizálódhatnak (kivételt képeznek az első és második személyű személyes névmásokkal képzett PrepP-k), sőt az *a* prepozícióval bevezetett infinitivusi alárendelő mondatok is:

- (248) All'università / lì, Anna mi ha aspettato per due ore.
 Prep-aSgN-egyetemSgN / ott Anna engem Aux3sg várPartPass Prep két óra
 = *Mi ci ha aspettato per due ore.
 Engem PronCILoc Aux3sg várPartPass Prep két óra
 (A helyhatározói kifejezés nem az ige argumentuma.)
 'Az egyetemen / ott Anna két órát várt rám.'

- (249) Anna ha rinunciato al viaggio.
 Anna Aux3Sg lemondPartPass Prep-aSgH útSgH
 = Anna ci ha rinunciato.
 Anna PronCILoc Aux3Sg lemondPartPass
 (Az ige nem helyhatározói értelmezésű vonzata pronominalizálódik.)
 'Anna lemondott az útról. = Anna lemondott róla.'

- (250) Anna ha rinunciato a te.
 Anna Aux3Sg lemondPartPass Prep te
 = *Anna ci ha rinunciato.
 Anna PronCILoc Aux3sg lemondPartPass
 (Második személyű személyes névmással alkotott PrepP.)
 'Anna lemondott rólad.'

- (251) Anna ha rinunciato ad andare a Budapest.
 Anna Aux3Sg lemondPartPass Prep menni Prep Budapest
 = Anna ci ha rinunciato.
 Anna PronCILoc Aux3Sg lemondPartPass
 (A prepozícióval bevezetett alárendelő mondat pronominalizációja.)
 'Anna lemondott arról, hogy Budapestre utazzon.'
 = 'Anna lemondott róla.'

A *ne* klitikum, amelynek elsődleges jelentése partitivusi-genitivusi értelmezésű, helyjelölő funkciójában ablativusi viszonyt kódol. Ennek értelmében *di*-vel és *da*-val álló névszókát, illetve határozószói szókapcsolatokat helyettesít abban az esetben, ha a helyettesítendő helyhatározói kifejezés az ige vonzatát képezi. Kivételt alkotnak az első és második személyű személyes névmásokkal képzett PrepP-k, ugyanúgy, mint a *ci/vi* esetében.

Mivel a *ne* működése megegyezik a *ci/vi* klitikumokéval, kevesebb példával szemléltetem használatát:

- (252) Anna è tornata da Padova / da lì ieri.
 Anna Aux3Sg visszajönPartPass Prep Padova / Prep ott tegnap
 = Anna ne è tornata ieri.
 Anna PronClLoc Aux3Sg visszajönPartPass tegnap
 'Anna tegnap visszajött Padovából / onnan.'
- (253) Anna è contenta del regalo.
 Anna létige3Sg boldog Prep-aSgH ajándékSgH
 = Anna ne è contenta.
 Anna PronCl létige3Sg boldog
 (Az ige nem helyhatározói értelmezésű vonzata pronominalizálódik.)
 'Anna örül az ajándéknak.'
 = 'Anna örül neki.'

A több szótagú prepozíciók NP/PreP eleme is pronominalizálható a locativusi klitikumokkal. Anyanyelvi informánsaim szerint a *dopo* 'után' és a *prima* 'előtt' prepozíciós szerkezetek esetében kizárt a klitikum használata az NP helyett: ennek oka az lehet, hogy ez a két prepozíció a mai olaszban elsődlegesen az időhatározó-jelölésben vesz részt, locativusi értelmezése marginális, bár nem kizárt. A *lungo* 'mentén' prepozíció melletti NP kliticizációja is kételyeket támaszt: ez talán (a még) túlságosan transzparens (melléknévi származású) alaknak tulajdonítható. Végül a *fino a* '-IG' is kizárt a kliticizálódó NP-t vonzó prepozíciók köréből. A többi több szótagú prepozíció – függetlenül attól, hogy kötelezően vagy fakultatívan vonz egy szótagú prepozíciót tartalmazó PrepP kategóriájú bővítményt, vagy egy szótagú prepozíció közbeékelődése nélkül, közvetlenül vonzza a főnévi kifejezést –, sőt még a testes prepozíciós szókapcsolatok is mind megengedik a mellettük álló NP vagy PrepP kliticizálódását, de csak locativusi/lativusi irányulás esetén. A *fuori di* '-N kívül' és a *lontano da* '-TŐL távol' esetében, amelyek kötelezően *di* és *da* egy szótagú prepozíciókkal állnak, a *ne* használatos, az összes többivel szerkezetet alkotó NP/PrepP a *ci/vi*-vel pronominalizálódik:

- (254) Ogni giorno passo vicino a casa sua.
 Minden nap elmegy1Sg Prep Prep házSgN PronPoss3SgN
 = Ogni giorno ci passo vicino.
 Minden nap PronClLoc elmegy1Sg Prep
 'Mindennap elmegyek a háza mellett.'
 = 'Mindennap elmegyek mellette.'
- (255) Vive lontano dai genitori.
 Él3Sg messze Prep-aPIH szülőkPIH
 = Ne vive lontano.
 PronClLoc él3Sg messze
 'Messze él szüleitől.'
 = 'Messze él tőlük.'

- (256) Siamo saliti a bordo della barca a vela.
 Aux1Sg felszállPartPass Prep fedélzet Prep-aSgN csónakSgN Prep vitorla
 = Ci siamo saliti (a bordo).
 PronCILoc Aux1Sg felszállPartPass Prep fedélzet
 'Felszálltunk a vitorlásra.'
 = 'Felszálltunk rá.'

A mutató névmások csoportját a deiktikus helyhatározószók *qui, qua* 'itt/ide', *lì, là* 'ott/oda' (l. 54. táblázat) alkotják, amelyek az olasz nyelvtenokban a helyhatározószók prototipikus formáiként jelennek meg. Értelmezésükhöz szükséges a beszédhelyzet ismerete, azaz annak a helynek az ismerete, ahol a beszélő tartózkodik a beszéd pillanatában. A nyelvtenok a mutató névmások körében tapasztalt hármas tagolódást követő rendszerről szólnak, így én is ezt a felosztást követem az 54. táblázatban, ugyanakkor nyugodtan állíthatjuk (vö. Salvi–Vanelli 2004), hogy a mai standard olasz deiktikus helyhatározószói a magyarhoz hasonlóan két pólus vonzásában osztoznak meg, azaz nem különülnek már el a hallgatóhoz közeli helyjelölés eszközei (ugyanaz a fejlődési tendencia figyelhető meg az olasz mutató névmások körében is).

54. táblázat. Deiktikus helyhatározószók és mutató névmásokkal való párhuzamuk.

Deiktikus értelmezés	Mutató névmás- sorok párhuzamai	Helyhatározószók
a beszélőhöz közel	questo	qui, qua
a hallgatóhoz közel	codesto	costi, costà
a beszédaktus mindkét résztevőjétől távol	quello	lì, là

Ahogy a határozószók tárgyalásakor tapasztaltuk, locativusi/lativusi irányultságot kifejező alapalak prepozícióval ellátott formái használatosak az ablativusi (és esetleges egyéb⁴²) értelmezés kódolására: *di qui* 'innen', *da lì* 'onnan'. Esetenként halmozott prepozíciókkal is állhatnak: *per di qui* 'errefelé'.

Arról is volt már szó, hogy a névmások funkcionális osztályai az olaszban (a személyes és a mutató névmási alakokat leszámítva) a következők: kérdő, vonatkozó, határozatlan. Alakjaik az 55. táblázatban láthatók.

⁴² Létezik például *in qua* 'erre(felé)', *in là* 'arra(felé)', ahol a prepozíció egyértelműsíti a lativusi irányultságot a locativusi *qua* 'itt' és *là* 'ott' alakokkal szemben.

55. táblázat. A kérdő, vonatkozó és határozatlan névmási alapszavú határozószók.

Funkcionális osztály	Ablativusi	Locativusi – lativusi
Kérdő	da dove? donde?* onde?* 'honnan?'	dove? ove?* 'hol/hová?'
Vonatkozó	da dove, donde*, onde* 'ahonnan'	dove, ove* 'ahol/ahová'
		(d)ovunque (+ congiuntivo) 'bárhhol, ahol/bárhová, ahová'
Határozatlan	(da altrove 'máshonnan')	altrove 'máshol'
		dappertutto 'mindenhol, mindenhová'
		(d)ovunque** 'bárhhol/bárhová'

* Ritka, irodalmi nyelvi alak.

**Beszélt nyelvi forma. A puristák szerint csak vonatkozó névmási értelemben használatos.

Jól látható, hogy nagyon kevés névmási alapszó létezik az olaszban, a beszélt nyelvben ténylegesen használt alakok körében csak a *dove?* 'hol/hová?'. Ez alkot összetételeket vonatkozó és határozatlan (általános megengedő) névmási használatra az *-unque* elemmel (vö. az általános névszói névmások alakjaival (51a.-b. táblázatokban) és határozatlan névmási használatra az *altro* elemmel (*altr(o)* + *(d)ove* kombináció)). Általános totális értelmezésben a *da* + *per* + *tutto* elemek összetétele használatos. Érdekes a *donde* (elavulóban lévő) szintetikus alak megjelenése ablativusi jelölésre. Ez az olasz névszórendszerben kivételes, hisz az ablativusi értelmezés kifejeződésének explicit hiánya miatt a kiinduló szempontot mindig egy analitikus, „*da/di* prepozíció + a locativusi–lativusi alapalak” típusú szerkezettel fejezzük ki.

Feltűnő a névmási szerveződésben a vonatkozó jelentésre fektetett hangsúly, ahol egy a magyarban nem létező speciális alak is felbukkan (*andrò dovunque tu desideri* 'elmegyek bárhová, ahová akarsz'), ugyanakkor főleg a határozatlanság formáinak szűkössége is szembeötlő: nincs különleges formája sem a negatív, sem a szűk értelemben vett határozatlan értelmezésnek. A rendszer névszói névmásokkal (vonatkozó, kérdő és határozatlan névmások) alkotott analitikus szerkezetekkel tartható egyensúlyban: *da qualche parte* 'valahonnan/valahol/valahová' (szó szerint: valamilyen helyről/-en/re)', *da nessuna parte* 'sehonnan/sehol/sehová' (szó szerint: semmilyen/semelyik helyről/-en/re)' stb.

4.5.2 A névmási alapszavú határozószók funkciói

A határozószói névmások a névszóiakhoz hasonlóan indirekt denotatív jelentéssel rendelkeznek, nincsen független referenciájuk. Ennek következtében referenciálisan értelmezhetők deixis vagy (anaforikus és kataforikus) koreferencia révén, illetve sajátos logikai operátori szerep felvétele által halmazreferenciával rendelkeznek. E funkciókat a magyar téri nyelv 3.6 fejezetében tárgyaltam részletesen, ezért itt csupán egy összefoglaló táblázatban szemléltetem az olasz határozószói névmások funkcionális eloszlását.

56. táblázat. Névmási alapszavú határozószók referenciális funkciói.

Referencia típus ↓	Névmás- fajta →	Szemé- lyes (klitikum)	Mu- tató	Vonat- kozó	Kérdő	Hatá- rozat- tlan	Általá- nos
Deixis		--	+	--	--	--	--
Koreferencia	tagmondaton belüli	+	--	--	--	--	--
	tagmondaton túli	+	+	--	--	--	--
	konnexió	--	(+)	+	--	--	--
Halmazreferencia		--	--	--	+	+	+

ÖSSZEGZÉS

Osztom azt a legújabb nyelvészeti szakirodalomban teret nyerő felfogást, amely – mint fent utaltam rá – nem is annyira új: a főnévi kifejezések szemantikai funkcióinak kódolásakor egy közös adpozíciós P kategóriával¹ van dolgunk, függetlenül attól, hogy ez a különböző nyelvekben, illetve egy nyelven belül is milyen morfológiai eszközökkel fejeződik ki (esetragokkal, névutókkal, prepozíciókkal vagy akár más (például igekötőszerű) partikulákkal, klitikumokkal stb.). Funkcionális szempontból a nyelvek különböző alkalmazhatóságai megfeleltethetők egymásnak, hisz mind arra szolgálnak, hogy nyelvspecifikusan ugyan, de a felszíni, morfológiai szinten értelmezzék a mögöttes, nem kézzelfogható, szintaktikai és szemantikai szinten megnyilvánuló általános nyelvi mintákat (vö. pl. Haspelmath 2007, 2010; Iggesen 2013).

A magyar nyelvre vonatkozóan Hegedűs Veronika (2014) javasolta egy a névutókat, a (hely)határozóragokat, a helyhatározószókat és az igekötőket magába foglaló közös adpozíciós P kategória felvételét. Szerinte erre két okunk van: az egyik történeti, a másik szintaktikai. Ezekhez a magyar mint idegen nyelv oktatásának szempontjait is figyelembe véve egy harmadik, gyakorlati hasznú indítékot is szeretnék csatolni.

Láthattuk, hogy történeti távlatokban szemlélve a téri viszonyok kódolásában alkalmazott nem igei származású elemek összefüggései jól kivehetők. Azonos eredetük magyarázza, hogy a leíró nyelvtanokban a helyviszonyokat kifejező elemek körében egy kifejezést több szófajba besorolva találunk meg: ugyanaz a szó lehet névutó, határozószó, de igekötő is, hisz egy grammatikalizációs folyamat különböző stádiumában lévő formákról van szó. Az alapnyelvre visszavezethető és már az ősmagyar korban jelentős mértékben kiterjedő határozórendszer primer ragokból alakult ki. A primer (hely)határozóragokkal ellátott névszók szolgáltak alapul a határozószók és a névutók létrejöttéhez, majd egyes névutókból születtek a szekunder határozóragok.

A névutós kifejezés belső szerkezetének átalakulásával magyarázhatók azok a folyamatok, amelyek következtében egyes P elemek lexikailag kiürülve (fél)funkcionális elemekké válnak: valódi névutókká, illetve ezek további redukálódásával ragokká. Ez utóbbiak főnévi bővítményük mellett immár teljesen elveszítve önállóságukat hangrendi illeszkedést is kifejlesztettek. Személyes névmási vonzatuk esetén azonban a grammatikalizáció megrekedt, valószínűleg azért, mert a névmás gyakran fonetikailag zéró alakú volt, így a névutó nem tudott mihez hozzásimulni és illeszkedni. A mai határozóragos alakokban a személyraggal ellátott tórmorféma történetileg névutó. A rejtett vagy megnevezett személyes névmással való relációjukban a határozóragok megőrizték (történetileg) névutói kategóriájukat és viselkedésmódjukat: *(én)hozzám* vö. *(én)alattam*. Ha igemódosítói szerepet kapnak, akkor viszont már nem egyező (ragtalan NP-t vonzó) névutók, hanem szótárilag rögzült igekötők lesznek (*hozzányúl*). A személyes névmások esetragos alakjai a mai magyar nyelvben a nyelvváltozás egy korábbi állomását tükrözik, amelyen a névszók már túlhaladtak. A korábban grammatikalizálódott elemek a szinkroniában új szerepkörben mutatkoznak meg: igéhez vonódva helyhatározószók, igekötők lesznek.

¹ Az elnevezés a nemzetközi szakirodalomban használatos prepozíció és posztpozíció terminusokból származik, amelyek az adpozíciók fejelejtű, illetve fejejtű szintaktikai helyzetére utalnak.

Mindez beilleszthető az általános tipológiából ismert nyelvváltozási trendek körébe, és összhangban áll az egyetemesnek vélt tendenciákkal és kategorizálással.

A magyar mint idegen nyelv gyakorlati oktatási szempontjait figyelembe véve a P kategória beiktatása azzal az előnnyel jár, hogy a magyar helyviszonyító elemek strukturálódását nem mint az olasz nyelvi rendszerhez képest különleges formákat magába foglaló bonyolult hálózatot tárgyaljuk, hanem a diákok anyanyelvében is meglévő morfémaosztályok variációiként tudjuk ábrázolni. A két nyelv rendszerszemlélete közös nevezőre hozható.

Az indoeurópai nyelvcsaládon belül (nem csak az olasz viszonylatában) a prefixumok, partikulák, prepozíciók és határozószók (az olasz P elemek) közös eredete mellett több nyelvtudós tette le a voksát² arra a következtetésre jutva, hogy az adjunktum szerepű határozószók szintaktikai mobilitásuknak köszönhetően névszókhoz kötődve prepozíciókká, igéhez csatlakozva pedig ige előtti helyzetben prefixummá, ige után partikulává váltak grammatikalizációs és/vagy újraelemzési folyamatok következtében. Az olaszban az ige szatellit elemeiként fellépő (prefixumok és) partikulák a határozószók és a prepozíciók közötti bizonytalan státuszú elemek. Nem mindig könnyű elkülöníteni az IP-szerkezeteket a prepozíciós és határozószói szintagmáktól, ami arra enged következtetni, hogy a szóban forgó összetevők egy töről fakadnak.

Az olasz standard nyelvben most kibontakozóban lévő partikulák – ezeknek is különböző fejlődési fokozatai –, amelyek az immár majdnem teljesen elhomályosuló latin prefixumok helyébe léptek/lépnek, annyira új nyelvi jelenséget képviselnek, hogy a nyelvtanokban még nem is szerepelnek. Megfigyeltük, hogy az IP-szerkezetek terjedése egy általános, az analitikus igei konstrukciók térnyerésének tendenciájába illeszkedő folyamat (vö. Antelmi 2002), ahol a tipológiai és strukturális tényezők elsődlegesek az areálisakkal szemben.

Tipológiai szempontból a mozgás az egyik legfontosabb olyan reláció, amely valami módon a nyelvi formában is kifejeződik: nem ismerünk olyan nyelvet, ahol teljesen neutralizálódott volna a mozgás koncepciója. A nyelv központi rétegéről lévén szó, ha egy mozgást kódoló nyelvi szint „károsodik”, és ennek következtében funkcionálisan a minimális szemantikai adekvátság sérül, akkor azt helyre kell hozni, ami általában a korábbtól eltérő nyelvi eszközökkel történik. Az olasz IP-szerkezetek kialakulása és terjedése ezt kiválóan példázza. A latin (származású) prefixum + ige szerkezetben a prefixumnak az igével való összemósódása, és ennek következtében eredeti irányjelölő szerepének elhomályosulása, illetve kompozicionális jelentésének megszűnése következtében a nyelv a mozgásra vonatkozó információt az igéhez (módosítóként, és nem csupán adjunktumként) kapcsolódó határozószóra ruházta át. Az újabb keletű V + AdvP összetételű analitikus szerkezet a korábbi (latin) szintetikus Prefixum-V struktúrához képest világosabban fejezi ki a komplex információt (mozgás + irány). Ezzel párhuzamosan újjászerveződtek a nyelvben a nyelvtani funkciók kifejezésének eszközei is, a latin esetrendszer lecserélődött a prepozíciókkal kifejezett szintaktikai viszonyok javára. Ezt a fajta nyelvi fejlődést azok a nyelv tipológiai jellemét is érintő (strukturális) változások tették lehetővé az olaszban, amelyek következtében egy a (diakroniában) bal oldali módosítókat alkalmazó nyelv jobb oldali módosítókat befogadóvá vált, sőt a szinkroniában ez utóbbi szerkesztésmód a produktívabb a korábbihoz képest (Vicario 2008).

² Például Lehmann, Christian (1995 [1982]), *Thoughts on Grammaticalization*, LINCOM Studies in Theoretical Linguistics 01, München–Newcastle, LINCOM EUROPA; Lehmann, Winfred P. (1974), *Proto-Indo-European Syntax*, Austin and London, University of Texas Press (idézi Masini Francesca 2006: 74–76).

Az irányjelölő prefixumoknak általában akcióminőség-, illetve aspektusjelölő funkciójuk is van (vö. Talmy 2005: 327): így volt ez a latinban is, ahol azonban már időszámításunk kezdetén viaszorulóban volt. Az óolaszban az 1200-as évektől fogva mutatható ki az IP-szerkezetek felbukkanása, tehát (a germán nyelvekkel ellentétben) elég hosszú „lappangási” idő telt el a latin prefixumos igék akcióminőség-/aspektusjelölésének visszafejlődése és az IP-szerkezetek meggyökeresedése között. Így eme újabb keletű struktúrák megjelenésükkel előlrl kezdtek a fejlődési ciklust, amely azt az űrt volt hivatott betölteni, amit a latin helyhatározói prefixumos igék szerkezetének és kompozicionális szemantikájának elhomályosulása hagyott maga után.

Raffaele Simone vázolta fel a mozgás kódolásában károsodást szenvedett központi területek regenerálásában felhasznált forráselemek ciklikusságát az újlatin nyelvekre vonatkozóan: IP-szerkezetek > klitikummal kötődő ige > a korábbi szintetikus igék szemantikájába beépülő „mozgás-mozzanat”. A fejlődés e ciklusának első stádiumában van a mai olasz standard nyelv, a második fokán állnak az olasz dialektusok (Cordin 2011: 41–54), és a francia nyelv példája mutatja az utolsó fázis realizálódását (Simone 2008).

Mind a magyarban, mind az olaszban egy olyan kontinuumban érdemes tehát gondolkodnunk, amelynek egyik végletét a (hely)határozószók, a másikat a helyhatározóragok/prepozíciók alkotják, s közöttük – egymással átfedésben is – elhelyezhetők a köztes stádiumban lévő nyelvi elemek aszerint, hogy inkább határozószói vagy inkább tipikus helyhatározórag-szerű/prepozíciói tulajdonságokat mutatnak fel. A grammatikalizációs folyamatban a kevésbé grammatikaitól a grammatikább jelentés felé történő elmozdulás is graduális.

A grammatikalizáció, az a folyamat, amelynek során fogalmi tartalmú szókészleti elemek és lexikális szerkezetek meghatározott nyelvi kontextusokban grammatikai funkciót vesznek fel, elsődlegesen nyelvtörténeti értelmezésben (volt) használatos a szakirodalomban. Szinkrón perspektívában azonban egyfajta nyelvi megközelítést, tanulmányozási módot is jelenthet: a grammatika-elemzésben magyarázó tényezőként való alkalmazása feltétlenül gyümölcsöző lehet, ahogyan a fenti elemzésben mind a magyar, mind az olasz nyelvre vonatkozóan bebizonyosodott.

Sok nyelvtani kérdésben a kutatók nem értenek egyet, illetve a nyelvre vonatkozó elméleti ismereteink olykor hiányosak. A különböző nyelvészeti iskolák, elméletek nem képesek az empirikus nyelvi jelenségek teljességét tudományos igénnyel magyarázni. A jellemző az, hogy bizonyos nyelvi aspektusokat kiemelve ezekben elmélyednek, és ehhez gyakran igen komoly elméleti és technikai apparátus alkalmazása szükséges. Felmerül a kérdés: a magyar és az olasz mint idegen nyelv tanítása terén mennyi és milyen elméletet, tudományos indoklást érdemes igénybe venni, és hogyan? Erről szól a következő fejezet.

III. A KOGNITÍV NYELVÉSZET ALKALMAZÁSA A TÉRI VISZONYOK TÁRGYALÁSÁBAN

BEVEZETÉS

A következő részben a kognitív nyelvészet eredményeinek a nyelvpedagógiai gyakorlatba való átültetését indítványozom, amit több elméleti megfontolás támogat:

- A kognitív grammatika nyelvhasználat alapú, fogalmi megalapozottságú elméleti keret, és mivel a funkciók felől közelít a nyelv elemzéséhez, szorosabb kapcsolatba hozható a diákok gyakorlati tapasztalataival és természetes tudásával (vö. Kugler 2014, 2015).
- Holisztikussága lehetővé teszi a rendszer és a használat harmonizálását a grammatikaelemzés, a szociolingvisztikai, a szövegtani és a pragmatikai vizsgálódások összehangolásával (vö. Tolcsvai-Nagy 2014).
- Az a nyelvi szerkezetek ok-okozati összefüggéseit is felderíteni kívánó módszer, amelyet a funkcionális kognitív nyelvészet képvisel, hatékonyan fejleszti a diákok anyanyelvi öntudatosságát és metanyelvi tudatosságát.
- A legutóbbi pszicholingvisztikai kutatások tükrében a beszélő és hallgató nézőpontjából rendszerező, természetes nyelvi közegben született adatokból kiinduló funkcionális kognitív hozzáállással ösztönözhető és könnyebben fenntartható a diákok idegennyelv-elsajátításra irányuló motivációja. Dörnyei Zoltán feltevése alapján (Dörnyei 2014) az idegennyelv-tanulás közben szerzett tapasztalatok kihatnak a személyiség-formálódásra, a tanulók énképének alakulására.

Napjaink egyik meghatározó tudományos irányzatát a kognitív iskola képviseli. A XX. század 70-es – 80-as éveitől kibontakozó holista kognitív nyelvészet a nyelvet nem eszköznek, hanem a viláértelmezés lehetőségének tekinti, és a nyelv aktív jelentésképző tevékenységét hangsúlyozza. A holista kognitív nyelvészetről az I. részben (l. 1.2.3 fejezet) már részletesebben szóltam; a következőkben csak azokra a mozzanatokra utalok, amelyek feltétlenül szükségesek az itt következő tárgyalás gondolatmenetéhez.

Az ember – biológiai adottságainak megfelelően – a sok közös jellemző vonással rendelkező entitásokat általános érvényű, viszonylag egyszerű fogalomkörökként osztályozza; például minden embernek van téri koncepciója, s ezen belül minden ember elkülöníti a statikus elhelyezkedés és a mozgás képzetét. Amikor gondolatainkat nyelvi formába kell önteni, a gazdagabb, de strukturáltságában egyszerűbb mentális tartalmakat kell beleszorítani egy adott nyelv szemantikailag szegényesebb, grammatikai szerkezetében specifikusabb, bonyolultabb kategorizációs kereteibe (l. Dan Slobin *thinking for speaking* nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás modelljét, I. rész 1.4 fejezet). Az adott nyelv szerkezete által meghatározott kategorizáció a valóság egy bizonyos rendszerezésének figyelembevételével történik, tehát az agyban létrejövő mentális képek nyelvi érvényesítésekor választásra kényszerülünk: mi az, ami a teljes képből hiányozhat, mert az adott nyelvközösség számára marginális, és mi az, ami feltétlenül, esetleg nyomatékosan is megjelenik a nyelvben, ezzel visszahatva a beszélők világlátására.

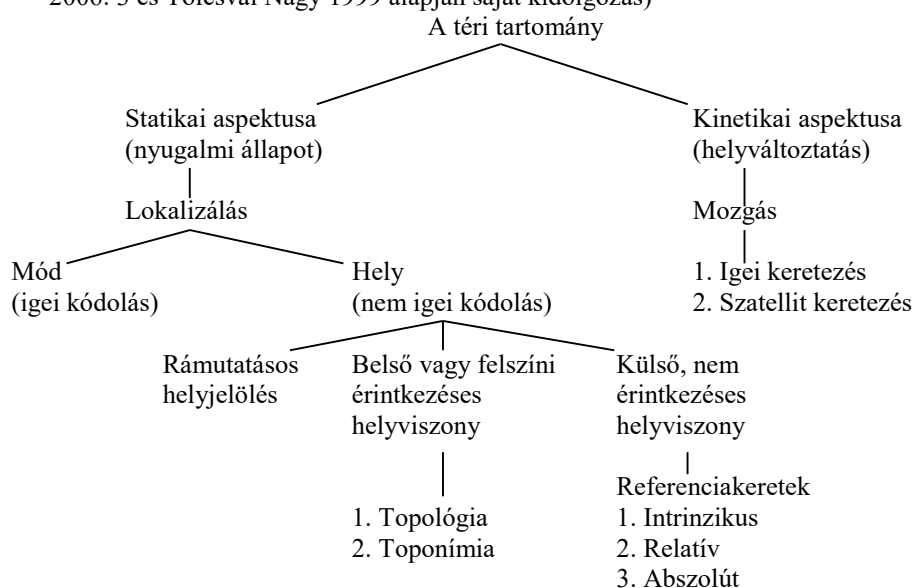
Ha elfogadjuk, hogy a nyelvi kategóriák, amelyeken keresztül hozzáférhetővé válik az emberi tudáson alapuló mentális tartalom, a tapasztalás különböző aspektusait állítják előtérbe, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy egy idegen nyelv elsajátításakor első feladatként a szavak és grammatikai szerkezetek megtanulásánál is fontosabb annak a tudatosítása, hogy egy adott nyelvben hogyan, azaz milyen kategóriák alapján osztódik fel a világ. A *thinking for speaking* beszédet megelőző és előkészítő kognitív mechanizmusa a különböző nyelvekben egybeeshet, de kisebb vagy akár jelentős mértékben el is térhet. Ha az utóbbi eset áll fenn, a nyelvtanuló csak akkor lesz képes L2 megfelelő használatára, ha mindenekelőtt megérti a számára újfajta, anyanyelvétől (és más általa ismert nyelvekétől) elütő nyelvi kategorizációt, mert az új kategóriákhoz kell hozzárendelnie a megtanulandó nyelv különböző egységeit.

A TÉRI TARTOMÁNY KONCEPTUÁLIS FELOSZTÁSA

A kognitív keretben történő tárgyaláshoz be kell vezetnünk néhány alapfogalmat, amelyekre szükségünk lesz a kifejtésben. Ezek a szakkifejezések azonban intuitív jellegük révén nem kívánnak különösebb erőfeszítést a diákok¹ részéről.

Ismeretes, hogy a nyelvek nem egységes szemantikai mezőként kezelik a teret, hanem több elkülönülő és többé-kevésbé részletekbe menően strukturált altartományra osztják azt (l. 3. ábra). Ennek megfelelően a térvizonyok kódolásának bemutatására az egyes téri altartományok látszanak a legmegfelelőbb kiindulópontnak. A különböző téri szegmensek persze átfedhetik egymást (például a referenciakeretek szerepet játszhatnak a statikus helymeghatározás ábrázolásában éppúgy, mint a helyváltoztatás érzékeltetésében), de mivel mindegyiknek saját belső szerveződése van, módszertanilag indokolt, hogy szétválasszuk, és külön vizsgáljuk őket.

3. ábra. A téri tartomány konceptuális felosztása (Levinson 2003a, Levinson–Wilkins (eds.) 2006: 3 és Tolcsvai Nagy 1999 alapján saját kidolgozás)

A helyviszonyokat kódoló nyelvi szerveződés részrendszereinek taglalását célszerű azzal kezdeni, hogy az idegen nyelvet tanuló diákokat szembesítjük a 3. ábrával, és megfigyeltetjük, hogy az első szintű konceptuális elkülönülések minden nyelvben léteznek, így közös alapot képeznek a további egyre sajátosabban szerveződő részrendszerek számára.

¹ Amikor diákokról szólok, egyetemi szintű oktatásra gondolok. Természetesen az itt használt apparátus ebben a formájában nehezen lenne használható a közoktatásban, de bizonyos egyszerűsítéssel adaptálhatónak tűnik, ha illeszkedik a tanulók életkori sajátosságaihoz.

Minél lejjebb haladunk a 3. ábrán felvázolt, hierarchikusan rendeződő rétegekben, a tér minél részletezőbb és jellegzetesebb aspektusait vesszük számba, annál nagyobb az esélye, hogy két nyelv viszonylatában eltéréseket találunk.

A tér mint referencia-rendszer két fő fogalmi metszetét univerzálisan a nyugalmi állapot és a mozgás ellentéte képviseli. Az is általános érvényű jelenség nyelvközi viszonylatban, hogy a térbeli elhelyezkedés módbeli aspektusa az ígén kódolódik, míg maga a helyjelölés nem igei természetű rámutató, azaz deiktikus vagy nem rámutató nyelvi egységekkel történik. Minden nyelv elkülöníti a közvetlen közeli, pontosabban a belső vagy felszíni érintkezéses helyviszonyt a távolabbi, vagyis a külső, nem érintkezéses elhelyezkedéstől. Konceptuálisan a magyar és az olasz (és a többi) nyelv konvergenciát mutat a térbeliség fő relációinak szerveződését illetően. A nyelvi szintű konstruálás szempontjából azonban a hasonlóságok mellett lényeges eltéréseket is találunk. Az elemzést logikusan a nagyobb szegmensek felől kiindulva és a specifikusabb felbontások felé haladva végezzük. A tárgyalandó jelenségek (tipológiai alapú) kontrasztív párhuzamba állítása nemcsak az elsajátítandó idegen nyelv működésének felfedezését befolyásolja előnyösen, hanem a diákok anyanyelvi öntudatosságára, a metanyelvi tudatosság hatékony fejlesztésére is kedvezően hat. Az itt következő összevető elemzésben a 3. ábra felépítését követjük a lokalizálástól kiindulva.

1. LOKALIZÁLÁS

A lokalizálás értelmezéséhez tudatosítanunk kell a diákokban azt az univerzálénak számító tényt, hogy a természetes nyelvek a tapasztalati alapú megismerés következtében egy tárgy elhelyezkedését a térben egy másik tárgyhöz viszonyítva írják le. A térben elhelyezett két tárgy azonosítására több megnevezést alkalmaz a szakirodalom. Az észlelésben és a kognitív feldolgozásban a többi tárgyhöz képest kiemelkedő entitás, amely körül az egész szituáció elrendeződik, a *figura* (Talmy 1985) vagy *céltárgy* (Landau 1996); azt a dolgot pedig, amelyikhez viszonyítjuk a figurát a térben való elhelyezésekor, a következő *terminus technicusok* jelölik: *alap* (Pethő 2011), *háttér* (Talmy 1985), *referenciatárgy* vagy *vonatkoztatási tárgy* (Landau 1996). A szakirodalomban a *figure – ground, theme – relatum, trajectory(y) – landmark* párhuzamos elnevezések találhatók (vö. Ivády–Felhősi–Pléh 2008). Én a *figura* és az *alap* kifejezések bevezetését javaslom és alkalmazom a következőkben, mert ezek és az általuk jelölt fogalmak között intuitív módon létrehozható az asszociáció, és a magyar nyelvű szakirodalomban is használatos szó pár (Tolcsvai Nagy 1999, 2013b: 139–146), bár nem kizárólagosan: *alap* helyett a *háttér* megnevezést is megtaláljuk (vö. Ivády–Felhősi–Pléh 2008, Tolcsvai Nagy 2013b: 139–146), sőt az eredeti angol kifejezéseket is (Tolcsvai Nagy 2013b, Nishizawa-Kothencz 2014).

A téri kódolás szempontjából a *figura* ismeretlen térbeli jellemzőkkel rendelkezik, míg az *alap* referenciaentításként, viszonyítási pontként szolgál:

- (257) A z alma a tálban van.
 La mela è nella ciotola.
 aSgN alma létige3Sg Prep-aSgN tálSgN
- (258) A fiú a karosszék mögött bújt el.
 Il ragazzo si è nascosto dietro la poltrona.
 aSgH fiúSgH PronClRefl Aux3Sg elbújikPartPass Prep aSgN karosszékSgN

A (257) mondatban az *alma/mela*, a (258)-ban a *fiú/ragazzo* a figyelem központjában álló *figura*, míg a velük feldolgozási viszonyban lévő, de háttérben maradó tárgy a (257) szerkezetben a *tál/ciotola*, a (258)-ban a *karosszék/poltrona*. Arra is rögtön érdemes felhívunk a figyelmet, hogy a kognitív szempontból prominens *figura* a mondat szintű (semleges, azaz nem fókuszált) diskurzusban szerkezetileg is prominens helyet foglal el: a mondat elején található, és alanyi szerepet kap. Vannak a vizuális észlelésen alapuló, prototipikusan figuraként, illetve prototipikusan alapként megjelenő entitások, azaz olyanok, amelyek jobban vagy kevésbé kelt(het)ik fel a beszélő figyelmét:

- (259) a. A csésze az asztalon van.
 La tazza è sul tavolo.
 aSgN csészeSgN létige3Sg Prep-aSgH asztalSgH
 b. ?Az asztal a csésze alatt van.
 ?Il tavolo è sotto la tazza.
 aSgH asztalSgH létige3Sg Prep aSgN csészeSgN

A (259) mondatpár esetében ugyanarra a téri elhelyezkedésre vonatkozóan az a) típusú mondatot használjuk, de nem azért, mert b) nyelvtanilag nem helyes, hanem azért, mert a *csésze* és az *asztal* közül az első rendelkezik több, a figurára tipikusan jellemző tulajdonsággal: kisebb, jól meghatározott kontúrral rendelkező, mozgatható, a beszélőhöz közelebb eső tárgy. A figura és az alap meghatározó tulajdonságait Tolcsvai Nagy Gábor (2013b: 142) Leonard Talmy (2000. Vol. 1: 315-316) alapján az 57. táblázatban foglaltak szerint jellemzi.

57. táblázat. A figura és az alap jellemző tulajdonságai (Tolcsvai Nagy 2013b: 142).

	FIGURA	ALAP
Meghatározó jellemzők	Ismeretlen térbeli vagy időbeli tulajdonságok	Referencia-entitásként működik, a figura ismeretlen tulajdonságait is tartalmazza
Társított jellemzők	Mozgathatóbb	Állandóbb elhelyezkedése van
	Kisebb	Nagyobb
	Feldolgozásában geometriailag egyszerűbb	Feldolgozásában geometriailag összetett
	Nemrég került színre, a figyelem előterébe	Ismertebb, elvárta
	Nagyobb a fontossága	Kisebb a fontossága
	Inkább később észlelhető	Inkább korábban észlelhető
	Feltűnőbb, ha már észlelve van	Inkább a háttérben van, ha a figura már észlelve van
	Inkább függő	Inkább független

Ezekhez az észlelésen és tapasztalaton alapuló jellegekhez nyelvi kategóriák társíthatók (l. 58. táblázat), ahol a feltűnőbbként jelentkező tulajdonságok inkább a figura, míg a kevésbé feltűnőek inkább az alap kifejezésében kapnak szerepet.

58. táblázat. A névszók figura/alap tulajdonságaival párhuzamba állítható, hierarchikusan elrendeződő jellemző vonásai (Tolcsvai Nagy 2013b: 141 alapján).

FELTŰNŐBB	KEVÉSBÉ FELTŰNŐ
Humán	Nem humán
Élő	Élettelen
Tulajdonnév	Köznév
Egyes szám	Többes szám
Konkrét	Elvont
Határozott	Határozatlan
Referenciális	Nem referenciális
1., 2. személy	3. személy
Megszámolható	Megszámlálhatatlan

A feltűnőségi hierarchia szerint tehát például egy humán élőlény feltűnőbb, így könnyebben kerül a figyelem központjába, és valószínűbb figuraként való nyelvi reprezentációja, mint egy fizikai tárgy, amely viszont előnyt élvez egy elvont fogalommal szemben.

1.1 A lokalizálás módbeli aspektusa

A térben való elhelyezés módja statikus igékkel fejeződik ki. Mind a magyarban, mind az olaszban a létige és annak szinonimái szerepelnek ebben a funkcióban. Ezek gyakran testtartást jelölők vagy ezek származékai: az ember elhelyezkedésére vonatkozó fogalmi képzetek tevődnek át metaforikusan tárgyak lokalizációs leírására nyelvközi variabilitással. Ezek az igék a figura és az alap bizonyos jellemzőire irányíthatják a figyelmet (például a vízszintesen vagy a függőlegesen történő kiterjedésére: *a torony a tér közepén áll* 'la torre erge in mezzo alla piazza', *a falu a folyó partján fekszik/terül el* 'il paese si estende/si sviluppa sulla riva del fiume').

A lokalizációs predikátumok vonatkozásában a nyelvek két csoportra oszthatók: 1) azok, amelyek kis számú helyzetjelölő igével rendelkeznek (háromtól ötig terjedő, egymástól merőben eltérő, tehát nem szinonim igék: *áll, fekszik, függ*), 2) azok, amelyek különböző jelentésű statikus elhelyezkedést leíró igéinek száma tíznél több, akár százig is terjedhet² (Levinson–Wilkins (eds.) 2006: 524). A statikus igék köre mind a magyarban, mind az olaszban szűk kiterjedésű szemantikai domént képvisel, tehát mindkét nyelv az első csoportba sorolható. A diákokat is be lehet vonni egy az anyanyelvüket és a tanult idegen nyelvet összevető olyan gyűjtésbe, amelynek célja a két nyelv konvergenciáinak és divergenciáinak ilyen irányú behatárolása. Például az olaszban a magyar *áll* igének megfelelő beszélt nyelvi kifejezés *stare in piedi* nem alkalmazható általánosan (tárgyakra vonatkoztatva is) az elhelyezkedés statikus módjának leírására: ebben az értelemben olyan ige szerepel (*ergere*), amely személyekre vonatkozóan választékos vagy régies stílusjeggyel rendelkezik, tehát a mai beszélt nyelvben nem használatos.

² Azokban a nyelvekben, ahol szélesebb a statikus igék köre (például a Tzeltal nyelv), az ige fontosabb szerepet kap a helyjelölésben azáltal, hogy a más nyelvekben marginálisnak tűnő részletekre is kiterjed szemantikai tartalma (például külön ige szolgál a gömbölyű formában, tál alakúan mélyedő tartályban való elhelyezkedés leírására).

1.2 Helyjelölés

A figurát és az alapot mindkét nyelvben egy névszó dolgozza ki, köztük szemantikai és morfoszintaktikai kapcsolatot egy P elem / P elemek és az ige létesít. A II. részt záró összegzésben indokoltam meg egy a főnévi kifejezések szemantikai funkcióinak kódolását végző közös adpozíciós P kategória felvételének motivációit és előnyeit. Már ott kiemelttem az e fajta tárgyalás jelentőségét nemcsak a tipológiai, hanem az összehasonlító elemzés, és következésképpen a magyar és az olasz mint idegen nyelvek oktatása terén, ahol ily módon a két nyelv rendszerszemlélete közös nevezőre hozható. Ebben a felfogásban a különböző helyviszonyító elemek strukturálódását nem mint egy másik nyelvi rendszerhez képest különleges formákat magába foglaló bonyolult hálózatot írjuk le, hanem a diákok anyanyelvében is meglévő morfémaosztályok variációiként ábrázoljuk.

A magyarban a P kategória inflexiós toldalékokkal, tipikusan esetragokkal,³ illetve névutókkal és igekötőkkel valósul meg, az olaszban prepozíciókkal és partikulákkal. Ezek a nyelvi egységek a magyarban fejevégek, illetve az ige szatellit elemeként fellépő, de az NP-hez kapcsolódó fejevégi elemekkel (strukturálisan is) párhuzamban álló igekötők „mozgékonyak”. Az olaszban a prepozíciók által jellemzően fejeleji szerkezeteket kapunk, de láthattuk a II. részben (l. 2.2 fejezet), hogy a latin eredetű prefixumokat felváltó partikulák a mai standard olaszban a fejevégi konstrukciók (IP szerkezetek) kifejlődésének és terjedésének irányába mutatnak. Ez utóbbi típusú építkezést az olaszban végbement tipológiai változások tették lehetővé, amelyek kedveztek az analitikus szerkesztésmódnak és a módosító elemeknek az igei fejhez viszonyított jobb oldalon való elhelyezésének.

A P elemek tehát mindkét nyelvben relációs jellegűek: a figura és az alap viszonyát jelölik. A problémát a P elemek kapcsolódására vonatkozó ellentétes paraméterértékek okozhatják. Ezért a két szóban forgó nyelv viszonylatában paraméter-beállítást kell végeznünk. Az olasz anyanyelvűek számára kézzelfoghatóbbá tehetjük a fejevégi szerkezetek építkezésének gyakorlatát, ha az olasz IP szerkezeteket is bevonjuk az összehasonlító elemzésbe, ugyanis a saját nyelvükben (kialakulóban lévő) minta tapasztalata alapján könnyebben általánosíthatják, kiterjeszthetik használatát a magyarban. A magyar anyanyelvűeknek az igekötő ige előtti pozíciója működhet kognitív precedensként az olasz PrepP-k tipikus strukturálódásához hasonló irányú műveletek kidolgozásához. Az sem elhanyagolható, hogy a magyar anyanyelvűek esetében feltehető, hogy találkoztak már más az olaszéval rokon (indoeurópai) idegen nyelvi sémákkal, amelyek támogat(hat)ják az olasz paraméter beidegződését.

Egy funkcionális szemléletű és a két nyelv konvergenciáit előtérbe állító módszerrel arra is érdemes felhívunk a diákok figyelmét, hogy a P elemek mind a magyarban, mind az olaszban az általános tipológiából jól ismert nyelvváltozási trendek körébe illeszthető grammatikalizációs folyamatok keretében alakultak ki, és ma is alakulnak ki. Formájukban eltérhetnek egymástól mind egy adott nyelven belüli, mind nyelvek közötti viszonylatban,

³ A térbeliség szempontjából ugyan marginálisan, de a tárgyra utaló magyar igei inflexiós toldalékokra is gondolnunk kell, ugyanis a magyar *-i* tárgyrag – nem tipikusan – meghatározói értéket is felvehet: *bejártuk az egész várost* ‘abbaimo girato per tutta la città’. A tárgyas ragozás szuffixumainak az olaszban klitikumok felelnek meg. E helyütt arra az ismert tényre utalok csupán, hogy a magyar és az olasz viszonylatában a nem magyar anyanyelvűek számára éppen a kettős igeragozás használata nehezíti meg jelentősen a magyar mint idegen nyelv elsajátítását, az olaszul tanuló magyar diákoknak pedig a klitikumok gördítene jelentős akadályokat útjukba. Mivel azonban e problémakör fejtegetése eltérítene bennünket központi gondolatmenetünk irányvonalától, itt lezárom a témát a korábban elmondottakra hivatkozva.

működésüket tekintve azonban megfeleltethetők egymásnak, hisz mind arra szolgálnak, hogy nyelvspecifikusan, de általános térbeli nyelvi mintákat képezzenek le.

Ezeknek az összefüggéseknek a felvázolása és a P elemek kontinuumszerű értelmezésének bevezetése a tanítási gyakorlatba azért is célszerű, mert így elkerüljük a hagyományos nyelvtanok diszkrét kategorizálásra törekvéséből származó nehézségeket. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a prototipikus, formai átalakulással együtt járó, elsősorban diakrón perspektívájú grammatikalizáció mellett léteznek olyan, főleg a szinkroniában tetten érhető változások, amelyek esetében a forráselem nem tűnik el, akkor egy köztes fázisban A és B nyelvi egység formailag egyező/hasonló, de funkcionálisan (részben) eltérő realizálódásai nem lepnek meg. Ugyanígy természetesnek hatnak a grammatikalizálódó forma és a grammatikalizáció kiinduló szerkezete között létező szemantikai összefüggések is (l. a magyarban az igekötőként, névutóként és határozószóként egyaránt működő elemeket, az olaszban prepozícióként, partikulaként és határozószóként használatos nyelvi egységeket).

A P elemek univerzálisnak tűnő grammatikalizációs folyamatait (sematikusan) az 59. táblázat mutatja.

59. táblázat. A P elemek grammatikalizációja (Christian Lehmann 1985 és Hopper–Traugott 1993: 107 alapján, saját kidolgozás)

A grammatikalizáció iránya	A grammatikalizáció fázisa	Magyar	Olasz
1.	(térbeliségre vonatkozó) fogalmi tartalmú szóképzési elemek (egy másik lexikális egységhez kapcsolódva)	✓	✓
2.	prepozíciós / névutós szókapcsolatok	✓	✓
3.	másodlagos prepozíciók / ragtalan névutók	✓	✓
4.	elsődleges prepozíciók / ragvonzó névutók	✓	✓
5.	esetjelölő agglutinálódott affixum	✓	----
6.	esetjelölő flexiós elem	----	----
7.	zéró morféma	----	----

A forráselemet képező fogalmi lexémát olyan tipológiai jellemző főnevek képviselik, amelyek tárgyaknak térvizonyok szempontjából meghatározó részeit, illetve testrészeket jelölnek (ezekre hoztunk példákat: a magyar téri nyelv 3.2 és az olasz téri nyelv 3.2 paragrafusában). Egy szabad kollokáció szintagmatizálódás útján analitikus szintaktikai szerkezetté válik: az olaszban prepozíciós szókapcsolatok és ezek további grammatikalizációja révén prepozíciók jöttek létre, a mai olaszban egy újonnan elindult grammatikalizációs folyamat során igéhez kötődő partikulák alakultak/alakulnak ki; a magyarban a ragos névszó és a névutó közötti köztes kategóriába tartozó formák (*mentén*, *nyomán* és *táján* típusú alakulatok) előzik meg a (történetileg először jelentkező) ragtalan, majd (az ómagyar kortól) ragvonzó névutók kialakulását, és a szintagmatizálódás körébe

sorolandó az ígéhez kapcsolódó igeekötők keletkezése is. A magyar a P elemek grammatikalizációja terén tovább haladt azáltal, hogy egy analitikus szerkezetből szintetikus jött létre morfológizáció által: megjelentek agglutinálódott affixumai. A grammatikalizáció következő lépéseként a szótő és az affixum egyre szorosabb egységet alkothat, és az agglutináló morfológiai eljárás flexióssá válhat (demorfemizálódás). Az utolsó stádiumban a flexiós egység zéróvá redukálódhat, és eltűnhet. Az utóbbi változások azonban nem feltétlenül következnek be, és a magyar P elemek grammatikalizációja is „megrekedt” a testes határozóragok kifejlődésének fokán.

A legújabb funkcionális kognitív nyelvészeti kutatások elismerik, hogy a prepozíciókká/toldalékokká vált nyelvi elemek is jelentéshordozók. *„A toldalékok jelentése egyszerre sematikus és sematizált: sematikus, azaz kevésbé részletezett és kidolgozott tartalmilag a szavakéhoz képest, mert nem a világban lévő dolgok mentális reprezentációját, hanem azok közti viszonyokat jelölik. Emellett a jelentésük sematizált, ugyanis képi sémák (pl. TARTÁLY, FELÜLET) kapcsolódnak a landmarkként [= alapként] értelmezett fogalmi jelentésükhöz”* (Nishizawa-Kothencz 2014: 53). A grammatikalizálódott formákban megőrződnek a forráselem bizonyos szemantikai jegyei. Ezért a P elemek jelentésszerkezetének feltárása különösen gyümölcsöző lehet nemcsak a vonzat kutatás terén, hanem az oktatásban is, ugyanis jelentős mértékben segíthet funkcionális terük pontosabb körvonalazásában.

A grammatikalizáció ma már nemcsak a diakrón jellegű vizsgálatokban kap szerepet, hanem a nyelvtipológiának az egyik legfontosabb fogalma lett, és magyarázó tényezőként a szinkrón szintű grammatikaelemzésekben is helyet kap. A grammatikalizációval szorosan összefügg a poliszmia fogalma, ugyanis a grammatikalizálódó újabb jelentések a régiekkel hosszabb-rövidebb ideig együtt élnek, így természetes módon kétértelműség/többértelműség alakul ki (vö. II. rész Összegzés).

1.2.1 Rámutatásos helyjelölés

A beszédhelyzet ismeretében rámutatással is kijelölhető a helyviszony. A deixis univerzális kategória, de formai megvalósulása nyelvenként változó (lehet). A térdeixist, azaz a diskurzus külső térbeli körülményeinek nyelvi kódolását elsősorban a mutató névmások valósítják meg.⁴ Az is minden nyelvben érvényesülő jelenség, hogy a verbális jeleket kísérhetik nem verbális gesztusok (taglejtés, kéz- vagy szájmozdulat, tekintet iránya, fejmozgás stb.). A rámutatás egy meghatározott nézőpontból, egy egocentrikus deiktikus központból mint viszonyítási pontból indul ki, és ez mind a magyar, mind az olasz esetében a beszélő helyzete.

Az olasz nyelvtanokban még fellelhető hármastagozódás a mutató névmások körében – a beszélőhöz közeli, a hallgatóhoz közeli és a beszédaktus mindkét résztvevőjétől távoli megkülönböztetése – a mai standard nyelvben teljesen elavult, így ez a nyelv is a magyarhoz hasonlóan a beszélő origójához közel és az attól távol eső közötti differenciálódást mutat.

A térben elhelyezett tárgyak viszonyát mindig a nézőpont határozza meg, amely lehet külső (deiktikus) és belső (intrinzikus). Az első esetben a beszélő nézőpontja releváns, a másodikban a térben elhelyezett egyik tárgy jellegzetes formája és térbeli hierarchiája a mérvadó (erre a kérdéskörre még visszatérünk lejjebb a referenciakeretek tárgyalásakor, 1. 1.2.3).

⁴ A személyes névmások is lehetnek deiktikusak, erről l. a magyar téri nyelvnek szentelt fejezet 3.6 paragrafusát.

1.2.2 Belső vagy felszíni érintkezési helyviszony

1.2.2.1 Topológiai tartomány

A konceptuálisan legegyszerűbb téri ábrázolás a figura és az alap térbeli egybeesését, kontaktusát, a figurának az alapon való bennfoglaltságát vagy az alapon való rajtalevésését, mindenképpen a figura és az alap valamiféle közvetlen közelségét, illetve egymáshoz való kapcsolódását szemléltető leírás. Ezzel jellemezhető a topológiai tartomány.

A II. részben tárgyalt grammatikai elemzés eredményeképpen nyilvánvaló, hogy a magyar – olasz téri nyelv viszonylatában az egyik legproblémásabb kérdéskör, amelyre kiténtetett figyelmet kell fordítanunk, a topológiai tartomány kódolásának divergenciáiban rejlik.

Abból az univerzálénak számító tényből indulhatunk ki, hogy minden nyelvben van *hol*-kérdés. Ennek értelmében azt a nyelvi konstrukciót, amelyik a „*Hol van X?*” kérdésre válaszol, a lokalizációs domén alapszerkezetének tekintjük. Természetesen az itt felmerülő struktúrák más funkciót is szolgálhatnak, ugyanakkor a „*Hol van X?*” kérdésre több válasz is adható, amelyek szerkezetbeli különbségeket is felmutathatnak. Amikor az alapszerkezetre hivatkozunk, egy prototipikus jelenet leképezésére utalunk, amely a topológiai tartományon belül lényegében a következő két sémát foglalja magába:

- a. a RAJTALÉVÉS sémáját, azaz a figura alappal való érintkezésének mintázatát (például egy kisebb, körülhatárolt és általában mozgatható fizikai tárgynak – a figurának – egy körülhatárolatlan, rögzített felülettel, például egy másik fizikai tárggyal (az alappal) való érintkezését):

(260=259) A csésze az asztalon van.

La tazza è sul tavolo.
aSgN csészeSgN létige3Sg Prep-aSgH asztalSgH

- b. a BENNLEVÉS sémáját, azaz a figurának az alapon való bennfoglaltságának képzetét (egy fizikai tárgynak egy körülhatárolt térben, például egy másik fizikai tárgyban való elhelyezkedését):

(261=257) Az alma a tálban van.

La mela è nella ciotola.
aSgN alma létige3Sg Prep-aSgN tálSgN

A magyarban a lokális alapszerkezet a következő:

(262) NP_[figura] NP_[alap]-P elem VAN

Az alapszerkezetben a VAN a lokális igék képviselője, amelyek pozíció-jelölőként kötelezően választandók,⁵ és gyakran testtartást kifejező igék köréből kerülnek ki: *áll, fekszik, elterül* stb. (I. *A magyar téri nyelv* c. fejezet 1. paragrafusát). Előfordul hiányos szerkezet használata is (*Hol van a csésze? Az asztalon.*). Levinson–Wilkins (eds., 2006) szerint ez nem

⁵ Feltétlenül fel kell hívni a figyelmet a létige eltérő magatartására, amikor kopulaként funkcionál, és harmadik személyű, jelen idejű és kijelentő módú alakjai fonetikailag nem realizálódnak. Helyhatározói szerkezetekben viszont a létige mindig testes alakban jelenik meg.

csupán ellipszisként könyvelendő el, hanem a figura és az alap közötti prototipikus kapcsolat alapértelmezéseként.

Az olaszban a lokális alapszerkezet a következő:

(263) NP_[figura] ESSERE PrepP_[alap]

Ez a nyelv is használ pozíciójelölő, kötelezően alkalmazandó lokális igéket (*trovarsi* ‘található’, *distendersi* ‘elterül’ stb.) a létige szinonimájaként (l. *Az olasz téri nyelv* c. fejezet 1. paragrafusát).

A lokális alapszerkezetet alkotó elemek a nyelvi formák egy jól behatárolható köréből kerülnek ki a szóban forgó nyelvek típusának megfelelően (l. fent a figura és az alap tipikus tulajdonságaira és az ezekkel párhuzamba hozható nyelvi kategóriákra, illetve a statikus igékre vonatkozó megjegyzéseket).

A specifikusabb lokális relációk leírásánál előfordul, hogy különleges szerkezeteket, körülírásokat használnak a nyelvek, például rezultatív szerkezetet alkalmaznak:

- (264) a. Az almát átszúrta a nyíl.
b. ?A nyíl az almában van.
c. ?Az alma a nyílon van.

A hagyományos grammatika formális szempontjait érvényesítő hozzáállással ellentétes viszonyulást tanúsító elméleti keretben sematikus fogalmi szerkezetekre támaszkodunk (statikus elhelyezkedés, érintkezési helyviszony, bennfoglaltság, függőleges vonalú elhelyezkedés, felszíni kontaktus, valamihez való tapadás, vízszintes felület stb.). Ezek nyelvi leképezése valamilyen térben elhelyezhető élőlényt vagy tárgyat jelölő lexikai elemekkel (névszók) és (P kategóriájú) viszonyító elemekkel alkotott kifejezésekkel történik, amelyek szemantikai és morfoszintaktikai kapcsolatot hoznak létre az alapként funkcionáló névszóval. Ezeket az összefüggéseket mutatja a topológiai tartomány részrendszereit ábrázoló 60. táblázat.

60. táblázat. A topológiai tartomány részrendszerei (saját kidolgozás).

Topológiai résztartomány	Az alapként funkcionáló összetevő szemantikai jellemzése	Az alaphoz járuló tipikus nyelvi elemek	
		Magyar	Olasz
BENNLEVÉS (belső tér)	Olyan körülhatárolt tér, fizikai tárgy, amelyben elhelyezkedhet más fizikai tárgy	-BAN/-BEN, KÖZÖTT	IN, DENTRO (A), ALL’INTERNO DI, TRA/FRA
RAJTALEVÉS (belső tér kerületén kívül eső felület, határoló sáv)	Olyan körülhatárolatlan vagy körülhatárolt fizikai tárgy felülete, amelyen elhelyezkedhet más fizikai tárgy	-N, -ON, -EN, -ÖN	SU, SOPRA
SEMLEGES	Szokásos, rutinos szociális tevékenységek helyei	---	A, (IN)

Az olaszban (de más indoeurópai nyelvekben is, például spanyolban, angolban, németben: Meini 2009: 22, 50) lehetőség nyílik arra is, hogy a figura és az alap térbeli viszonyát általánosan, a topológiai résztartományok szempontjából semlegesen adjuk meg. E szerkezet használata azonban behatárolt, a következő szabályok érvényesítésével lehetséges: 1. az alap csak olyan entitásokra vonatkozhat, amelyek szokásos, rutinos szociális tevékenységekhez kapcsolódnak, 2. mivel ezeket a tevékenységeket általában emberek végzik, a figurának tipikusan [+humán] jeggyel kell rendelkeznie:

- (265) a. Anna è a scuola.
 Anna létige3Sg Prep iskola
 'Anna az iskolában van.'
 (Anna iskolás vagy tanár, aki rendszeresen az iskolába jár.)
 b. Anna è nella scuola.
 Anna létige3Sg Prep-aSgN iskolaSgN
 'Anna az iskolában van.'
 (Nem tudjuk, mi okból: lehet, hogy rendszeres látogatója az iskolának, de az is lehet, hogy Anna ideiglenesen, valamilyen különleges okból kereste fel az iskolát.)
- (266) a. Anna è in ufficio.
 Anna létige3Sg Prep iroda
 'Anna az irodában van.' (Anna az irodában dolgozik.)
 b. Anna è nell'ufficio.
 Anna létige3Sg Prep-aSgH-irodaSgH
 'Anna az irodában van.' (Nem tudjuk, mi okból: vagy alkalmazottként vagy ideiglenesen látogatóként.)

Amint az a 60. táblázatból is jól látszik, az olasz megkötésekkel használható „semleges” helyjelölését leszámítva a topológiai tartomány két konceptuálisan jól elkülöníthető térdimenziót foglal magában, amelyeket röviden *TARTÁLY* (*containment*) és *FELÜLET* (*support*) típusú sémákként tarthatunk számon. A BENNLEVÉS táblázatbeli sematikus fogalmi szerkezete felbontható további altartományokra, például beletartozhatnak a következők:

1. Prototipikusan egy rögzített, teljesen vagy részben zárt háromdimenziós természeti vagy ember alkotta térben (pl. ház, barlang) való elhelyezkedés.
 2. Körülkerített (vagy annak felfogható), kétdimenziós sík térben (pl. kert, sivatag) való elhelyezkedés.
 3. Az alap (tipikusan valamilyen anyag) teljesen körbefogja, betemeti a figurát (pl. víz, homok).
 4. Embercsoportba tartozás (pl. csoport, diákok).
- A RAJTALÉVÉS szemantikai hálójába a következő jelentések tartozhatnak bele:
1. Prototipikusan vízszintesen húzódó, de térben elforgatható egyszerű, tagolatlan és körülhatárolatlan nagyobb, háromdimenziós fizikai tárgy (pl. asztal, föld) felületén való elhelyezkedés.
 2. Ember alkotta, körülhatárolt háromdimenziós térben (pl. utca, emelet) való elhelyezkedés.
 3. Járművön (pl. vonat, repülő) levés.

Mivel a jelentésszerkezet nagymértékben nyelvspecifikus, hisz a nyelvek eltérő kategorizációjuk és strukturálódásuk következtében a tapasztalás különböző aspektusait

állítják előtérbe, az imént felsorolt, nagyjából a magyar nyelv alapján összeállított (vö. Tolcsvai Nagy 2011, 2013b: 184–195) jelentéselemek nem minden nyelv esetében tartoznak a BENNLEVÉS és a RAJTALÉVÉS fogalmi szerkezetébe. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy egyes nyelvekben lehetnek más jellegzetes elhelyezkedésű jelenetek, amelyek tipikus topológiai sémákhoz és kifejezőeszközökhöz rendelődnek.⁶ Azt kell tehát behatárolnunk, hogy egy adott nyelvben pontosan melyek azok a relációk, amelyeket az adott nyelv használói a TARTÁLY, illetve a FELÜLET séma hálózatába tartozóként kezelnek. Sajnálatos módon azonban ilyen irányú kutatások a magyar és az olasz nyelvekre vonatkozóan tudomásom szerint még nem születtek. A szakirodalom megelégszik a P elemek körében megmutatkozó poliszémia jelenségének helybenhagyásával, ami a két nyelv mint idegen nyelv elsajátításában e különösen érzékeny problémának minősülő témában semmiféle fogódzót nem nyújt, sőt azt a benyomást kelti, hogy a P elemek használatának behatárolása szinte leküzdhetetlen akadályokat gördít elénk.

A P elemek poliszémek, bár eltérő mértékben. A magyar igekötők és határozószók kevésbé deszemantizálódott egységek, mint a névutók és a határozóragok, s az utóbbi kettő közül a toldalékok a leginkább grammatikalizálódott elemek. Az olaszban a partikulák és a határozószók szemantikája a legstabilabb és legkevésbé általános, a prepozíciós szókapcsolatok esetében már jobban tetten érhető a jelentés-kiürülés mozzanata, amely a több szótagú prepozíciók körében egyre erőteljesebben mutatkozik meg, és az egy szótagúak osztályában éri el tetőpontját. Típusából következően a magyar forma- és viszonyrendszere jóval gazdagabb az olaszénál, és az is kiemelendő, hogy a soktagú esetrendszerén belül a helyhatározói viszonyragok egy külön, jól tagolt alrendszert alkotnak. Ezért a magyarban a határozóragok poliszémiája általában kevésbé kiterjedt hálót alkot, mint az olasz prepozícióké, tehát azt mondhatjuk, hogy prototipikusan a magyar superessivus a RAJTALÉVÉS, az inessivus a BENNLEVÉS fogalmát fejezi ki (semantikusan), és az olaszban ezeknek megfeleltethető prepozíciókhoz képest jóval koherensebben. Ugyanakkor a magyar nyelvhasználatban is előfordul, hogy a superessivusi és az inessivusi ragok azonos vagy hasonló jelentést hordoznak (*egyetemen – iskolában, erdőn – erdőben, bulin – buliban*, a földrajzi nevekre vonatkozóan l. 1.2.2.2.2); erről a témakörrel l. Tolcsvai Nagy Gábor (2013b: 189–195) érdekes elemzését (vö. Kothenz 2007 és Kothenz 2012 diakrón szempontú vizsgálatát is).

Ahhoz, hogy tovább tudjunk lépni a P morféma jelentés alapon szerveződő hálózati strukturálódásának feltérképezésében, hasznos lenne a magyar és az olasz nyelv itt felvázolt mintáinak anyanyelvi beszélőktől vett adataival való szembeállítás szemantikai tipológiai keretben. Egy ilyen felmérésbe a magyart mint idegen nyelvet tanuló olasz, illetve az olaszt mint idegen nyelvet elsajátító magyar diákokat is be lehetne vonni.

Modellként szolgálhatna a nijmegeni (Hollandia) Max Planck Institute (MPI) for Psycholinguistics egy hosszú távú, egy évtizedes, 40 kutatót felsorakoztató, a téri nyelvre és megismerésre vonatkozó projektje. Kidolgoztak többek között egy a topológiai domén felderítését célzó tesztet, amely módszeresen lefedi e téri tartomány sémáihoz rendelhető jeleneteket (Levinson–Wilkins (eds.) 2006).

Érdemes lenne megvizsgálni, hogy a prototipikus TARTÁLY, illetve FELÜLET típusú jeleneteken túl az egyes nyelvek milyen más, nem prototipikus relációkat rendelnek a topológiai domén tipikus kifejezőeszközeihez, illetve egy bizonyos nyelvben meddig terjed

⁶ A nemzetközi szakirodalomban a FELÜLET típusú séma megnevezésére használatos angol *support* kifejezés azt sugallja, hogy ebben a nyelvben e szemantikai tartomány meghatározó jegye a „támaszték szerep”, ami a magyarban viszont csak járulékos tulajdonságként van jelen a konceptualizációban.

ki a topológiai tartomány hatóköre, és ezen belül hol van a TARTÁLY–FELÜLET közötti határ. Érdekes lenne megfigyelni, hogy a topológiai tartomány centrális szféráját kitevő tipikus TARTÁLY – FELÜLET viszonyokon túl milyen periférikus topológiai relációkat jelenít meg a magyar és az olasz; hogy hogyan kódolják azt az ellentétet, amely az egymáshoz tapadó tárgyak és az egymáshoz viszonyítva szabadon álló tárgyak között mutatkozik meg; hogy milyen magatartást mutatnak az olyan különlegesnek tekinthető relációk esetén, mint például amikor az egyik tárgy átszúrja a másikat, vagy amikor az ékszerek elhelyezkedéséről van szó.

Az eddigi kutatások kimutatták, hogy a topológiai domén ilyen és ezekhez hasonló periférikus régióinak kódolásában vannak lényegesebb eltérések a nyelvek között, azaz abban, hogy a különleges helyzetek nyelvi kódolása milyen mértékben, és hogyan idomul a centrális szféra eszköztárához. Egy ilyen kísérlettel lehetőség nyílna arra is, hogy a magyar és az olasz nyelv alapján elért eredményeket érdemben össze tudjuk vetni azokkal a következtetésekkel, amelyek a holland kutatóközpontban születtek a téri nyelvre vonatkozóan tizenkét, több nyelvcsaládból származó és tipológiailag eltérő nyelveket felsorakoztató adatbázis alapján.

1.2.2.2 Toponímia

A toponímia a földrajzi helymegnevezésre vonatkozó részrendszer. E kérdéskörben nem született még átfogó elemzés sem a magyar, sem az olasz nyelvre vonatkozóan. A helynevekkel használandó (superessivusi vagy inessivusi) ragok kiválasztásában a magyar anyanyelvűek között is ingadozás mutatkozik, így nehéz egyértelmű útmutatást adni használatukra vonatkozóan (vö. a magyar téri nyelv 3.3 paragrafusát).

Szilágyi N. Sándor (1996: 27–29) elmélete szerint a térfogalmak és a kulturális gyökerű értékfogalmak összekapcsolódnak a kategorizációban. A magyarban a ‘kint’-hez pozitív, a ‘bent’-hez negatív jelentések társulnak, ezért járul az erdélyi nyelvész szerint etnocentrikusan superessivusi rag *Magyarország-hoz (Magyarországon)*, míg inessivusi a Magyarországot körülvevő más országok nevéhez (*Olaszországban* stb.) lokalizáció kifejezése esetén. Az olaszban sem lehet (mindig) egzakt szabályokat alkotni arra vonatkozóan, hogy locativusi értelmezésben a földrajzi nevekkkel az *in* vagy az *a* prepozíció, esetleg mindkettő használata tartható-e helyesnek (vö. Farkas 2006: 179–196, Meini 2009). Olasz viszonylatban a nyelvjárási sajátosságok a magyarhoz képest erősebben befolyásol(hat)ják a prepozíciók közti választást.

1.2.3 Külső, nem érintkezős helyviszony. Referenciakeretek

Külső, nem érintkezős helyviszony jön létre, ha a figura és az alap térben elkülönül. Ilyenkor szükség van annak jelzésére, hogy az alaphoz képest milyen irányban keressük a figurát, tehát valamilyen koordinátarendszer alapján szerveződik a téri nyelv. Az egymástól távol eső figura és alap téri viszonyának kifejezései mindig valamilyen referenciakereten belül értelmezhetők. “*A téri referenciakeret olyan kontextushoz igazított eszköz, amely az adott szituációnak és a közlendőnek megfelelően egy nézőpontot, viszonyítási keretet ad a téri kifejezések értelmezéséhez*” (Pléh–Király–Lukács–Racsmány 2003: 21).

A téri kifejezések különbözően orientált tengelyek alapján születnek meg, mint például a gravitációs, vagy az emberi arc analógiájára szerveződő fronto-dorzális tengely, amelyek evolúciós szempontból is igen kézenfekvőek. Három fő referenciakeretet különböztetünk meg, amelyek mind vertikálisan, mind horizontálisan működtethetők a nyelvben, de amelyeket a nyelvek nem egységesen és nem egyformán aknáznak ki:

1. intrinzikus: a téri relációt az alaphoz viszonyítva határozza meg:

- (267) A szobor a templom előtt áll.
 La statua si trova davanti alla chiesa.
 aSgN szobor PronClRefl talál(ható)3Sg Prep Prep-aSgN templomSgN

Az intrinzikus elnevezés arra utal, hogy egy tárgy vagy annak egy része viszonyítási pontként, alapként jelölődik ki a térben, és a figura az alaptól kiinduló meghosszabbított tengelyen helyezkedik el;

2. relatív: a téri reláció a szemlélő/beszélő szemszögéből, saját testi koordinátaiból kiindulva határozódik meg:

- (268) Anna a fától balra áll.
 Anna si torva a sinistra dell'albero.
 Anna PronClRefl talál(ható)3Sg Prep bal Prep-aSgH-faSgH

Ezt a referenciakeretet akkor érdemes használni, amikor az semleges alap (példánkban a *fa*) jellemzőinél fogva nem rendelkezik olyan, szinte magától adódó résszel, amelynek a vízszintes síkon való meghosszabbításával egy képzeletbeli tengelyen el tudjuk helyezni a figurát;

3. abszolút: a téri reláció fix támpont alapján jelölődik ki. Mind a szemlélőtől, mind a színhelytől függetlenül, egy egyszer s mindenkorra meghatározott egyezményes, semleges tájékozási pont alapján határozódik meg a figura helyzete:

- (269) A ház a parttól északra helyezkedik el.
 La casa si trova a nord della riva.
 aSgN házSgN PronClRefl talál(ható)3Sg Prep észak Prep-aSgN partSgN

E három koordináta-rendszernek lehetnek variánsai, de önmagukban is alapvetően lefedik a természetes nyelvekben használt főbb típusokat (vö. Pléh–Lukács 2014: 881).

Az indoeurópai nyelvek és a magyar is intrinzikus és relatív referenciakereteket használ, ha kisebb kiterjedésű térben történő helyjelölést kell kódolni, az abszolút referenciakerethez korlátozott mértékben folyamodnak.

Ivány–Felhősi–Pléh (2008: 8–15) összefüggést kerestek egy adott beszélőközösség életmódja és referenciakeret-használata között, és azt találták, hogy az ipari társadalmakban és a városi kultúrában az abszolút referenciakeretre jóformán alig támaszkodnak a nyelvhasználók. Mindez logikusan következik a környezeti adottságokból. A szabad tér környezeti ingerei hívnak elő abszolút orientációt. Széles kiterjedésű és kevésbé strukturált térben, tehát állandó lakhellyel rendelkező vidéki, mezőgazdasággal foglalkozó, vagy vándorló és vadászó, gyűjtögető életmód mellett érdemes folyamodni abszolút referenciakerethez. A referenciakeretek alkalmazása tehát a szituációban részt vevő, a környezetben elérhető téri támpontoktól, azok milyenségétől függ. Ez párhuzamba állítható a pszichológiából ismert adaptációs kutatások eredményeivel: a környezethez való alkalmazkodásban a fellelhető összes információt hasznosítjuk (Ivány–Felhősi–Pléh 2008: 40).

A külső, nem érintkezéses helyviszonyok tartományán belül elkülöníthető részrendszereket, azok szemantikai jellemzőit és a nyelvi leképezésükre használt tipikus elemeket a 61. táblázat mutatja.

61. táblázat. A külső, nem érintkezési helyviszonyok tartományának részrendszerei.

Térdimenzió	Szemantikai jellemzői	Tipikus magyar kifejezőeszközök	Tipikus olasz kifejezőeszközök
FENT – LENT ellentétesen szerveződő pár	A függőleges irányulás két ellentétes vetülete	FELETT, -N FÖLÜL, FENT ↔ ALATT, -N ALUL, LENT	SOPRA (A), AL DI SOPRA DI, IN ALTO, SU ↔ SOTTO (A), AL DI SOTTO DI, GIU'
ELŐL – HÁTUL ellentétesen szerveződő pár	Az emberi tekintet/haladás irányával megegyező, illetve azzal ellentétes irányuláson alapuló térdimenzió	ELŐTT, ELÖL ↔ MÖGÖTT, HÁTUL	DAVANTI (A), DI FRONTE (A), DI FACCIA (A), DIRIMPETTO (A), INNANZI (A) ↔ DIETRO (A), ALLE SPALLE (DI)
KINNLEVÉS	A belső térrel komplementer külső tér: a belső tér területén túltól a végtelenségig terjed	-N KÍVÜL, KINT	FUORI (DI/DA), AL DI FUORI DI, ALL'ESTERNO (DI)
KÖRÜLLEVÉS	Az alapot prototipikusan horizontális irányban körülvevő, az alap területén kívül eső terület, amelybe az alap kerülete nem tartozik bele → <i>rajtalevés</i>	KÖRÜL	ATTORNO (A)
KÖZELBEN ↔ TÁVOLBAN LEVÉS	Az alap területén kívül eső, azt nem érintő, de a közelében lévő pontszerű elhelyezkedés. ↔ A <i>közel</i> -en kívül eső, meghatároz- (hat)atlan tér	-NÁL/-NÉL, MELLETT ↔ TÁVOL -TÓL	VICINO (A), ACCANTO (A), A FIANCO (DI), NELLE VICINANZE (DI) ↔ LONTANO DA

OLDALIRÁNYÚ ellentétesen szerveződő pár	Az alaptól jobbra vagy balra elhelyezkedő tér	(-TÓL/- TŐL)JOBBRA, JOBBRA \leftrightarrow (-TÓL/-TŐL) BALRA, BALRA	A DESTRA (DI), ALLA DESTRA (DI) \leftrightarrow A SINISTRA (DI), ALLA SINISTRA (DI)
---	---	--	--

A nyugati világ térstruktúrájában kitüntetett szerepet élvező térdimenzió a függőleges irányultságú kiterjedés. Fizikai és pszichikai szempontú elsődlegessége a következőkből adódik:

- az álló ember testhelyzete vertikális,
- az emberi test alsó és felső része között fennálló aszimmetrikus viszony,
- a gravitációs erő tapasztalata,
- a föld tipikus orientációja (fenn az ég, lenn a föld).

A függőleges irány univerzális, a hozzá kapcsolódó nyelvi és kulturális elemek azonban eltérhetnek nyelvközi viszonylatban. Értelmezése sematikus: az alaphoz mint viszonyítási ponthoz képest magasabban, illetve alacsonyabban való elhelyezkedést jelöli.⁷

Az 'elöl-hátul' antropocentrikus térdimenzió az emberi testfelépítéssel és viselkedéssel függ össze. Az 'elöl' irányába nézünk, az 'elöl' a haladás iránya: ez a környezethez való alkalmazkodás szempontjából előnyös, ugyanis ebből az irányból érkezik a legtöbb információ. Ehhez még az is hozzájárul, hogy a szociális kapcsolatfenntartásban az optimális testhelyzet az egymással szembeni, előre felé való fordulás.

A függőleges és az 'elöl-hátul' irányultságú térdimenziók pozitív és negatív pólusok szerint szerveződnek: a 'fent'-hez és az 'elöl'-hez pozitív értékek rendelődnek, a 'lent'-hez és a 'hátul'-hoz negatívak, hisz ez utóbbiak az észlelés számára hozzáférhetetlen tereket azonosítanak, ahogyan a szociális interakcióban is hátrányosnak nyilvánulnak (vö. Szilágyi N. 1996: 29-31):

(270) A sorban mindenki előtt áll.

(271) Maga mögött hagyott mindenkit.

A KINNLEVÉS külső tere a belső tér határvonalán túl elméletileg a végtelenségig nyúló kiterjedést foglalja magába. Értelmezése általában a 'benn'-viszonnyal függ össze, annak ellentétes pólusú párjaként jelenik meg: kinn = nem benn, ami valószínűleg azzal (is) függ össze, hogy a 'kinn' igen kiterjedt téri hatókörében a figura pontos lokalizációja nehézségekbe ütközik. Ugyanebből az okból a 'kinn' térdimenzióját két másik résztartomány árnyalja: a KÖRÜLLEVÉSÉ és a KÖZELBEN LEVÉSÉ. Mindkét esetben az alap határvonalán kívül, de annak közelében elhelyezkedő terület jelöléséről van szó (amelybe értelemszerűen az alap kerülete, széle nem tartozik bele, hisz ez RAJTALEVÉSt jelentene:

⁷ A kinetikus térdimenzióban a sematikusság még jobban előtérbe kerül: a *fel* és *le* jelentése „*csupán annyit tartalmaz, hogy az elmozdulás eredményeképpen az elmozduló/elmozdított személy vagy tárgy magasabban, illetve alacsonyabban lesz, mint az elmozdulás előtt volt, arra azonban nincs tekintettel, hogy ugyanakkor a horizontális vektor mentén is elmozdult-e vagy sem*” (Szilágyi N. 1996: 15): a folyóvíz lefelé folyik.

l. 1.2.2.), de a 'körül' sávszerűen, a 'közel' pontszerűen létező alapot feltételez. A 'körül'-reláció elméletileg minden irányban kiterjedhet, de prototipikusan a horizontális vektorú térreferencia a jellemző. Ugyanez mondható el a 'közel' ellenpólusaként megjelenő 'távol' dimenziójáról is. A 'közel-távol' pár deiktikusan értelmezhető, a beszélőhöz mint deiktikus központhoz való viszonyítás révén. A 'távol' 'közel'-en túli viszonylagos értelmezése nemcsak pontszerű, hanem sávszerű elhelyezkedésre is utalhat, sőt ez utóbbi a jellemző, ami azt eredményezi, hogy a 'távol' a 'körül'-lel is oppozícióban áll: a 'körül' az alap területén közvetlenül kívül eső terület, a 'távol' pedig az ezt körülvevő tér. A 'távol' bizonyos fokig a 'kinn' jelentését is jobban behatárolhatja: kettejük viszonylatában a 'távol' messzebb van, mint a 'kinn'.

A laterális, oldalirányú a legmarginálisabb dimenzió (valószínűleg az emberi test szimmetrikus felépítésének következtében). Úgy tűnik, e téri részrendszer használatát nagyobb mértékben befolyásol(hat)ják kulturális tényezők (vö. például az írás és olvasás, az autóvezetés kultúráktól függően eltérő irányával). Kifejezőeszközei kétféle orientációt engednek meg:

- (272) a. Anna jobbra van. (Deiktikus orientáció.)
 Anna è a destra.
 Anna létige3Sg Prep jobb
 b. Anna a fától jobbra van. (Intrinzikus orientáció.)
 Anna è a destra dell'albero.
 Anna létige3Sg Prep jobb Prep-aSgH-faSgH

Az egyes térdimenziók eloszlása nem egyenletes és nem egységes, minden nyelv egy sajátos térstruktúrát alakít ki. A külső érintkezési helyviszonyok tartományára vonatkozóan kétségkívül a legérdekesebb kérdésnek az bizonyul, hogy a *kinn* levés, és ezen belül a *körül* levés, de főleg a *közelben* levés, illetve a magyar anyanyelvűek számára az olasz *elöl* levés határait hol vonja meg a két nyelv. Célszerű lenne erre a téri tartományra vonatkozóan is a fenti elemzést empirikus alapokra helyezni, és a magyar és az olasz nyelv mintáinak anyanyelvi beszélőktől vett adataival szembevetni rendszerezett, szemantikai tipológiai kutatás keretében.

2. MOZGÁS

A térbeliség kinetikai aspektusát a mozgás alkotja, ami egyszerűen helyváltogatást jelent. A II. részben részletesen szó volt arról a Leonard Talmy által bevezetett tipológiai modellről, amely a mozgás eseményszerkezetének strukturálódására és az ennek alapján felállított lexikalizációs mintázatokra vonatkozik (I. II. rész 1.1 bekezdését). Az amerikai tudós azon jellegzetes módozatok tanulmányozása alapján, amelyekkel a különböző nyelvek egy mozgás szemantikai komponenseit nyelvspecifikusan leképezik, a nyelveket két csoportra osztotta: igei keretű (*verb-framed*) és szatellit keretű (*satellite-framed*) nyelvekre. Talmy felosztása szerint a magyar szatellit keretű, az olasz igei keretű (a világ nyelveinek többsége igei keretű: vö. Levinson–Wilkins (eds.) 2006: 531). Láthattuk azonban, hogy ha a tipológia egyszerre kevés nyelvet összevető módszerét alkalmazzuk, az egyes nyelvek strukturálódását pontosabban tudjuk követni, és ezáltal precízebb tipológiai osztályozást tudunk végezni. Ez történt az olasz esetében, ahol az igehez kötődő, a nyelvben újonnan kifejlődő partikulák mint szatellit elemek elemzése után arra a következtetésre jutottunk, hogy a modern olasz nyelv Talmy tipológiai felosztását tekintve nem sorolható egyértelműen sem a *verb-framed*, sem a *satellite-framed* típusba, hanem valahol félúton található a kettő között. Ezáltal az elemzésünk tárgyát alkotó két nyelv közelebb került egymáshoz, valamint az olaszok saját anyanyelvük IP szerkezeteinek mintázata alapján és ennek kiterjesztése által könnyebben szembesülnek a magyar igeekötőkkel mint szatellit elemekkel. Ez nem alábecsülendő eredmény, hisz köztudottan az igeekötőrendszer használata a magyar egyik legnehezebben elsajátítható mechanizmusai közé tartozik. A kérdéskörre vonatkozóan a kétpólusú osztályozás elégtelenségére és árnyaltabb kezelésének szükségességére és lehetőségére a szakirodalomban is találunk utalásokat (l. többek között Slobin 2004, Beavers–Levin–Tham 2010).

A statikus elhelyezkedéshez hasonlóan a mozgás is két térbeli tárgy viszonyaként írható le. Ebben a kontextusban a figura a mozgó tárgy, az alap pedig az a tárgy, amelyhez viszonyítva a figura mozgást végez.

Olyannyira viszonyrelációként jelenik meg a helyváltogatás, hogy ha a figura és az alap térbeli viszonya nem változik, a szituációt mind a magyar, mind az olasz a statikus reprezentációk eszközeivel írja le, amelyek között a térbeliség leképezésének periferikus struktúrái is szerepelhetnek:

- (273) Anna a parkban / Dávid mögött fut.
 Anna corre nel parco / dietro Davide.
 Anna fut3Sg Prep-aSgH parkSgH / Prep Dávid

- (274) Anna leelőzte Dávidot.
 Anna ha sorpassato Davide.
 Anna Aux3Sg leelőzPartPass Dávid

A mozgás ábrázolása tipikusan együtt jár a célirány (*Goal*) és/vagy a kiindulópont (*Source*) és/vagy az útvonal (*Path*) jelölésével, amely mindig az alap funkciójú összetevőn történik:

- (275) Anna moziba megy. (*Goal*)
 Anna va al cinema.
 Anna megy3Sg Prep-aSgH moziSgH

- (276) Anna kijön a házból. (*Source*)
 Anna esce dalla casa.
 Anna kijön3Sg Prep-aSgN házSgN

- (277) Anna az utcán sétál. (*Path*)
 Anna passeggia per la strada.
 Anna sétál3Sg Prep aSgN utcaSgN

A *Path* (útvonal) az az összetevő, amely a figura helyválttatása közben leírt pályáját jelöli. Az útvonal nyelvi kifejtése a mondaton belül történhet mind az igéhez kötődően (az olaszban a *Path* igék esetén magában az ige szemantikájában: *salire* ‘felmegy’, illetve partikulákkal: *andare via* ‘elmegy’; a magyarban szatellit igekötőkkel: *bemegy*), mind a névszói csoporthoz társulva (az olaszban PrepP szerkezetek formájában: ((*passeggiare*) *lungo la riva*, a magyarban határozóragos NP struktúrát alkotva: *a parton* (sétál)).

Mindkét általunk vizsgált nyelvben kifejezhető mind a mozgás kiindulópontja, mind a végpontja ugyanabban a mondatban; ilyenkor nincs szükség referenciakeret használatára az irányjelöléshez:

- (278) Pécsről Budapestre utazott.
 E’ andato da Pécs a Budapest.
 Aux3Sg megyPartPass Prep Pécs Prep Budapest

A deiktikus mozgásigék önmagukban is meghatározhatják a célirányt vagy a kiindulópontot (*későn jött meg / későn ment el – è arrivato tardi / è andato via tardi*). Gyakran előfordul azonban, hogy mozgás leírásakor is valamilyen referenciakeret alkalmazásához folyamodunk, akár önmagában (279), akár a célirány, vagy a kiindulópont részeként, illetve ezek mellett (280a, 280b):

- (279) A gólyák a nyár végén délre repülnek.
 Le cicogne volano a sud alla fine dell’estate.
 aPIN gólyaPIN repül3Pl Prep dél Prep-aSgN végSgN Prep-aSgN-nyárSgN
 (abszolút referenciakeret alkalmazása, vö. III. 1.2.3)

- (280) a. Elment a ház mögé.
 E’ andato dietro la casa.
 Aux3Sg megyPartPass Prep aSgN házSgN
 b. Elment a ház mögül.
 E’ andato via da dietro la casa.
 Aux3Sg megyPartPass P Prep Prep aSgN házSgN
 (intrinzikus referenciakeret használata, vö. III. 1.2.3)

Tipológiai alapú univerzálé a célirányultságú dominanciát mutató nyelvi kódolás ténye, amit a kutatók az emberi gondolkodás cél irányultságú kognitív preferenciájával hoznak párhuzamba (Marotta 2010: 17; Pléh 2000: 1010; Pléh–Király–Racsmány 2001: 164-165; Pléh–Király–Lukács–Racsmány 2003: 19). Vizsgálatok sorával mutatták ki azt az immár

univerzálénak tűnő nyelvi jelleget, hogy a mozgás irányának és kiindulópontjának a kódolása aszimmetrikus (l. többek között Johanson–Selimis–Papafragou 2009, Marotta 2010, Papafragou 2010). Ha van választási lehetőség, a nyelvek általában gyakrabban élnek a mozgás irányának kifejezőeszközével a kiindulópont jelölésének rovására. Az irányjelölő elemek nyelvi strukturáltsága finomabb kidolgozású, részletezőbb; ezek gyakrabban kerülnek igei argumentum-pozícióba, míg a kiindulópontot kódoló szerkezetek jellemzően szabad összetevőként jelennek meg a mondatban. A téri kódolásban megmutatkozó poliszémia körében is azt vehetjük észre, hogy a statikus lokalizálást és az irányjelölést elég gyakran ugyanazok a nyelvi eszközök végzik (l. az olasz példáját), együttesen elkülönülve a kiindulópont jelölésétől (l. többek között Pantecheva 2010, Zwarts 2010).

A locativusjelölő elemek gyakran ablativusjelölőkre vezethetők vissza: latin *de + retro* → olasz *dietro* 'mögött', latin *de + post* → olasz *dopo* 'után', latin *de + ab + ante* → olasz *davanti* 'előtt'. Amikor azonban grammatikalizálódik a locativusi értelmezés, az ablativusi eltűnik, nyilvánvalóan a poliszémiát elkerülendő, illetve a kiindulópont – lokalizáció / végpont dichotómia / trichotómia érvényre juttatása érdekében. Nem tipikus, [+humán] jegyű alap funkciójú összetevő esetén azonban előbukkan az ablativusi alak lativusi értelmezéssel, és ilyenkor a kiindulópont, a lokalizálás és a végpont kifejezése egybeesik. A magyarban a három különböző téri reláció koherensen elkülönül formailag is, a tipikus figura – alap viszony jelölésének paradigmáját követve:

- (281) Vengo / sono / vado da Anna.
 Jön1Sg / létige1Sg / megy1Sg Prep Anna
 'Annától jövök / Annánál vagyok / Annához megyek.'

Az e téren az olaszban megmutakozó, következetlennek tűnő nyelvi megjelenítés a szakirodalomban még nem kapott kielégítő magyarázatot.

A kevésbé tanulmányozott témakörök közé sorolható a téri domén keretén belül a mozgás *Path* (útvonal) összetevője. A térbeliség fő komponenseit magába foglaló hármas (kiindulópont – lokalizáció – végpont) tagolódáshoz képest úgy tűnik, a *Path* komponens másodrendű szerepet játszik. Általában locativusi formák kódolják. Az olaszban a *per* prepozíció a tipikus jelölője, de mellette más szerkezetek is szóba jöhetnek:

- (282) Anna passa / passeggia per il parco.
 Anna megy3Sg / sétál3Sg Prep aSgH parkSgH
 'Anna a parkon keresztül megy / sétál a parkban (a parkon belül).'
- (283) Anna attraversa il parco.
 Anna átmegy3Sg aSgH parkSgH
 'Anna átmegy a parkon.'
- (284) Anna passeggia nel parco.
 Anna sétál3Sg Prep-aSgH parkSgH
 'Anna a parkban sétál.'
- (285) Anna balla sul tavolo.
 Anna táncol3Sg Prep-aSgH asztalSgH
 'Anna az asztalon táncol.'

ÖSSZEGZÉS. A TÉRI NYELV TANÍTÁSÁRA VONATKOZÓ GYAKORLATI SZEMPONTÚ JAVASLATOK

Elemzésem elméleti keretét a szemantikai tipológiának nevezett kutatási irányzat alkotta, amelyen belül megvalósíthatónak tűnik a hagyományos nyelvtipológia szerkezet-centrikusságának a kognitív szemlélettel való kiterjesztése. Elméleti szempontból az a kérdés foglalkoztatott, hogy mennyire és hogyan tághatók ki interdiszciplinárisan a hagyományos nyelvtipológia keretei oly módon, hogy az a tudományterület továbbfejlődését mozgátsa elő.

Munkám azonban alapvetően alkalmazott nyelvészeti irányultságú. E tekintetben törekvéseim arra irányultak, hogy megvizsgáljam – egy a kognitív tudományok számára oly fontos tárgykör alapján, mint a téri relációk –, hogyan alkalmazható a nyelvpedagógiai gyakorlatban, a magyar és az olasz mint idegen nyelv oktatása terén, a kognitív szemlélet és a tipológiai alapú kontrasztív nyelvészet integrációját megvalósító megközelítés, és ez milyen előnyökkel jár.

Az elemzés tudományterületi elhelyezése tehát a nyelvtipológia, a kontrasztív nyelvészet és a kognitív paradigma átfedésében történt, szem előtt tartva a modern tudományosság interdiszciplináris kívánalmait. Célom ezen tudományterületek összefüggés-hálózatának feltárása, a szóban forgó, egymással ellentétes eszmeáramlatokat is képviselő szakterületek találkozási és ütközési pontjainak feltérképezése volt, hisz amennyire kidolgozottak az egyes elméletek egymástól elvonatkoztatott körvonalazásai és értelmezései, annyira hiányzik mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalomban az említett szakterületeket közösen érintő mozzanatokra való kitekintés (I. I. rész).

A következő kérdésekre kerestem a választ: Vannak-e, lehetnek-e egyáltalán a formális nyelvelméleti modellnek és a funkcionális szemléletű nyelvészetnek érintkezési pontjai, s ha igen, melyek azok? Melyek azok a kapcsolódások, amelyek mentén kidolgozható és felhasználható egy olyan tudománysszemlélet és elemzési mód, amely lehetővé teszi eltérő paradigmák összehangolását? A generatív és a kognitív nyelvészet, azon túl, hogy mindkettő biológiai megalapozottságú és kognitív beállítottságú, a fő elméleti kérdésekben annyira ellentétes nézeteket valló diszciplinák, hogy közvetlenül összhangba hozni őket a maguk elméleti szintjén lehetetlen és parttalan vállalkozás. Szeretném tehát világosan leszögezni, hogy a hagyományosan formai elemzésen alapuló nyelvtipológia jelentésközpontú kognitív szemlélettel való kiterjesztése, azaz a formális nyelvészet eredményeinek és a kognitív paradigma szemléletének harmonizálása mellett teszem le a voksomat, és nem a kognitív és a generatív nyelvészet mint nyelvelméleti diszciplinák elméleti szinten történő összehangolása mellett. A kontrasztív analízisen alapuló nyelvtipológiában, és kiváltképp a szemantikai tipológiában, ötvöződnék mind az univerzalizmus táborát gazdagító, strukturális szemléletű nyelvelméleti modellek, mind a funkcionális, relativista beállítottságú, a nyelvi szerkezeteken túlmenően a rendszer működésére, a nyelvhasználatra, a nyelvi variációkra is kitekintő iskolák egyes meghatározó vonásai, ezáltal *a nyelvtipológia összekötő hidat alkothat* a két egymással kibékíthetetlen ideológiai ellentétben álló nyelvelméleti modell között. A szemantikai tipológia annyira fiatal nyelvészeti diszciplína, hogy hagyománya még nem alakult ki, és átfogó körvonalazása nem történt meg. Munkámmal e fiatal stúdium további kidolgozásához, módszertani megalapozásához kívántam hozzájárulni.

Melyek a generatív nyelvészet és a holista kognitív nyelvészet érintkezési pontjai, amelyek lehetővé teszik a két paradigma összehangolását? Mindkettő kognitív: a nyelvtudást a kogníció részeként fogja fel, a nyelv funkciói közül a megismerésben betöltött szerepére helyezi a hangsúlyt. Mindkettő, eltérő hangsúlyozással, elfogadja a nyelv biológiai megalapozottságát. A holista kognitív nyelvészetben azonban a bizonyítékalapú empirikus kutatás és az objektivista megközelítés kiegészül a nyelvet nem eszköznek, hanem a viláértelmezés lehetőségének tekintő felfogással és a nyelv aktív jelentésképző tevékenységének nyomatékosításával. Nem zárja ki a nyelvhasználót és a nyelvhasználatot stúdiumai köréből, éppen ellenkezőleg, ezek vizsgálódásai fontos szereplőivé válnak, és ezáltal kerülhet közelebb a nyelvtanulókhoz mint aktív nyelvhasználókhoz. A generatív nyelvészethez hasonlóan a kognitív nyelvészet is törekszik arra, hogy általánosításokat fogalmazzon meg, nyelvi univerzálékat fedezzen fel. Mindkét nyelvelméleti modell a lehetséges emberi nyelvek határait próbálja megragadni. De a kognitív paradigma keretében az univerzálék kutatása a nyelvben és a nyelvhasználatban megnyilvánuló világképre, mint a valóság metaképére irányulnak. Nyelvelfogásában ugyanis a nyelvi kifejezések lényegi része a szemantikai szerkezet, amely a hagyományosan megkülönböztetett nyelvi komponensekkel (fonológia, morfológia, szintaxis, lexikon) együtt egy kontinuumot képez. A kognitív szemantikában a világ nyelvi képének fogalma az objektív valóság kultúrkontextusba való ágyazására, mentális reprezentációjára vonatkozik, egy a valóságról szóló tudásfajtaként értelmeződik.

Tisztában vagyok azzal, hogy ez az olvasóval való közös elmélkedésre készítő tárgyalás, amely előregyártott, kész tételek szajkózása helyett a nyelvészet keretein belül megvalósítható interdiszciplinaritás lehetőségeire/lehetetlenségére fókuszál, talán több kérdést vet fel, mint amennyi biztos választ ad. Úgy gondolom azonban, hogy a dolgok új szemszögből való megfigyelése, az új perspektívák felé való nyitás mindenképpen pozitívumot hozhat nemcsak a tudományos gondolkodásban és kutatásban, hanem a nyelvpedagógiai módszertan terén is. Az elemzés így módon történő kiszélesítése – azaz: a különböző nyelvek összevetése figyelembe véve a köztük lévő kulturális és konceptualizációs eltéréseket is, és mindezt a nyelvhasználatra fókuszálva – elméleti szempontból azzal az előnnyel jár, hogy teljesebb képet kapunk a nyelvek variabilitásának behatároltságáról.

A tudományelméleti kitekintés összegzése a szemantikai tipológiában megvalósuló „relatív univerzalitás” (Kövecses Zoltán és Benczes Réka kifejezése, Kövecses–Benczes 2010:217) tényének megerősítése. Ebben oldódnak fel ugyanis az univerzalitás és relativitás – és ezek modernkori képviselői – szembenállásának feszültségei annak elismerése által, hogy az emberi megismerés és gondolkodás, illetve a tudás és jelentés univerzális motíváltsága mindig relatív egy meghatározott kulturális és nyelvi kontextushoz viszonyítva.

Munkám azonban, mint már említettem, elsősorban alkalmazott nyelvészeti irányultságú, és ez a felállás szinte meg is kívánta az interdiszciplináris megközelítést. Az alkalmazott kontrasztív nyelvészet, különösen pedig a nyelvoktatás alkalmazott nyelvészeti szintjéről tekintve nem várható el homogén elméleti háttér. A kompetenciák fejlesztését szolgáló sokoldalú nyelvpedagógiai gyakorlat bizony egyaránt igényli a formákban, szerkezetekben történő biztonságos eligazodást és a nyelvi világban való otthonos mozgást. A nyelvtanítás mindenkori gyakorlatától egyáltalán nem idegen, hogy a folyamatos korszerűsödés közben kényszerűen heterogén elméleti háttérű mozzanatokot igyekszik minél szerencsésebben ötvözni. Erre több okból is szükség van. Sok nyelvtani kérdésben a kutatók nem értenek egyet, és ez így van rendjén, hisz a konszenzus hiánya újabb kutatásokra ösztönöz. A különböző elméletek ugyanakkor nem képesek az empirikus nyelvi jelenségek teljességét

tudományos igénnyel magyarázni, hanem általában bizonyos aspektusokat kiemelve azokban mélyednek el, ezért gyümölcsöző lehet interdiszciplináris dimenzióban gondolkodni, és egymás eredményeit egységesített módszerekkel megpróbálni hasznosítani. Azt is el kell ismernünk, hogy a nyelvre vonatkozó ismereteink olykor hiányosak, aminek újfent további elmélyedésre, újabb távlatok keresésére kell készítenie. Bátran alkalmazhatunk tehát egyszerre olyan leíró tartalmakat, amelyek egymással összeegyeztethetetlen axiómarendszeren alapuló elméletekben fogantak. Mivel az alkalmazás vetületét tekintjük, az eltérő nyelvelméleti modellek keretében született elemzések felhasználásában nem rejlik veszély, hisz a nyelvtanításban konkrét megfigyeléseket és leíró szintű általánosításokat mutatunk be, nem pedig egyes iskolák mások által hevesen vitatott nyelvfilozófiai vezéreszméit. Tehát nemcsak szabad, de szükséges is a leginformatívabb elképzelést figyelembe venni és azokkal a leíró tartalmakkal dolgozni, amelyek a legtöbbet mondanak el egy témakörrel kapcsolatban, az optimalításra való törekvés jegyében. Ily módon a nyelvtanításban alkalmazott nyelvészet az ellentétes ideológiai alapokon álló iskolák közötti mediáció ideális terepe is lehet (vö. Alberti–Gervain–Schnell–Szabó–Tóth 2015).

A téri relációk leírásában, a tér mint referencia-rendszer kódolásában a magyar és az olasz nyelv nagy eltéréseket mutat. A tipológiai alapú kontrasztív vizsgálat segít jobban megérteni a jelenséget, elméleti szempontból pedig rávilágít a szóban forgó két nyelv sajátosságaira, s ebből a fajta tudásból a nyelvtanuló profitálhat a nyelvelsajátítás egyéb területein is. A nyelvi reprezentációban a nyelvek között megnyilvánuló eltéréseknek kognitív hátterük van, ezért a kognitív nyelvészet eredményei jól alkalmazhatók a nyelvtanítás gyakorlatában. A kognitív megközelítés funkció-központúsága és globális nézőpontja kiváló kiindulópont lehet.

Annak a holisztikus megközelítésnek, amelyet az I. rész 1.2.3-as fejezetében vázoltam, alap gondolata az, hogy a nyelv a kommunikáció eszköze. Funkcionális perspektívában a hangsúly a nyelvi variabilitáson van mind nyelvközi, mind nyelven belüli viszonylatban, és mindez azzal jár, hogy a nyelvi szerkezeteket működésükkel, tényleges használatukkal, variációs lehetőségeikkel együtt kell tanulmányoznunk, a grammatikát pragmatikai keretbe illesztve, és a kognitív, a környezeti, a társadalmi és a kulturális tényezők által meghatározott nyelvhasználati aspektusoknak is tág teret szentelve. A nyelv egyes rétegeit nem egymástól elkülönülve kell elemeznünk: a grammatikai elemekhez szemantikai érték rendelődik, a szinkrónia és a diakrónia pedig egymást kiegészítő leírási módokként jelenhetnek meg.

A két (vagy több) nyelv mintáinak nyelvhasználati fókuszba való állításával és a konceptuális szint bevonásával járó előnyökről volt már szó a III. rész Bevezetés-ében. A kategorizációs különbségek tudatosításán keresztül nemcsak szavakat és szerkezeteket tanítunk meg, hanem azt is, hogy ezek által az adott idegen nyelv beszélője hogyan osztja fel a világot. A nyelvtanulók számára a hagyományos nyelvtanok szerkezetközpontú tárgyalásánál természetesebb az a hozzáállás, amely gyakorlati tapasztalataik alapján megszülető közlési szándékaikhoz rendel megfelelő kifejezési formákat úgy, hogy figyelembe veszi, és elfogadja a másságot a világ kategorikus rendszerezésében is.

Ez a megközelítés harmonizál az Európa Tanács által jóváhagyott, a nyelvtudás nemzetközileg elfogadott kiértékelésében útmutató Közös Európai Nyelvi Referenciakeret (CEFR 2001) irányelvével, mely szerint az idegennyelv-oktatás és -elsajátítás célja az *interkulturális kommunikatív kompetencia* megszerzése kell, hogy legyen. Ahhoz pedig, hogy a nyelvtanulók sikeresen tudjanak alkalmazkodni egy új nyelvi környezethez, meg kell érteniük az anyanyelvük és a cél nyelv(ek) közti konceptuális különbségeket, össze kell tudniuk hasonlítani a *nyelvi ÉS a kulturális* sémákat (Lawrence 2010: 33, O'Dowd 2006: 86, Rózsavölgyi 2013a, 2013b). Tudniuk kell: nem várhatják, hogy az elsajátítandó idegen nyelvben akár a nyelvi forma, akár a formai eszköztár mögötti konceptuális strukturálódás

egy az egyben párhuzamba állítható legyen az anyanyelvi szerkezetekkel. El kell fogadniuk, hogy alkalmazkodniuk kell a nyelvben is a máséhoz. Teljesítményüket nem csupán nyelvileg, hanem kulturális megfelelés szempontjából is a célnyelv elvárásaihoz kell igazítaniuk (vö. Holló 2008, 81).

A kultúraközi kommunikációban különösen fontos szerepe van tehát az összehasonlító-elemző tanulásnak/tanításnak. Kiindulópontnak mindig az empirikus adatoknak kell szolgálniuk. Strukturálódásuk megértéséhez a nyelvészet feltétlenül segíthet, elsősorban ott, ahol egy bizonyos témakörben tudományos konszenzus van. E tekintetben fő feladatunk az, hogy a nyelv működésének mikéntjére, alapelveire próbáljunk rávilágítani, és ehhez az összefüggések megláttatásán és magyarázatán keresztül (is) vezet az út. A hagyományos nyelvtanok, nyelvtankönyvek erre a küldetésre azért nem alkalmasak, mert egymástól elszigetelve tárgyalják az egymással szorosan összefüggő, illetve a mondat/szöveg szintjén egymással nyilvánvaló összefüggésbe hozható/hozandó grammatikai jelenségeket.

A magyar és az olasz mint idegen nyelv oktatásában, illetve általában a nyelvoktatásban érdemes azt a jelen munkában alkalmazott elvet követni, hogy minden leírási részterületen kiválasztjuk és bemutatjuk azokat a nyelv(észet)i megfigyeléseket és általánosításokat, amelyek a legjobban használhatók egy kérdéskör megvilágítására, magyarázására. Munkám II. részében egy a téri nyelv alapvetően formális leírását végeztem el egy hagyományos tipológiai elemzés keretében: a téri nyelv *formai* realizálódásának pontos leírását a magyarban és az olaszban a nyelvtanok és a legújabb szakirodalom alapján, hogy behatároljam azon genealógiailag és tipológiailag meghatározott repertoárt, amelyből a magyar és az olasz nyelv építkezik a térvizonyok kódolásakor. Itt az elsődleges cél tehát az volt, hogy szinte besoroló jelleggel feltárjam azokat az alaktani elemeket, amelyeknek közük van a tér kifejezéséhez. Ez ugyanis eddig még nem történt meg sem a magyar sem az olasz viszonylatában: a téri nyelv mint osztatlan, bár többfajta, egymással korreláló, a mondat különböző részein elhelyezett formai eszköz által megvalósuló nyelvi kategória nem létezik a nyelvtanokban, holott funkcionális szempontból egy ilyenfajta egységes tárgyalás nemcsak helytálló, hanem igen hasznos is, hiszen egyben láttatja egy összetett szemantikai mező strukturálódását.

A téri nyelv formai realizálódása mindkét vizsgált nyelvben igei és nem igei természetű nyelvi egységekkel történik. A helyjelölés tekintetében két jól körülhatárolható igeosztályra érdemes figyelmünket fordítani: a statikus felületen, rögzített ponton történő elhelyezkedés leírásának alapszerkezetében szerepet játszó létige és szinonimái (található, látható, fekszik, elhelyezkedik, elterül, húzódik, áll stb.) alkotta csoportra és a mozgást jelentő igei körre. Az utóbbiak vizsgálatában Talmy (Talmy 1985, 1991, 1996/2000) tipológiai modelljét alkalmaztam, amely igei és szatellit keretű nyelveket (*verb-framed and satellite-framed languages*) különböztet meg. A két típusba való besorolás azon alapul, hogy a különböző nyelvek hogyan fejezik ki a mozgásesemény központi mintázatát meghatározó *Path* (útvonal) komponenst, amely Talmy felfogásában a mozgást leíró esemény fő jellemvonásának bizonyul, annak mintegy keretét, mintázatát alkotja. Ezt a nyelv kódolhatja az ige szemantikájában, vagy az igtől elkülönülve a mondatban szatellit-szerűen elhelyezkedő egyéb nyelvi elemek (igekötő, prefixum, prepozíció, partikula stb.) által.

Ha a tipológia egyszerre kevés nyelvet összehasonlító módszerét alkalmazzuk, finomíthatjuk az egyes nyelvek tipológiai osztályozását. Ez történt az olasz esetében, ahol arra a következtetésre jutottam, hogy a modern olasz Talmy tipológiai felosztását tekintve nem sorolható egyértelműen sem a *verb-framed*, sem a *satellite-framed* típusba, hanem valahol félúton található a kettő között. A standard olaszban most kibontakozóban lévő helyhatározói értelmezésű partikulák – ezeknek is különböző fejlődési fokozatai, amelyek az

immár majdnem teljesen elhomályosuló latin örökségű prefixumok helyébe léptek/lépnek –, és e partikulák egyre jobban elterjedő használata a prepozíciókkal együtt a szatellit elemek javára kezdi billenteni a mérleget. Az olasz partikulák annyira új nyelvi jelenséget képviselnek, hogy a nyelvtanokban nem szerepelnek, és a szakirodalomban sincs egységes elnevezésük. Az ige + helyhatározószó/partikula alkotta IP-szerkezetek terjedése egy általános, az analitikus igei konstrukciók térnyerésének tendenciájába (Antelmi 2002) illeszkedő folyamat, ahol a tipológiai és strukturális tényezők elsődlegesek az areálisakkal szemben.

A nem igei természetű nyelvi egységekre vonatkozóan elemzésemben azt a legújabb nyelvészeti szakirodalomban teret nyelő felfogást követtem, miszerint a főnévi kifejezések szemantikai funkcióinak kódolásakor egy közös adpozíciós P kategóriával van dolgunk (Haspelmath 2007, 2010; Iggesen 2013). Az elnevezés a nemzetközi szakirodalomban használatos prepozíció és posztpozíció terminusokból származik, amelyek az adpozíciók fejelejtű, illetve fejevtű szintaktikai helyzetére utalnak. Egy egységes P kategóriát veszünk fel függetlenül attól, hogy ez a különböző nyelvekben, illetve egy nyelven belül is milyen morfológiai eszközökkel fejeződik ki: igéhez kapcsolódó elemekkel (igekötők, prefixumok, partikulák, névszóhoz kapcsolódó elemekkel (helyhatározóragok, névutók, prepozíciók) vagy önmagukban álló elemekkel (határozószók). A P kategória tagjai a magyarban az inflexiós toldalékok (tipikusan esetragok), illetve a ragtalan és ragvonzó névutók és az igekötők, az olaszban a (kihalóban lévő) prefixumok, a (kialakulóban levő és egyre jobban elterjedő) partikulák és a prepozíciók. A magyar mint idegen nyelv gyakorlati oktatási szempontjait figyelembe véve a P kategória beiktatása azzal az előnnyel jár, hogy a magyar helyviszonyító elemek strukturálódását nem mint az olasz nyelvi rendszerhez képest különleges formákat magába foglaló bonyolult hálózatot tárgyaljuk, hanem az olasz diákok anyanyelvében is meglévő szerkezetek variációiként tudjuk ábrázolni. A két nyelv rendszerszemlélete közös nevezőre hozható. A II. rész összevetése azért is a hagyományos kontrasztív tipológiai elemzés körére szorítkozik, mert így nyílik lehetőség arra, hogy érdemben összevessük a kétfajta elemzést: a hagyományos (szerkezeti alapokon nyugvó) tipológiai vizsgálatot az új, szemantikai tipológiai tanulmányozással. Hagyományos tipológiai szempontból a II. rész formai fejtegetése azt tárja elénk, hogy a magyar erősen grammatikalizálódott, sokelemű, „háló-szerű” strukturálódása áll szemben az olasz sematikusabb, közvetettebb eszközöket alkalmazó, „elnagyoltabb” rendszerével. A kérdés az, hogy mit tud ehhez hozzáadni a konceptuális szintet bevonó analízis. Ennek előnyeit pedig úgy tudjuk igazán mérlegelni, ha van viszonyítási pontunk, amit éppen a II. rész szolgáltat.

A magyar és az olasz térjelölés nyelvi formáinak rendszerezett összegyűjtését és összevetését ugyanakkor a hagyományos nyelvtanokban nem létező olyan új megközelítést is alkalmazva végeztem el, amely már a II. részben is egy funkcionális perspektíva felé tekint ki. Elsősorban az általános tipológiából jól ismert nyelvváltozási trendek keretébe illeszkedő, a hagyományosan a diakrónia körére szorítkozó grammatikalizációs folyamatok szinkrón szintű tetten érésére, bemutatására és magyarázó tényezőként való alkalmazására gondolok. Mind a magyarban, mind az olaszban grammatikalizációs folyamatok keretében alakultak ki és ma is alakulnak ki a P elemek. Ezeknek az összefüggéseknek a felvázolása és a P elemek kontinuumszerű értelmezésének bevezetése a tanítási gyakorlatba azért is célszerű, mert így elkerüljük a hagyományos nyelvtanok diszkrét kategorizálásra törekvéséből származó nehézségeket (ugyanazt a kifejezést több szófajba besorolva találjuk meg), és természetesként kezeljük, hogy egy köztes nyelvi fázisban A és B nyelvi egység formailag egyező/hasonló, míg funkcionálisan (részben) eltérő (lehet). Kézzelfogható és logikus

magyarázatot tudunk adni arra a tényre, hogy a hagyományos nyelvtanokban a helyviszonyokat kifejező elemek körében ugyanazt a kifejezést több szófajba besorolva találjuk meg. Megfigyeltetjük a diákokkal, hogy a nyelvi jelenségek polarizálása soha nem kifizetődő, sokkal hasznosabb a realitásokhoz jobban igazodó átmeneti kategóriákkal és a prototípuselv alkalmazásával eljárni. „*A graduális nyelvi jelenségek léte ... kétségtelen tény, ... rendszerszerű összefüggésekről beszélhetünk, megpróbálhatjuk interpretálni a ... hagyományos fogalmakat, ... de maguk az összefüggések, amelyekre visszavezetjük őket, graduális ... jellegűek. A megértésnek ez a módja semmivel sem lebecsülendőbb, mint az atomisztikus megközelítés*” (Kálmán 2006: 245). Mind a magyarban, mind az olaszban egy olyan kontinuumon érdemes elhelyeznünk a P elemeket, amelynek egyik végétlet a (hely)határozószók, a másikat a helyhatározóragok/prepozíciók alkotják, s köztük találhatók – egymással átfedésben is – a köztes stádiumban lévő nyelvi elemek aszerint, hogy inkább határozószói vagy inkább tipikus helyhatározórag-szerű/prepozíciói tulajdonságokat mutatnak fel. Mindezzel szorosan összefügg a poliszémia jelensége is, hisz a grammatikalizációs folyamatban a kevésbé grammatikaitól a grammatikaibb jelentés felé történő elmozdulás is graduális. A legújabb kognitív nyelvészeti kutatások azt is elismerik, hogy a prepozíciókká/toldalékokká vált nyelvi elemek is jelentéshordozók (Nishizawa-Kothencz 2014, Tolcsvai Nagy 2013b), a grammatikalizálódott formákban megőrződnek a forráselem bizonyos szemantikai jegyei.

A formai építkezés tekintetében a II. fejezetben láhattuk, hogy a finom részletek megbízható kidolgozásában a strukturalista, formális nyelvelméleti modellek eredményeinek szemléltetésével, a legmodernebb generatív írás bonyolult technikai apparátusából is kihámozva a számunkra releváns leíró tartalmat, általában jobban tudunk teljesíteni, ha a magyarázó adekvátság szintjére akarunk jutni. Természetesen a diákok korától, érdeklődési körétől, nyelvészeti felkészültségétől függően kell megválasztanunk, mennyire részletezően és milyen technikai apparátust felhasználva mutatjuk be és vetjük össze az egyes nyelvek helykifejezéseiben megmutatkozó sajátos készlet strukturalódását és működését.

A III. rész elemzésében érvényesül az a kognitív megközelítés, amelynek nyelvpedagógiai alkalmazására vonatkozóan több helyütt megfogalmazódtak már az igények (Szili 2006, Jakab 2012, Tolcsvai Nagy 2013b, Tolcsvai Nagy 2014a, Tolcsvai Nagy 2014b). A nyelv funkcionális felosztását a nyelvi formákban leképeződő mentális szerkezetek, a(z eltérő) konceptualizáció felől érdemes megközelíteni. A nyelvi kompetencia együtt jár bizonyos nyelv-specifikus gondolkodásmóddal, és ezt a tényt tudatosítanunk kell diákjainkban is, ha arra törekszünk, hogy hatékonyan tudjanak kommunikálni az egyre globalizálódó világban.

Amikor gondolatainkat nyelvi formába kell önteni, a gazdagabb, de strukturáltságában egyszerűbb mentális tartalmakat kell beleszorítani egy adott nyelv grammatikai strukturáltságában specifikusabb, bonyolultabb kategorizációs kereteibe (l. Dan Slobin *thinking for speaking* nyelvhasználat-irányultságú gondolkodás koncepcióját az I. rész 1.3-as fejezetében, Slobin 2003; Slobin–van der Velde 2005). Egy nyelv szerkezete által meghatározott kategorizáció a valóság egy bizonyos rendszerezésének figyelembevételével történik, tehát az agyban létrejövő mentális képek nyelvi érvényesítésekor választásra kényszerülünk: mi az, ami a teljes képből hiányozhat, mert az adott nyelvközösség számára marginális, és mi az, ami feltétlenül, esetleg nyomatékosan is megjelenik a nyelvben. Ugyanakkor valószínűsíthető a világnak egy a nyelvi kifejezéstől független strukturálódása a „tisztá” gondolkodás (*thinking*) szintjén. A két kognitív folyamat egybeeshet, de el is különülhet egymástól (Slobin 2003: 158–161; Slobin–van der Velde 2005: 14–15). Az utóbbi esetre példa a páros testrészek nyelvi kódolása a magyar nyelvben. Minden magyarul beszélő

számára világos, hogy két szemünk van, mégis nyelvtanilag egyes számban használjuk a páros testrészeket jelölő főneveket („kék szeme van”), és ha csak az egyik szemünkre vonatkozó megállapítást kívánunk tenni, akkor a „fél” vagy az „egyik” jelzőt kell alkalmaznunk („fél/egyik szemére vak”). Hasonló a helyzet a számosságot, nagyobb mennyiséget jelentő kifejezésekkel. Aki magyarul beszél, tisztában van vele, hogy ha azt állítjuk, hogy „öt könyvet elolvasott”, akkor több, mint egy könyvről van szó, mégis a „könyv” szó grammatikailag egyes számba kerül. Az olaszban, mint sok más nyelvben, ezekben a helyzetekben a nyelvszerkezeti kategorizáció (többes szám használata, amikor több entitásról szólunk) egybeesik a valóság nyelvi struktúráktól mentes kognitív szegmentációjával (több mint egy dologról történő nyilatkozás): *ha gli occhi blu* 'kék szeme van' (*occhi* 'szemek' többes számban), *è cieco a un occhio* 'fél szemére vak' (szó szerint 'egy(ik) szemére', amely szerkezet a magyarban is választható!), *ha letto cinque libri* 'elolvasott öt könyvet' (*libri* 'könyvek' többes számban). Az ilyen és hasonló konfrontatív megközelítés az oktatásban véleményünk szerint igen hasznos, sőt szükséges a plurilingvisztikus és plurikulturalisztikus hozzáállás fejlesztéséhez, természetesen mindig a befogadóközönség szintjéhez alkalmazkodva. A nyelvtanuló akkor lesz képes az elsajátítandó / elsajátított idegen nyelv megfelelő használatára, ha megérti az anyanyelvétől, illetve az egyéb, általa ismert nyelvekétől elütő nyelvi kategorizációt, mert az idegen nyelv kategóriáihoz kell rendelnie a nyelv különböző elemeit.

A legújabb kutatások összefüggést mutattak ki a nyelvek strukturálódásában megmutatkozó változatosság és a nyelvhasználók térértelmezése és viselkedése között (Levinson–Wilkins (eds.) 2006), és azt látszanak alátámasztani, hogy az ember térértelmezése nem univerzális, mint ahogyan azt korábban gondolták, bár a térbeliség kifejezésének kétségtelenül vannak általánosítható vonatkozásai is. Ezeket azonban csak egy elvontabb, szemantikai konceptualizációs szinten értelmezhetjük (Levinson 2003b). A nyelvek nem egységes szemantikai mezőként kezelik a teret, hanem több elkülönülő és többé-kevésbé részletekbe menően strukturált altartományra osztják azt (l. III. rész 1. fejezete). Ennek megfelelően a térvizonyok kódolásának bemutatására az egyes téri altartományok látszanak a legmegfelelőbb kiindulópontnak. A különböző téri szegmensek átfedhetik egymást, de mivel mindegyiknek saját belső szerveződése van, módszertanilag indokolt, hogy szétválasszuk, és külön vizsgáljuk őket.

Egy a magyar és az olasz mint idegen nyelv oktatásában használatos funkcionális–kognitív alapú nyelvtan „téri nyelv” című fejezetében a II. részben elemzett összes nyelvi formának szóba kellene kerülnie, esetleg nem ilyen részletességgel, mint ahogyan az ebben a munkában történt, de azt mindenképpen érzékeltetve, hogy a különböző nyelvi alakulatok hogyan kapcsolódnak egymáshoz egy téri reláció kódolásában. A diakroniában végbement főbb változási tendenciák bemutatása, ezek megfigyel(tet)ése kifejezetten támogatja, megkönnyíti és magyarázza a téri nyelv leírásában részt vevő különböző nyelvi elemek összefüggéseinek, együttes használatának megértését, illetve annak felfedez(tet)ését, hogy a szinkroniában is továbbgyűrűz(het)nek ugyanazok a ciklikus folyamatok, amelyek a mai, szintén változásban lévő nyelvállapot kialakulásához vezettek.

A modern általános, kognitív, tipológiai és kontrasztív nyelvészeti kutatások nyelvi sokféleséget megragadó modelljeiből merítve túljutunk a leíró adekvátság szintjén, ráébredtve a diákokat arra, hogy funkcionális szempontból a nyelvek különböző alkalmatosságai megfeleltethetők egymásnak, hisz mind arra szolgálnak, hogy nyelvspecifikusan ugyan, de a felszíni, morfológiai szinten értelmezzék a mögöttes, nem kézzelfogható, szintaktikai és szemantikai szinten megnyilvánuló általános nyelvi mintákat. Láttatjuk a diákokkal, hogy a különböző funkciókat egyes nyelvek közvetlenül, azaz speciális

nyelvi alakzatokkal jelölik, mások közvetetten, olyan eszközöket latba vetve, amelyek elsődlegesen más célokat szolgálnak, megint mások rejtetten, zéró morfémaival fejezik ki, de kifejezik. A nyelv egésze és részei rendszereket alkotnak, amelyeken belül minden elem a többi elemhez viszonyítva nyeri el jelentőségét, illetve minden jelenség a maga "helyiértékén" értelmezhető. Ezzel egyfelől a magyarázó adekvátság szintjére lépünk, az Univerzális Grammatika birodalmába, másfelől feltárulnak a Nyelv mint olyan funkciói, amelyek leválnak egyetlen nyelv esetlegességeiről. Megcélozzuk a bennünk rejlő Univerzális Grammatika lényegének megértését, annak tudatosítását, hogy minden nyelv mást-mást mutat meg transzparensen az Univerzális Grammatikából. A nyelvek sokfélesége mögött felfedezzük/felfedeztetjük azt, hogy minden gondolkodásmódot és kulturális rendet leképező nyelvi szerveződés végső soron változat egy témára. Egy funkcionális–kognitív háttérű nyelvtan fejezeteit ezek értelmében olyan címeknek kellene alkotniuk, mint „téri viszonyok”, „időviszonyok”, „társas kapcsolatok”, „a birtoklás” stb. E munkával a „téri viszonyok” ily módon történő tárgyalásához próbáltam elméleti és gyakorlati útmutatót adni. A kontrasztív vizsgálat kognitív keretben végzett újragondolása szándékaim szerint előremutató szempontokkal gazdagította a nyelvleírást. Úgy vélem, az itt alkalmazott megközelítés szemlélete jelentős újdonságokkal szolgálhat mind a magyar mint idegen nyelv, mind az olasz mint idegen nyelv tanárai és tanulói számára.

OLASZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ. LA GRAMMATICA DELLE ESPRESSIONI DEI RIFERIMENTI SPAZIALI IN UNGHERESE E IN ITALIANO DAL PUNTO DI VISTA DELL'UNGHERESE COME LINGUA STRANIERA

1. ARGOMENTO, OBIETTIVI, STRUTTURAZIONE DEL LIBRO

Questo lavoro si propone di comparare italiano e ungherese riguardo alla definizione linguistica dello spazio. Si tratta di un ambito della grammatica in cui le due lingue mostrano differenze molto accentuate e profonde, e quindi interessante per la linguistica generale, e non secondariamente per mirare in maniera più efficace la riflessione grammaticale in attività didattiche.

Dal punto di vista teorico il mio obiettivo era quello di investigare su come e fino a che punto i confini della tipologia linguistica dal carattere fondamentalmente strutturale possano essere allargati con l'atteggiamento funzionale del cognitivismo nell'ambito di una disciplina nuova, la tipologia semantica (*semantic typology*), sviluppatasi essenzialmente negli ultimi vent'anni.

Dal punto di vista pratico, il confronto dei linguaggi spaziali ungherese e italiano nell'ambito della tipologia semantica rende possibile avanzare delle proposte concernenti le strategie applicabili nel campo della glottodidattica ad apprendenti che studiano le due lingue come lingua straniera in un percorso di studio che tenga conto degli studi prodotti.

L'idea di questo studio scaturisce dalla mia esperienza di docente di lingua ungherese a studenti di madre lingua italiana all'Università degli Studi di Padova. Nel corso degli oltre trent'anni di attività ho avuto modo di appurare nella pratica quotidiana, andando oltre alle ipotesi teoriche, quali siano gli ambiti della lingua ungherese che risultano/possono risultare critici per gli studenti di madre lingua italiana. Ai fenomeni considerati ostici tradizionalmente, quali il meccanismo dell'armonia vocalica, l'uso dei prefissi verbali, la scelta tra i due tipi di coniugazione, deve essere senza dubbio associata la questione della codifica delle relazioni spaziali. La problematicità di quest'ultima, diversamente dalle prime, può risultare palese in quanto anche in italiano esiste un sistema linguistico atto alla codifica delle relazioni spaziali. Non appare dunque immediata la difficoltà che un madrelingua italiano deve affrontare nel momento in cui deve orientarsi nel sistema spazio ungherese adoperando espressioni linguistiche ben formate e perfettamente adeguate al contesto comunicativo. La complessità del fenomeno deriva dal fatto che l'elaborazione linguistica dell'informazione spaziale non si sviluppa tramite una forma grammaticale isolata e nemmeno da una classe grammaticale specifica, ma piuttosto si distribuisce in sintagmi di varia provenienza morfologica e disposti in diverse parti della frase. Le grammatiche nello stesso tempo non forniscono un quadro adeguato della questione. Vi si trovano dei riferimenti in diversi punti della trattazione ma l'argomento non viene illustrato nella sua interezza e in tutta la sua complessità, le indicazioni spesso peccano di incompletezza. Non esiste dunque una descrizione valida ed uniforme sulla quale fare affidamento nell'insegnare/imparare la

codifica linguistica delle relazioni spaziali ed è impossibile operare un confronto serio in quest'ambito tra due lingue se non cambiamo paradigma.

Finora sono stati prodotti pochi studi nell'ambito del comparativismo tra ungherese e italiano e in particolare con un obiettivo glottodidattico. Il lavoro da me proposto vuole colmare in parte anche questa lacuna. In Italia l'argomento non è stato ancora studiato. In Ungheria la dissertazione di candidato delle scienze intitolata *A hely- és időhatározós szó szerkezetek kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben* (Analisi contrastiva dei sintagmi locativi e temporali in ungherese e in italiano) di Mária Farkas, redatta nel 1986, può costituire una premessa per il presente lavoro con il quale vorrei gettare una luce nuova sulla questione espandendo il panorama teorico contemporaneo concernente gli studi di tipologia semantica e proponendo spunti per una metodologia glottodidattica di nuova impostazione a partire da concezioni teoriche di tipo cognitivista.

Per l'analisi contrastiva sono state impiegate le grammatiche dell'ungherese e dell'italiano redatte negli ultimi anni oltre che i dati della letteratura specialistica più recente; tutto il materiale rappresenta le lingue standard moderne.

Nella prima parte dell'opera (*A nyelvpedagógiai gyakorlatban alkalmazható nyelvészet* 'Quale linguistica applicare nella glottodidattica?') viene abbozzato il quadro teorico della tipologia semantica, che fa da sfondo per l'analisi: si tratta infatti di una disciplina che si trova ancora agli inizi del suo sviluppo, con una collocazione ancora non ben definita nel contesto più ampio delle scienze linguistiche.

Il secondo capitolo è dedicato all'analisi dettagliata del repertorio linguistico genealogicamente e tipologicamente determinato al quale le due lingue possono attingere nel momento della codifica delle relazioni spaziali (*A magyar és az olasz téri nyelv* 'I linguaggi spaziali ungherese e italiano').

La terza parte indaga le possibilità di applicazione del nuovo approccio scientifico della semantica comparativa nell'insegnamento/apprendimento delle espressioni di spazio in ungherese e in italiano (*A kognitív nyelvészet alkalmazása a téri viszonyok tárgyalásában* 'L'applicazione della grammatica cognitiva nella trattazione della codifica linguistica delle relazioni di spazio').

2. QUADRO TEORICO DI RIFERIMENTO

Lo spazio fisico rappresenta uno dei concetti primari e più concreti della vita di un essere umano. Le esperienze riguardanti il corpo e l'orientamento nello spazio precedono ogni forma di cognizione, compresa la capacità linguistica e nello stesso tempo hanno un ruolo determinante nel creare i nostri schemi di pensiero. Per questo motivo si tratta di un argomento ricorrente negli studi proposti sul rapporto esistente tra pensiero e lingua, oltre che nel campo della psicolinguistica, ma nell'ambito della linguistica solo negli ultimi anni è stato dedicato interesse al linguaggio spaziale e soprattutto all'interno della teoria cognitiva sulla scia dei lavori di studiosi come Lyons (1977), Lakoff-Johnson (1980), Jackendoff (1983, 1987, 1992), Talmy (1985) e Landau (1996).

La creazione e l'organizzazione di un sistema di concetti riguardanti lo spazio sono inevitabili per qualsiasi essere avente una base fissa e capace di muoversi. Inoltre, non vi è alcun dubbio che nella cognitività umana le rappresentazioni spaziali siano alla base di diversi impieghi specifici del linguaggio. In questa prospettiva la metafora acquisisce un ruolo centrale. Non è più intesa come una semplice figura retorica propria del linguaggio poetico bensì rappresenta l'espressione linguistica più importante nella comunicazione in quanto più di tutte le altre è in grado di attivare un processo di comprensione nel destinatario di qualcosa di nuovo in base a qualcosa di noto riconoscendo il rapporto di somiglianza esistente tra due entità diverse tra loro. Tramite l'utilizzo delle metafore cognitive le diverse comunità linguistiche possono mettere in evidenza aspetti differenti della stessa realtà effettiva (cf. Bańcerowski 1999b, 2000a, 2000b, 2002a, 2002b, 2002c, 2004, 2006, 2008b; Kövecses 2005a, 2005b, 2006, 2009; Kövecses-Benczes 2010; Langacker 2009, 2010; Tolcsvai Nagy 2013a, 2013b).

La tipologia linguistica è lo studio della variazione interlinguistica con l'obiettivo di mettere in luce le caratteristiche generali comuni a più lingue, quindi presumibilmente concernenti la natura del linguaggio umano come tale. La tipologia linguistica classica si basa su generalizzazioni che riguardano la sintassi e la morfologia. La tipologia semantica nasce dalla constatazione della necessità di ampliare gli orizzonti di ricerca anche verso il componente semantica, non considerato nella tipologia classica, partendo da un atteggiamento funzionale e in chiave cognitiva.

La tipologia semantica rappresenta dunque un tipo di studio dal carattere interdisciplinare in cui la tipologia, la linguistica contrastiva, la corrente cognitiva – che a sua volta si trova a rapportarsi con la linguistica, la filosofia, la psicologia, le neuroscienze, l'antropologia, l'intelligenza artificiale e la glottodidattica – insieme devono tendere a raggiungere una prospettiva integrata. L'obiettivo è quello di studiare i parametri adottati da lingue diverse nella strutturazione di un determinato campo semantico, nel nostro caso quello dello spazio.

La centralità della semantica nella linguistica cognitiva si riflette su un modo nuovo di affrontare il problema della grammatica. Un significato ha sempre una controparte concettuale partendo da schemi preconettuali di base del tipo contenitore/superficie, parte/tutto, figura/sfondo, percorso ecc. Il contenuto lessicale va allora integrato con l'informazione riguardante la modalità della concettualizzazione. La semantica fa da ponte tra facoltà cognitiva e capacità linguistica e rende possibile la reinterpretazione della

grammatica in chiave cognitiva. E' il significato a consentire la generazione linguistica in categorie primitive e in regole sintattiche. Le strutture grammaticali sono considerate schemi di costruzione che si realizzano tenendo conto sia del significato sia della forma (Langacker 2010).

Si abbraccia così un approccio metodologico complementare rispetto alla tipologia classica in quanto saranno i parametri semantici che verranno proiettati sulle strutture grammaticali e lessicali. Queste a loro volta si rendono disponibili ad un'analisi indirizzata a scoprire la concettualizzazione di un determinato campo semantico. I vantaggi di tale orientamento sono molteplici. Dal punto di vista teorico permette un inquadramento più preciso dei limiti posti alla variazione interlinguistica e l'integrazione nell'analisi di tutti i livelli linguistici, mette inoltre in luce i principi fondamentali del funzionamento linguistico e il fatto che le diverse soluzioni linguistiche sono variazioni sullo stesso tema. Sotto l'aspetto pratico, va ribadito che tale orientamento è più vicino all'esperienza quotidiana degli studenti in quanto si parte da esigenze comunicative e non da strutture astratte e rende possibile un adattamento più facile agli obiettivi del CEFR (2001). Se si accetta l'assunto che comunicare tra parlanti di lingue diverse vuol dire mettere in relazione diverse rappresentazioni della realtà, la competenza comunicativa interculturale significa essere in grado di sapere decodificare anche le differenze di tipo culturale che si rispecchiano nella concettualizzazione linguistica e saper interpretare e produrre messaggi adeguati al contesto comunicativo (Lawrence 2010: 33, O'Dowd 2006: 86, Rózsavölgyi 2013b).

Il lavoro ha dunque carattere interdisciplinare: si presenta come un percorso che parte da radici filosofiche, psicologiche, cognitive e linguistiche per arrivare a un'applicazione didattica delle teorie. Invece di fornire una descrizione enciclopedica delle varie discipline – linguistica cognitiva, tipologia e linguistica contrastiva – che insieme costituiscono quella prospettiva „integrata” da cui vengono osservati e analizzati i fenomeni linguistici e cognitivi in questione, compito svolto egregiamente da molti studiosi (v. per esempio Abler 2013; Bańcerowski 1999b, 2002a, 2002b, 2002c, 2009; Croft 2003, 2008, 2010, 2015; Croft–Poole 2008a, 2008b; Dezső 1975, 1976, 1982, 1984, 1986, 2004; Dezső–Nemser 1972; Gibbs 1996; Grandi 2008; Havas 2011a, 2011b; Horváth Laura 2011; Jakobson 1966/1976; Janda 2010; Kertész 2000a.; Kövecses–Benczes 2010; Miller 2003; Ramat 1976, 1984; Renzi 1976; Skalička 1967/1976; Szathmári 2001; Szelid 2007; Szűcs 2009; Tolcsvai Nagy 2013b; Vajda 1972), ho scelto di mettere a confronto le teorie in questione, cercando di delineare un quadro chiaro dei punti di contatto e delle differenze esistenti sia in ottica diacronica sia in quella sincronica. Una riflessione che concerne l'attuabilità del loro possibile sintonizzarsi completa il tutto e rappresenta una novità.

L'approfondimento teorico si basa sulla dicotomia dei concetti dell'universalismo e del relativismo poiché gli studi sulla lingua da sempre si sono sviluppati attorno a queste due posizioni opposte. La teoria della relatività linguistica enfatizza la variazione interlinguistica, al contrario, l'idea universalista mette in evidenza l'esistenza di principi generali ricorrenti in ogni lingua.

Nella linguistica contemporanea i due punti di vista sono riflessi in due filoni teorici fondamentali: 1. i modelli di impronta strutturalista che rappresentano oggi il concetto dell'universalismo, 2. le scuole di pensiero che si definiscono funzionaliste e che si schierano a favore dell'idea del relativismo. Tra i primi occupa un posto privilegiato la grammatica generativo-trasformatazionale sviluppata da Noam Chomsky negli anni cinquanta del Novecento (cf. Chomsky 1965, 1980, 1985, 2002, 2007; É. Kiss 2008; Fehér 2013; Máté 1998; Surányi 2009). Gli studi più autorevoli in quest'ambito sono quelli di Chomsky stesso il quale tenta di costruire una grammatica universale che manifesti l'esistenza di una facoltà

di linguaggio innato comune a tutti gli esseri umani il cui nucleo sia costituito da un contenuto grammaticale essenzialmente sintattico. In questa concezione le lingue avrebbero la possibilità di variare soltanto a livello superficiale e in base a dei parametri tendenzialmente binari precostituiti geneticamente.

L'antagonista per eccellenza di questa corrente di pensiero è la linguistica cognitiva (cf. per esempio Kövecses–Benczes 2010; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008; Szilágyi N. 1996; Tolcsvai Nagy 2013b) che è andata affermandosi dagli anni ottanta del Novecento come paradigma alternativo ad approcci al linguaggio di tipo più formale, dai quali si distingue anche per la convinzione che il linguaggio non sia autonomo, ma piuttosto intimamente correlato alle altre facoltà cognitive umane. Essa condivide con la grammatica generativa l'assunto di base che non ci possa essere conoscenza senza l'esistenza di una rappresentazione mentale che funga da intermediario nella relazione epistemologica tra soggetto e oggetto. Ma la linguistica cognitiva è interessata alla nostra conoscenza del mondo ed al modo in cui il linguaggio contribuisce ad essa, il paradigma generativista invece è legato a una concezione computazionale. Ambedue fungono da punto di partenza per diversi indirizzi di pensiero che in parte possono discostarsi dalle loro matrici ma nella sostanza ne sono qualificati.

L'analisi contrastiva gioca un ruolo cruciale sia nella corrente di pensiero dell'universalismo sia in quella del relativismo in quanto in ambedue i casi il confronto interlinguistico costituisce la base dell'indagine. Tutto ciò logicamente porta alla tipologia linguistica che rappresenta il punto d'incrocio delle due concezioni, una tappa intermedia obbligatoria sulla strada che porta alla realizzazione degli obiettivi. La tipologia linguistica ha dunque dei tratti che l'accomunano sia con i principi dell'universalismo sia con quelli del relativismo. Con il primo condivide la finalità ossia la ricerca di principi comuni caratteristici di ogni lingua umana, mentre con il secondo ha in comune l'impostazione empirica della ricerca che si fonda sull'elaborazione linguistica del soggetto di esperienze concrete provenienti dal mondo esterno, contemplando anche la constatazione delle diversità strutturali illimitate delle lingue umane. Per la tipologia e la linguistica cognitiva i dati empirici servono per la comparazione interlinguistica mediante la quale si verificano le proprietà caratteristiche delle lingue umane.

L'approccio universalistico ha dato vita a due tradizioni nel campo dell'investigazione degli universali linguistici (sintattici): una tipologica e l'altra generativa. Sia la tipologia sia la corrente generativa hanno come obiettivo principale la ricerca dei limiti delle possibili lingue umane e tutt'e due privilegiano il livello (morfo)sintattico di analisi. La ricerca delle caratteristiche generali concernenti la natura del linguaggio umano come tale le accomuna e le differenzia tutt'e due dalla linguistica contrastiva; le divide però il fatto che la scuola generativa offre interpretazioni deduttive basate su assiomi, mentre il metodo scientifico della tipologia è al contrario induttivo. In quest'ottica la linguistica è considerata non tanto lo studio del linguaggio quanto dell'interazione sociale degli esseri umani.

La linguistica cognitiva, a differenza del modularismo chomskyano, ha una visione olistica di tutte le capacità cognitive umane. Cognitivo fa riferimento al fatto che la nostra interazione con il mondo sia mediata dai processi mentali. Si tratta di un cambiamento di prospettiva rispetto alle tradizioni millenarie nel pensiero occidentale sulla lingua arrivando ad abolire la distinzione categorica fra l'esperienza fisica e la sua rappresentazione mentale e linguistica. Con visione olistica di tutte le capacità cognitive umane il linguaggio viene considerato uno strumento per organizzare e veicolare le informazioni provenienti dall'esperienza fisica percettiva e motoria del corpo umano. L'uso linguistico, invece che la sua forma, indissolubilmente legato al soggetto umano, diventa il banco di prova più importante per le nuove teorie nell'ambito delle quali la concettualizzazione acquisisce un

ruolo cruciale dopo che le ricerche degli ultimi anni (v. per esempio Levinson–Wilkins (eds.) 2006) hanno evidenziato il fatto che il linguaggio e la cognizione spaziali sono condizionati dalle convenzioni culturali delle singole comunità linguistiche.

In questa prospettiva il linguaggio è dunque collegato alla conoscenza del mondo costruita tramite altri processi cognitivi, oltre che a fattori culturali e ambientali. La cognizione, il linguaggio e la cultura possono essere connesse nel modo più evidente attraverso il significato: i significati vengono costruiti con processi mentali, li si comunica con l'aiuto del linguaggio e la cultura può essere intesa come un insieme di significati adottati da una comunità linguistica (Kövecses–Benczes 2010: 220). Non a caso l'analisi semantica risulta essere un campo privilegiato per la linguistica cognitiva, che cerca di svelare con l'ausilio delle espressioni linguistiche gli schemi mentali e la strutturazione concettuale dettati da una determinata visione del mondo. La tipologia linguistica, che è uno dei settori di ricerca più vivaci della linguistica contemporanea, fornisce per tutto ciò uno sfondo teorico teso ad individuare i principi generali sottostanti alla variazione interlinguistica che non è frutto del caso ma obbedisce a parametri tendenzialmente universali. In tale ottica le diverse strutture delle lingue del mondo vengono viste come variazioni sul tema, uniformi nella loro diversità.

Se è vero che i parlanti di lingue diverse hanno a disposizione gli stessi processi cognitivi innati in quanto dotazione biologica umana, il modo in cui se ne avvalgono è diverso, quindi il risultato della rappresentazione (linguistica) varierà inevitabilmente. La concettualizzazione delle relazioni spaziali è specifica dunque di ogni lingua in quanto ogni lingua pone il sistema cognitivo in una prospettiva particolare (Kövecses–Benczes 2010: 95–100) e nella formulazione linguistica ogni idioma sceglie degli strumenti di espressione a seconda del proprio tipo. Viceversa, la variazione empirica delle lingue illustra le diversità culturali e suggerisce che ci siano differenze interlinguistiche significative anche a livello concettuale. Martin Haspelmath (2007, 2010) avverte a questo proposito che dobbiamo distinguere tra categorie linguistiche (formali) descrittive che si riferiscono a lingue specifiche, da una parte e concetti comparativi che vengono utilizzati nell'analisi comparativa tra lingue diverse, dall'altra. Ragionando in termini di categorie grammaticali nell'ambito della tipologia non porta lontano perché ogni lingua, per definizione, ha le sue categorie particolari e/o un suo modo particolare di servirsi delle categorie grammaticali (v. *categorical particularism* degli strutturalisti). I concetti comparativi vengono creati dai tipologi con l'obiettivo della comparazione interlinguistica identificando dei fenomeni che possono essere oggetto di confronto tra lingue diverse e che permettono di operare delle generalizzazioni. Siccome questi concetti devono poter essere applicati a tutte le lingue, devono basarsi su altri concetti universali più primitivi, come quelli di impronta semantica e concettuale o quelli formali generalizzati. Così, l'analisi descrittiva di una lingua particolare e quella comparativa/contrastiva di lingue diverse rappresentano due approcci molto diversi, ma con un orientamento interdisciplinare ambedue fanno parte di un più ampio progetto coerente, quello di cercare di comprendere la variazione interlinguistica.

Secondo lo studioso americano Dan I. Slobin (1996, 2003) esiste una particolare forma del pensare, lo *thinking for speaking* appunto, che viene mobilitata al momento della comunicazione per preparare la forma linguospecifica. Questo meccanismo cognitivo che precede il momento dell'organizzare il flusso delle parole e del parlare stesso non coincide necessariamente nelle varie lingue.

E' in aumento il numero degli studiosi che nella disputa tra universalismo e relativismo rappresentano una posizione intermedia e nelle indagini atte a chiarire il rapporto esistente tra pensiero e linguaggio non intendono forzare una scelta tra i poli estremi di una dicotomia

(v. per es. Regier–Kay 2009; Everett 2005, 2012, 2015). Le ultime ricerche ci inducono a contemplare un’idea dell’„universalismo relativo” (l’espressione di Kövecses–Benczes 2010: 217). Gli studi svolti proprio nel campo della codifica delle relazioni spaziali sembrano confermare la validità di tale supposizione: se è vero che alcuni principi cognitivi universali governano l’organizzazione linguistica, è altrettanto vero che principi culturali e linguistici possano condizionare la cognizione (Lucy 1996, 1997, 2000; Levinson–Kitaà–Hauna–Rasch 2002; Levinson–Meira and the Language and Cognition Group, Max Planck Institute for Psycholinguistics 2003).

3. ANALISI DELLA REALIZZAZIONE FORMALE DEL LINGUAGGIO SPAZIALE NELL'UNGHERESE E NELL'ITALIANO

Per poter asserire qualsiasi cosa sulle espressioni dei riferimenti spaziali, che sia in riferimento a una o più lingue, dobbiamo disporre del repertorio formale delle lingue in questione. Il linguaggio spaziale come categoria unica e indivisibile non esiste nelle grammatiche sebbene dal punto di vista funzionale tale trattamento sia giustificato e perfino auspicabile in quanto rende possibile illustrare nel suo insieme la strutturazione complessa di un dominio semantico organizzato in sottodomini.

Il primo compito dunque deve essere quello dell'inquadramento preciso e minuto dei mezzi formali che sono a disposizione nelle due lingue per poter realizzare linguisticamente la descrizione di eventi di localizzazione e di dislocazione spaziali. Nel caso dell'apprendimento di una lingua straniera non si può contare su e richiamare quella conoscenza „inconsapevole”, quel modello mentale implicito delle strutture linguistiche che i madrelingua hanno. Quindi è fondamentale riuscire a presentare quali elementi si possono utilizzare nella creazione di un'espressione di riferimento spaziale e come, in che ordine e con l'applicazione di quali regole essi devono essere composti. Nella seconda parte del lavoro ho quindi proceduto dunque alla raccolta e alla classificazione di tutti gli elementi linguistici che possono occorrere nelle espressioni spaziali.

Ho illustrato inoltre brevemente a quali tipi di concetti astratti possono dar vita gli stessi mezzi linguistici usati nella codifica di una relazione di spazio fisico. La trasposizione di significati concreti a livello astratto per riuscire a comprendere e veicolare concetti più astratti ha un'importanza fondamentale nell'ottica cognitiva. Il meccanismo delle metafore non è arbitrario; si creano delle reti semantiche organizzate seguendo una categorizzazione operata sulla base della teoria del *prototipo*, elaborata negli anni settanta dalla psicologa Eleanor Rosch, e il principio di somiglianza di famiglia (cf. Wittgenstein). Il *prototipo*, inteso come miglior rappresentante della categoria, raffigura il significato base su cui si fondano quelli metaforici (cf. Tolcsvai Nagy 2013b: 232–255).

L'analisi è stata impostata su un punto di vista funzionale: i vari mezzi grammaticali delle lingue per quanto possano diversificarsi dal punto di vista formale, possono essere tutti considerati varianti di uno stesso espediente in quanto tutti, indistintamente, servono a rappresentare, pur attraverso percorsi specifici per ogni lingua, degli schemi mentali generali, nel nostro caso concernenti eventi di localizzazione e di dislocazione nello spazio (cf. Haspelmath 2007, 2010, Iggesen 2013).

Già nel corso della seconda parte del libro ho cercato di allargare il confronto fondamentalmente strutturale con la prospettiva funzionale e cognitiva applicando all'analisi la teoria del *prototipo* e procedendo con una categorizzazione linguistica che contemplasse le unità linguistiche sotto esame su un *continuum* più rappresentativo delle loro proprietà dal carattere in alcuni casi categorico e in altri graduale nel processo di grammaticalizzazione in cui sono coinvolte. La grammaticalizzazione, il fenomeno cioè che vede forme linguistiche libere perdere gradualmente il loro significato lessicale, oltre che la loro autonomia sia fonologica, sia morfosintattica, fino a diventare forme non più libere ed aventi un valore grammaticale, trova la sua applicazione tradizionalmente negli studi di stampo diacronico.

Tuttavia nella linguistica contemporanea è diventato uno dei concetti fondamentali anche della tipologia e come fattore esplicativo ha un ruolo cruciale nelle analisi grammaticali (cf. Dér 2005). Ad essa è legata la nozione della polisemia per la quale i diversi significati di una stessa parola sono correlati tra loro, in modo da formare reti semantiche organizzate intorno ad un senso primario. I nuovi valori semantici nel corso della grammaticalizzazione convivono per un periodo più o meno lungo con quelli vecchi. Questa sovrapposizione, che è la conseguenza dell'estensione semantica del vocabolo per cui i diversi significati etimologicamente e semanticamente correlati della parola polisemica si conservano nella lingua, spiega in modo naturale aspetti che nelle grammatiche descrittive tradizionali improntate a una categorizzazione discreta impostata su valori binari risultavano problematici e non trovavano una soluzione soddisfacente (v. la classificazione non univoca di elementi che tipicamente veicolano relazioni di spazio: in ungherese la stessa parola è classificata come avverbio, preverbo e posposizione; in italiano la stessa unità linguistica funge a volte da avverbio e a volte da preposizione o nelle costruzioni verbo-locativo dell'italiano contemporaneo da particella locativa).

Prendendo a riferimento l'intera proposizione, dal punto di vista morfologico si individuano due tipi di elementi linguistici che concorrono nella codifica delle relazioni spaziali: uno di natura verbale e uno di carattere non verbale. Quest'ultimo gruppo può essere ulteriormente diviso in morfemi legati strutturalmente al verbo (preverbi ungheresi, prefissi verbali italiani e particelle locative nelle costruzioni verbo-locativo dell'italiano) o al nome (suffissi, posposizioni, preposizioni), infine troviamo unità lessicali indipendenti (avverbi).

Ho avuto modo di illustrare e affinare nell'ambito del confronto italo-ungherese il modello tipologico proposto da Leonard Talmy (1985, 1996/2000, 2000, 2009) per l'analisi dell'espressione degli eventi di dislocazione spaziale. Lo studioso americano individua in un evento basilico di dislocazione quattro componenti concettuali distinte: il moto stesso, la figura che rappresenta l'entità dislocata nello spazio, lo sfondo che definisce la regione di spazio rispetto alla quale la figura viene dislocata e infine il percorso che determina la traiettoria seguita dalla figura durante la dislocazione. In base ai mezzi di espressione che le varie lingue adoperano nella rappresentazione dei componenti concettuali appena elencati Talmy divide le lingue in due gruppi: quelle cosiddette *verb-framed* che lessicalizzano il percorso all'interno del verbo – come nel caso delle lingue romanze – e quelle *satellite-framed* che lessicalizzano il percorso all'interno di un satellite (di natura non verbale) – come nel caso delle lingue germaniche e dell'ungherese.

Si è visto che utilizzando il metodo dell'analisi tipologica applicato a poche lingue per volta si arriva a una classificazione più precisa che riflette in modo più fedele la reale strutturazione linguistica. Ciò si verifica nel caso dell'italiano. Dopo aver esaminato i cosiddetti verbi sintagmatici (d'ora in poi VS), ovvero costruzioni verbali formate da un verbo, normalmente di moto, seguito da una particella con significato locativo-direzionale in italiano (*andare fuori*, *correre via* ecc.) e classificando la particella locativa di queste espressioni come satelliti, sono giunta alla conclusione che questa lingua romanza non può rientrare in modo categorico né nel tipo *verb-framed*, né in quello *satellite-framed* bensì si trova a metà strada tra i due poli. La necessità di dover ammettere la possibilità di classificare le lingue non tanto riconducendole discretamente ad un solo tipo quanto piuttosto collocandole lungo un *continuum* ideale caratterizzato da una maggiore o minore prossimità a uno dei due poli possibili viene ribadita anche nella letteratura specialistica (cf. Slobin 2004; Talmy 2009; Beavers–Levin–Tham 2010).

Dal punto di vista didattico tale analisi ha il vantaggio di avvicinare tra di loro le due lingue a confronto. I madrelingua italiani sulla scia dell'esperienza diretta delle strutture VS

della propria lingua si confronteranno con più facilità con il sistema dei preverbi ungheresi fungenti da satelliti come le particelle locative italiane.

In riferimento agli elementi di natura non verbale, seguendo la più recente concezione della linguistica contemporanea ho postulato un'unica categoria delle adposizioni, la categoria P¹ che raccoglie tutte le unità linguistiche che sono/possono essere coinvolte nella codifica di un evento di localizzazione/dislocazione spaziale e indipendentemente da come si realizzino morfologicamente nelle varie lingue ma anche all'interno della stessa lingua (v. Tabella 1).

Tabella 1. Unità linguistiche di natura non verbale del linguaggio spaziale in italiano e in ungherese.

ELEMENTI DELLA CATEGORIA P		
	ITALIANO	UNGHERESE
elementi collegati al verbo	particelle locative in sostituzione di prefissi	preverbi
elementi collegati al nome	preposizioni	suffissi di Casi locativi; posposizioni nude e posposizioni reggenti suffissi di Caso
elementi indipendenti	avverbiali	avverbiali

Per la lingua ungherese sono state proposte motivazioni di due ordini che stanno alla base dell'attualizzazione della concezione appena delineata (Hegedűs Veronika 2014): uno diacronico e uno sintattico; accanto a questi ne ho aggiunto uno terzo di carattere pratico. Considerati gli aspetti pedagogici dell'apprendimento dell'ungherese come lingua straniera l'introduzione della categoria P nell'analisi porta il vantaggio di rappresentare le espressioni locative ungheresi non come forme linguistiche particolari e inesistenti nell'italiano bensì come varianti di uno schema comune anche alla lingua madre degli apprendenti.

Per quanto riguarda la famiglia linguistica indoeuropea molti studiosi si sono pronunciati a favore dell'origine comune degli elementi P (in italiano prefissi, particelle, preposizioni e avverbi) (cf. per esempio Lehmann, Christian 1982/1995; Lehmann, Winfred P. 1974) e giungendo alla conclusione che in seguito a dei processi di grammaticalizzazione gli avverbi liberi, grazie alla loro mobilità sintattica, legandosi a nomi sono diventate preposizioni, mentre unendosi ai verbi in posizione preverbale hanno dato origine a prefissi, in quella postverbale a particelle.

In italiano i prefissi, la produttività dei quali rispetto al latino è assai ridotta, e soprattutto le particelle locative delle costruzioni VS, che in seguito alla progressiva opacizzazione delle forme prefissate vi stanno subentrando, sono elementi dallo status incerto collocabili tra la categoria degli avverbi e quella delle preposizioni. Non è sempre facile farli rientrare nelle classificazioni morfologiche tradizionali, fatto che sosterebbe ulteriormente la stessa origine di questi elementi. La diffusione delle costruzioni VS rientra in una tendenza evolutiva che porta verso le costruzioni verbali analitiche in italiano (Antelmi 2002), sviluppo in cui prevalgono i fattori tipologici e strutturali a quelli areali (Iacobini 2015, Iacobini–Masini 2006; Simone 2008; Vicario 1997).

¹ La denominazione deriva dai termini – „preposizione” e „posposizione” – utilizzati nella letteratura specialistica per fare riferimento alla posizione sintattica (iniziale o finale rispetto alla testa) delle adposizioni.

La trattazione delle costruzioni VS manca completamente nelle grammatiche italiane nonostante il fatto che si tratti di espressioni piuttosto consolidate nelle varietà romanze della penisola italiana e non soltanto nei dialetti, soprattutto settentrionali, bensì anche nell'italiano standard. Le cause probabilmente sono da ricercare nei diversi gradi di lessicalizzazione/grammaticalizzazione e nelle diverse tipologie di modificazione semantica di questi costrutti che rendono ardua una categorizzazione discreta e binaria applicata dalle grammatiche di impostazione tradizionale.

Sembra lecito affermare in riferimento a tutt'e due le lingue che costituiscono l'oggetto del presente lavoro, che l'origine comune dei vari elementi formali che concorrono nella resa del linguaggio spaziale renda conto delle correlazioni esistenti tra di loro a livello strutturale. L'identità funzionale dei suffissi e delle posposizioni locative come delle preposizioni è spiegabile col fatto che essi si sono grammaticalizzati da avverbi i quali, accanto a un nome sono diventate preposizioni nell'italiano, posposizioni nell'ungherese, e alcune di queste ultime si sono ridotte ulteriormente e agglutinate al nome stesso. Nel ruolo di modificatore verbale troviamo invece preverbi nell'ungherese e particelle nell'italiano. Questa tendenza evolutiva nel campo degli elementi che esprimono le relazioni spaziali è ancora in atto nella sincronia (v. nell'ungherese il processo di preverbalizzazione degli avverbi e delle posposizioni, nell'italiano la diffusione delle costruzioni SV e quindi l'affermarsi nella lingua delle particelle locative). Tale processo di grammaticalizzazione, come ho già avuto modo di rilevare, si sviluppa gradualmente e gli elementi che vi partecipano vanno collocati su un *continuum* i cui due poli nel caso delle espressioni locative sono costituiti da una parte dalla categoria degli avverbi, dall'altra da quella dei suffissi in ungherese e preposizioni in italiano. Le posposizioni, i preverbi, i prefissi e le particelle rappresentano forme intermedie in evoluzione e come tali vanno caratterizzate indicando se mostrano tratti più tipicamente avverbiali o hanno delle proprietà che le avvicinano di più alla categoria dei suffissi e delle preposizioni. La gradualità osservata a livello strutturale va di pari passo con una progressiva desemantizzazione degli elementi in questione.

Introdurre nell'analisi la grammaticalizzazione come fattore esplicativo presenta il vantaggio di trovare una spiegazione semplice e naturale a fatti che nelle grammatiche descrittive tradizionali non potevano essere interpretati; inoltre, fenomeni che a prima vista sembrano privi di qualsiasi punto di contatto possono essere ricondotti a dei processi linguistici comuni. Una tale generalizzazione può essere molto utile nel campo della glottodidattica.

4. L'APPLICABILITÀ DEI RISULTATI DELLA GRAMMATICA COGNITIVA NELLA TRATTAZIONE DELLA CODIFICA LINGUISTICA DELLE RELAZIONI DI SPAZIO

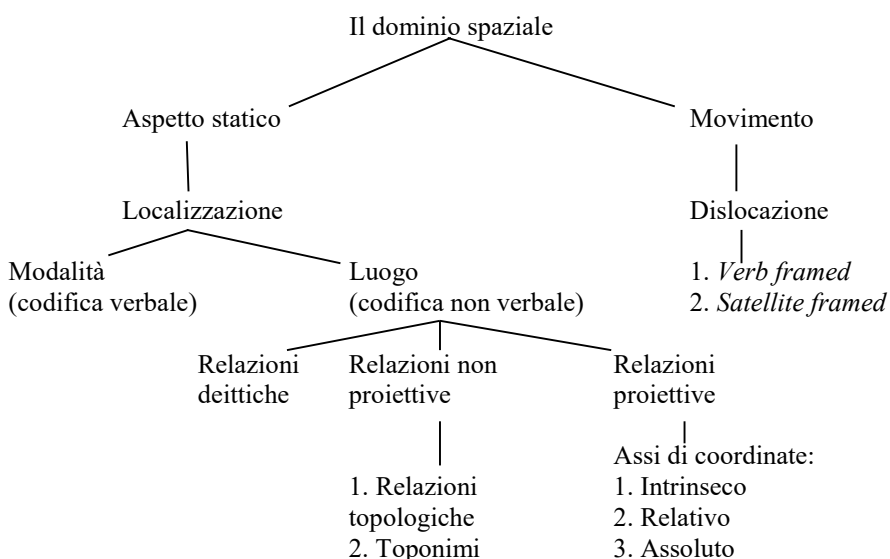
Se accettiamo che le categorie linguistiche attraverso le quali il contenuto mentale è accessibile mettono in evidenza prospettive diverse dell'esperienza umana, dobbiamo concludere che nel momento in cui ci accingiamo ad apprendere una lingua straniera il primo compito, più importante del memorizzare le parole e le strutture grammaticali, sarà quello di comprendere in base a quali categorie viene suddiviso il mondo nella lingua nuova.

Il meccanismo cognitivo del *thinking for speaking* non coincide necessariamente nelle varie lingue e la differenza tra due idiomi può essere anche significativa. Se questo è il caso lo studente sarà in grado di utilizzare in modo adeguato L2 solo se prima di tutto si rende conto della categorizzazione di L2 perché a queste categorie nuove dovrà abbinare le strutture linguistiche di L2.

Le ricerche più recenti hanno rilevato una correlazione tra la variazione che si trova nella strutturazione linguistica da una parte e l'interpretazione dello spazio e addirittura il comportamento dell'essere umano dall'altra (Levinson–Wilkins (eds.) 2006). Questo ci indica che il modo in cui l'uomo interpreta lo spazio non è universale come si pensava prima e le (eventuali) generalizzazioni vanno operate a un livello più profondo e astratto della concettualizzazione.

L'ambito spaziale non costituisce un dominio semantico unico bensì viene organizzato in sottodomini (v. Figura 1) i quali sono dotati di articolazione propria, quindi per chiarezza esplicativa e metodologica vanno studiati singolarmente, anche se i vari segmenti possono interagire tra loro.

Figura 1. La suddivisione concettuale del dominio spaziale (elaborazione mia in base a Levinson 2003a, Levinson–Wilkins (eds.) 2006 e Tolcsvai Nagy 1999).

Nella struttura gerarchica del dominio spaziale le distinzioni concettuali di primo livello, quelle più grossolane, sono le stesse in tutte le lingue; individuiamo così una base comune da

cui partire. Ma più in basso ci spostiamo nella scala gerarchica della Figura 1. prendendo in considerazione aspetti sempre più dettagliati e di strutturazione sempre più specifica, e più facilmente troveremo delle differenze tra lingue diverse.

Tratto universale dell'organizzazione del linguaggio spaziale è rappresentato dalla natura intrinsecamente relazionale delle descrizioni spaziali: esse vengono sempre rese, che si tratti di localizzazione o di dislocazione, tramite un rapporto esistente tra due elementi, distinguendo un partecipante focale primario, chiamato nella letteratura *figure*, *theme* o *trajector(y)*, e uno secondario, denominato *ground*, *relatum* o *landmark*. Utilizziamo i termini tecnici FIGURA e SFONDO rispettivamente perché l'associazione tra questi e i concetti che essi indicano risulta essere intuitiva e perché, accanto all'uso delle espressioni inglesi essi stanno entrando ormai a far parte della letteratura di riferimento in lingua italiana. Le caratteristiche della figura e dello sfondo che intervengono nella selezione dei mezzi di codifica delle relazioni spaziali sono tipicamente topologiche, relative alla forma e la conformazione degli oggetti. L'asimmetria che si osserva fra le proprietà delle due entità riguarda soprattutto dimensione e stabilità: viene codificata come figura l'oggetto più piccolo, più mobile, più appariscente, emerso nel contesto più recentemente:

- (1) a. La tazza è sul tavolo
b. ?Il tavolo è sotto la tazza.

In (1), riferendoci alla stessa collocazione, usiamo la frase tipo a. non perché b. siaagrammaticale ma perché tra la 'tazza' e il 'tavolo' la prima ha più caratteristiche tipiche della figura: è più piccola, ha dei contorni ben definiti, è mobile, è più vicina al parlante e tutto ciò fa sì che comunicativamente sia più efficace collocarla come elemento primario della scena. L'asimmetria distintiva tra figura e sfondo non è dunque intrinseca né legata alla natura del codice linguistico o della realtà bensì discende dalla finalità comunicativa (cf. Talmy 2000. Vol. 1, Tolcsvai Nagy 2013b). Tuttavia alle proprietà di figura e sfondo legate alla percezione e all'esperienza fisica possono essere associate categorie linguistiche in modo che i tratti che rendono più vistoso un oggetto e quindi comunicativamente più rilevante siano ricollegate tendenzialmente alla figura e viceversa, quelle che lo rendono meno appariscente e quindi meno marcato siano associate piuttosto allo sfondo (v. Tabella 2).

Tabella 2. Proprietà dei nomi strutturate gerarchicamente e ricollegabili alle caratteristiche della figura e dello sfondo (in base a Tolcsvai Nagy 2013b: 141).

PIU' APPARISCENTE → PIU' RILEVANTE → FIGURA	MENO APPARISCENTE → MENO RILEVANTE → SFONDO
Umano	Non umano
Animato	Inanimato
Nome proprio	Nome comune
Singolare	Plurale
Concreto	Astratto
Definito	Indefinito
Referenziale	Non referenziale
1° e 2° persona	3° persona
Numerabile	Non numerabile

Si è osservato che la complessità semantica del dominio spaziale si sposa con un'articolazione complessa a livello formale e devono essere prese in considerazione anche categorie, come quelle verbali, che tradizionalmente venivano trascurate a favore delle sole adposizioni (e avverbi) (cf. Nishizawa-Kothencz 2014: 51). Ma fenomeni che a prima vista sembrano privi di qualsiasi punto di contatto possono essere ricondotti a dei processi linguistici comuni evidenziando chiaramente come tutte le strutture linguistiche coinvolte nelle espressioni spaziali si ricolleghino non solo a livello semantico ma anche a quello formale. La descrizione di una relazione spaziale può essere paragonata alla creazione di un puzzle dove ogni tassello deve tornare al suo posto in modo da rendere il quadro completo e ben visibile. L'evoluzione e la strutturazione dell'espressione delle relazioni spaziali segue in ambedue le lingue studiate gli stessi principi generali. La presentazione delle principali linee di cambiamento linguistico (storico) può facilitare e spiegare le correlazioni esistenti tra i mezzi formali che veicolano significati di spazio e mostrare come il concetto di cambiamento linguistico non è legato alla diacronia.

Nella strutturazione concettuale i fenomeni divergenti li troviamo nei sottodomini più specifici (v. parte inferiore della Figura 1). Quali situazioni rientrano in una lingua o nell'altra nell'ambito di una precisa relazione spaziale, per esempio di „contenimento”, e soprattutto, oltre alle scene prototipiche a quali altre, periferiche, viene estesa tale etichetta? Dove si trova il confine tra quello che è ancora considerato „contenimento” e quello che non lo è più in una lingua specifica? In questa sfera troviamo senz'altro delle differenze, anche notevoli, tra varie lingue e gli apprendenti stessi possono essere coinvolti nell'esplorare la variazione, nella mappatura dettagliata dei sottodomini delle relazioni spaziali con particolare riguardo 1. alla delimitazione della regione d'effetto del sottodominio topologico e 2. all'ambito del sottodominio della localizzazione „esterna” tra le relazioni proiettive. Queste rappresentano due aree critiche nel campo della dimensione contrastiva italo-ungherese.

Nella formulazione linguistica, quando andiamo cioè a riempire gli spazi individuati sia a livello concettuale sia a quello grammaticale con elementi linguospecifici, in riferimento alle due lingue, italiano e ungherese, si è osservato che l'ungherese ha un linguaggio spaziale molto ricco che rende possibile una strutturazione precisa e reticolare; la codifica del dominio semantico spaziale avviene direttamente con forme linguistiche dedicate e tendenzialmente univoche. D'altro canto l'italiano ha un sistema più schematico e dai contorni meno definiti pur rispondendo agli stessi principi generali.

5. CONCLUSIONI

Se consideriamo la didattica come un campo di applicazione dei risultati della linguistica, anche in questo ambito vanno adottati i criteri dell'interdisciplinarietà e del rinnovamento soprattutto metodologico. Di solito purtroppo lo sviluppo della didattica delle lingue non segue di pari passo quello scientifico. Va riconosciuto che la concezione funzionalista sta prendendo sempre più piede nel materiale didattico dell'ungherese come L2 (Hegedűs Rita 2005, 2006) e nella metodologia dell'insegnamento dove gli aspetti comunicativi vengono messi in primo piano (Jónás 2001). Nello stesso tempo l'approccio cognitivo manca ancora della sua applicazione in questo campo benché ne sia stata caldeggiata l'attuazione (Szili 2006: 148, Jakab 2012: 69, Tolcsvai Nagy 2013b: 351–356).

E' mia convinzione che sia nell'analisi linguistica (teorica) come nella sua applicazione pratica, didattica ci si debba confrontare prima di tutto con i dati empirici i quali devono costituire il punto di partenza. La teoria linguistica nell'insegnamento di una lingua straniera può aiutare la comprensione della strutturazione linguistica là dove nella trattazione di un argomento c'è consenso nell'ambito accademico (cosa non scontata). Nel corso del lavoro a più riprese ho avuto occasione di constatare come in molte questioni non ci sia un consenso generale nell'ambiente accademico e spesso le nostre conoscenze teoriche sulla lingua siano carenti. Le varie correnti di linguistica non sono in grado di spiegare con rigore scientifico la totalità dei fenomeni empirici. Tipicamente rilevano alcuni aspetti che vengono in seguito studiati in modo approfondito, ma per fare ciò spesso serve un apparato teorico e tecnico elaborato ed eccessivamente complesso. Per questo motivo dobbiamo sempre utilizzare le teorie linguistiche più esplicative, più informative alla mano.

Il compito principale del docente di lingua straniera a mio avviso è quello di illuminare le modalità di funzionamento della lingua e questo può essere ottenuto facendo capire (anche) le correlazioni esistenti tra forme, forme e strutture, forme, strutture ed enunciato. Ma prima di tutto, come ho proposto in questo lavoro, si deve partire dalla concettualizzazione e categorizzazione specifiche di ogni singola lingua in quanto esse hanno riflessi linguistici significativi. Le lingue possono marcare grammaticalmente (ad esempio attraverso l'uso di un morfema dedicato oppure di una costruzione sintattica) alcuni aspetti delle relazioni spaziali, mentre altri possono rimanere sottintesi.

Comunicare tra parlanti di lingue diverse significa trovare corrispondenze funzionali e pragmaticamente corrette, sapere decodificare anche le differenze di tipo culturale che si rispecchiano nella concettualizzazione. L'apprendimento di una lingua straniera in questa prospettiva sarà l'acquisizione di una nuova visione del mondo che viene aggiunta alla concettualizzazione del mondo della prima lingua dell'apprendente. Il Quadro comune europeo di riferimento per la conoscenza delle lingue (*CEFR; Common European Framework of Reference for Languages*, Council of Europe 2001), la principale guida in Europa per valutare le abilità conseguite da chi studia una lingua straniera, stabilisce come obiettivo più importante dell'apprendimento il raggiungimento della competenza comunicativa interculturale. Per ottenere ciò non basta insegnare/imparare la grammatica (descrittiva) poiché si deve instaurare un complesso di abilità che rendano gli studenti capaci di agire in modo efficace ed appropriato nell'interazione con altri che sono linguisticamente

e culturalmente diversi. La competenza comunicativa interculturale significa essere in grado di sapere decodificare le differenze di tipo culturale che si rispecchiano nella concettualizzazione e saper interpretare e produrre messaggi adeguati al contesto comunicativo (Lawrence 2010: 33, O'Dowd 2006: 86, Rózsavölgyi 2013a, 2013b). In questo può essere molto utile adottare nella didattica un approccio comparativo e basato sui risultati della tipologia semantica, come ho avuto modo di mostrare nel presente studio.

Una grammatica di impostazione funzionale-cognitiva dovrebbe contenere capitoli dai titoli del tipo „relazioni spaziali”, „relazioni temporali”, „relazioni sociali”, „relazioni possessive”, ecc. Il presente lavoro ha cercato di delineare ciò che nell'ambito di un tale progetto la sezione „relazioni spaziali” dovrebbe contenere evidenziando chiaramente come tutte le strutture linguistiche coinvolte nell'espressione delle relazioni spaziali statiche e dinamiche si ricollegano sia a livello formale sia a quello semantico. Abbiamo osservato come la presentazione delle principali linee di cambiamento linguistico (storico) possano facilitare e spiegare le correlazioni esistenti tra i mezzi formali che veicolano significati di spazio e come il concetto di cambiamento linguistico non sia legato alla diacronia. Nelle varie classificazioni e categorizzazioni conviene operare con il concetto di *continuum*, interpretato sia diacronicamente che sincronicamente: diacronicamente come processo di mutamento linguistico attraverso il quale elementi lessicali assumono col tempo valori e funzioni propri di elementi grammaticali; sincronicamente come categorizzazione scalare e non discreta di costituenti locativi di provenienza morfologica non verbale, classificazione che permette di postulare categorie intermedie, a vario grado di grammaticalizzazione e senza confini netti.

La nostra analisi si è collocata nell'ambito della tipologia semantica, una disciplina giovane che è appena agli inizi del suo sviluppo. L'alleanza fruttuosa tra la tipologia e la linguistica cognitiva è testimoniata dalle ricerche nell'ambito della tipologia semantica all'interno della quale la prospettiva della linguistica contrastiva ben si adatta al quadro del cognitivismo (v. per esempio Bowerman–Choi 2003; Bowerman–Levinson (eds.) 2001; Croft 1999, 2003; Evans–Levinson 2009; Haspelmath 1997; Levinson–Meira and the Language and Cognition Group, Max Planck Institute for Psycholinguistics 2003; Levinson–Wilkins (eds.) 2006; Tomasello 2003). Si auspica di dare vita ad ulteriori indagini le quali in una prospettiva interdisciplinare ma con metodi scientifici unificati saranno in grado di svelare il processo complesso della concettualizzazione nella ricostruzione del mondo attraverso lingue differenti e di offrire un panorama più completo sulla realizzazione del componente semantico nelle forme linguistiche.

IRODALOM

- Abler, W. L. (2013), Sapir, Harris and Chomsky in the Twentieth Century. *Cognitive Critique* 7, 29–48. Available online at http://www.cogcrit.umn.edu/docs/abler_v7.shtml (Accessed on September 7, 2017)
- Alberti Gábor (2006), *A magyar mondatlan elmélete és gyakorlata generatív megközelítésben. Generatív grammatikai gyakorlókönyv. Magyar transzformációs generatív nyelvészeti elemzések. III. kötet. A háttérelmélet.* Budapest, HEFOP Bölcsész Konzorcium.
- Alberti Gábor – Gervain Judit – Schnell Zsuzsanna – Szabó Veronika – Tóth Bálint (2015), A vonzatsorrend és az esetmorfológia külső meghatározottsága. In E. Kádár Edit, S. Szilágyi N. (szerk.), *Motiváltság és nyelvi ikonicitás.* Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 155-186.
- Andorno, C. (2003), *La grammatica italiana.* Mondadori, Milano.
- Anggoro, F. & D. Gentner (2003), Sex and seniority: The effects of linguistic categories on conceptual judgments and memory. *Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Conference of the Cognitive Science Society.* Boston, MA, pp. 6 Available online at <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/AnggoroGentner03.pdf> (Accessed on September 7, 2017).
- Antal László (1986, szerk.), *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI/1.* Ford. Csongrády Zs., Lázár P., Nádasdy Á.
- Antelmi, D. 2002. Il verbo senza significato: possibilità di slittamento del contenutolessicale su elementi di tipo nominale. *Rivista italiana di linguistica e di dialettologia* 4, 97–117.
- Asbury, A. R. 2008. *The Morphosyntax of Case and Adpositions.* LOT, Utrecht.
- Asbury, A. R. – B. Gehrke and Hegedűs Veronika (2006), One size fits all: Prefixes, particles, adpositions and cases as members of the category P. In C. Keskin (ed.) *UiL OTS Yearbook 2006*, 1–17. Available online at <http://parles.upf.edu/llocs/bgehrke/home/PsAsbGehHeg3011.pdf> (Accessed on September 7, 2017).
- Bach, E. – R. T. Harms (1968/1978, eds.) *Gli universali nella teoria linguistica.* Traduzione e cura editoriale di Giorgio Raimondo Cardona. Boringhieri, Torino (*Universals in Linguistic Theory*, Holt, Rinehart and Winston, New York).
- Bagna, C. (2004), *La competenza quasi-bilingue/quasi-nativa. Le preposizioni in italiano L2.* Franco Angeli, Milano.
- Balázs József Attila (2006), A nyelvtipológia fogalma, legfontosabb kérdései a magyar mint idegen nyelv szempontjából. In R. Hegedűs – O. Nádor (szerk.), 84–97.
- Balogh Judit (2000a), Szófajtan. Az alapszófajok. A főnév. In Keszler B. (szerk.), 127–141.
- Balogh Judit (2000b), Szófajtan. Az alapszófajok. A névszórágózás. In Keszler B. (szerk.), 183–209.
- Bańcerowski, J. (1999a), A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *Magyar Nyelv* **XCIV/2**, 188–195.
- Bańcerowski, J. (1999b), A kognitív nyelvészet alapelvei, *Magyar Nyelvőr* **123/1**, 78–87.
- Bańcerowski, J. (2000a), A kategorizáció és a jelentés a kognitív nyelvelméletben. *Magyar Nyelv* **96**, 35–47.
- Bańcerowski, J. (2000b), A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. *Magyar Nyelvőr* **124/3**, 349–352.
- Bańcerowski, J. (2002a), A természetes nyelv fogalma a nyelvtudományi paradigmák tükrében. *Magyar Nyelvőr* **126/2**, 133–142.
- Bańcerowski, J. (2002b), Kategóriák, kategorizáció és a szavak mögött rejlő világ (világok). *Magyar Nyelv* **XCVIII/2**, 165–173.
- Bańcerowski, J. (2002c), Néhány megjegyzés a nyelv kognitív felfogásához. *Magyar Nyelvőr* **126/ 4**, 459–463.

- Bañcerowski, J. (2004), A szemantikai kutatások a világ nyelvi képének tükrében. VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus. Előadások. <http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/index.html> (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 7.).
- Bañcerowski, J. (2006), A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* **130/2**, 187–198.
- Bañcerowski J. (2008a), A nyelv fogalma a nyelvhasználat tükrében. *Magyar Nyelvőr* **132/2**, 129–150.
- Bañcerowski, J. (2008b), *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához **86**. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski, J. (2009), A nyelvészeti strukturalizmus és kognitívizmus tézisei és alapelvei. *Magyar Nyelvőr* **133/3**, 253–262.
- Bárczi Géza (1963), *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- Bartos Huba (2000), Az inlexiók jelenségek szintaktikai háttere. In F. Kiefer (szerk.), 653–763.
- Beavers, J. – B. Levin – S. W. Tham (2010), The typology of motion expressions revisited. *Journal of Linguistics* Volume **46/2**, 331–377.
- Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (1991, szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Fejes Katalin (2005), Egy versmondattal koreferencialitásának szerveződése (József Attila: Bánat). In K. B. Fejes, *Szintaxis és koreferencialitás*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 75–80.
- Birnbaum, H. (1971/1976), Il componente semantico e le stratificazioni della struttura profonda. In P. Ramat (1976, a cura di), 263–303. (1971. The Semantic Component and Stratified Deep Structure. In H. Birnbaum, Problems of Typological and Genetic Linguistics Viewed in a Generative Framework. De Gruyter Mouton, Berlin, Boston, *Janua linguarum, series minor* **106**, 9–48).
- Bloom, P. – M. A. Peterson – L. Nadel – M. F. Garrett (1996, eds.), *Language and Space*. MIT Press, Cambridge.
- Bodnár Ildikó (2012), Igei kategóriák jellemzése. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* **VII/1**, 15–40.
- Boroditsky, L. (2001), Does language shape thought?: Mandarin and English speakers' conception of time. *Cognitive psychology* **43**, 1–22.
- Boroditsky, L. (2003), Linguistic Relativity. In L. Nadel (ed.) *Encyclopedia of Cognitive Science*. Macmillan Press, London, 917–921.
- Boroditsky, L. (2011), How Language Shapes Thought. The languages we speak affect our perceptions of the world. *Scientific American*, February 2011, 63–65. Available online at <http://www.scientificamerican.com/article/how-language-shapes-thought/> (Accessed on September 7, 2017).
- Boroditsky, L. – A. Gaby (2010), Remembrances of Times East: Absolute Spatial Representations of Time in an Australian Aboriginal Community. *Psychological Science* **21/11**, 1635–1639.
- Boroditsky, L. – L. A. Schmidt – W. Phillips (2003), Sex, syntax and semantics. In D. Gentner and S. Goldin-Meadow (eds.), 61–78.
- Boross Viktor (2010), TEST – TÉR – JELENTÉS 1. *Magyar Nyelvőr* **133/1**, 62–77.
- Bowerman, M. – S. Choi (2003), Space under Construction: Language-specific Spatial Categorization in First Language Acquisition. In D. Gentner and S. Goldin-Meadow (eds.), 387–427.
- Bowerman, M. – S. Levinson (2001, eds.), *Language acquisition and conceptual development*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bresnan, J. (1982, ed.), *The Mental Representation of Grammatical Relations*. The MIT Press, Massachusetts, Cambridge.
- Calabrese, A. (1988), I dimostrativi: pronomi e aggettivi. In L. Renzi (a cura di), 617–631.
- Candelier Michel (2007, ed.), *Plurilingual and Intercultural Competencies. A Framework of Reference for Pluralistic Approaches*. ECML – Council of Europe. (Magyar ford. Horváth József (2008), *Nyelvek és kultúrák találkozása. Referenciakeret a nyelvek és kultúrák pluralisztikus megközelítéséhez*. OFI, Budapest). Letölthető: <http://carap.ecml.at/Portals/11/ECML.Publications.Files/ALC-HU.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 21.).

- CEFR: *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment* (2001), Council of Europe http://www.coe.int/t/dg4/education/elp/elp-reg/cefr_EN.asp (Accessed on September 21, 2017). Magyar változat: *KER: Közös Európai (Nyelvi) Referenciakeret: nyelvtanulás, nyelvtanítás, értékelés* (2002), Európa Tanács http://www.nyak.hu/nyat/doc/ker_2002.asp (Accessed on September 21, 2017).
- Chomsky, N. (1965), *Aspects of the Theory of Syntax*. MA, MIT Press, Cambridge.
- Chomsky, N. (1980), *Rules and Representations*. Oxford, Blackwell
- Chomsky, N. (1985), *Generatív grammatika (Beszélgetések Mitsou Ronat-val)*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Chomsky, N. (2002), *On Nature and Language*. Edited by Adriana Belletti and Luigi Rizzi. Cambridge University Press, New York.
- Chomsky, N. (2007). Biolinguistic Explorations: Design, Development, Evolution. *International Journal of Philosophical Studies* **15/1**, 1–21.
- Cini, M. (2008, a cura di), *Verbi sintagmatici in italiano e nelle varietà dialettali. Stato dell'arte e prospettive di ricerca*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Cinque, G. (1988), La frase relativa, In L. Renzi (a cura di), 443–503.
- Cinque, G. (2010), Mapping Spatial PPs: An Introduction. In G. Cinque – L. Rizzi (eds.) *Mapping Spatial PPs. The Cartography of Syntactic Structures* **6**, Oxford University Press, Oxford, 3–25.
- Cinque, G. (2012), Cognition, Typological Generalizations and Universal Grammar. Available online at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001658> (Accessed on September 8, 2017).
- Comrie, B. (1976), *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Comrie, B. (1981/1983), *Universali del linguaggio e tipologia linguistica. Sintassi e morfologia* (a cura di P. Ramat). il Mulino, Bologna (*Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology*. Basil Blackwell Publisher, Oxford).
- Cordin, P. – A. Calabrese (1988), I pronomi personali. In L. Renzi (a cura di), 535–595.
- Cordin, P. (2010), *Spazio e aspetto nelle perifrasi con il locativo nelle lingue romanze*. Seminario del dottorato di ricerca, Padova 3 giugno (Előadás a Padovai Tudományegyetem Doktori Iskolájának szemináriumán)
- Cordin, P. (2011), *Le costruzioni verbo-locativo in area romanza. Dallo spazio all'aspetto*. De Gruyter, Berlin.
- Cortelazzo Manlio – P. Zolli (1979-1988), *Dizionario etimologico della lingua italiana (DELI)*, 5 voll. Zanichelli, Bologna.
- Croft, W. (1999), Some Contributions of Typology to Cognitive Linguistics, and Vice Versa. In T. Janssen and G. Redeker (eds.) *Foundations and Scope of Cognitive Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin, 61-93.
- Croft, W. (2003), *Typology and Universals. Second edition*. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Croft, W. (2007), Joseph Harold Greenberg. In *Biographical Memoirs*. **90**. Washington, D.C., The National Academies Press, 152–181. Available online at http://www.nap.edu/openbook.php?record_id=12562&page=152 (Accessed on September 8, 2017).
- Croft, W. (2008), Typology and Universals. In M. Aronoff and J. Rees-Miller (eds.) *The Blackwell Handbook of Linguistics*, 2nd edition. Basil Blackwell, Oxford. Draft available online at <http://www.unm.edu/~wcroft/Papers/Typology-Blackwell2ed.pdf> (Accessed on September 8, 2017).
- Croft, W. (2010), Relativity, linguistic variation and language universals. *CogniTextes* [En ligne] **4**, mis en ligne le 17 mars 2010, URL: <http://cognitextes.revues.org/303> (Accessed on September 8, 2017).
- Croft, W. (2015), Grammar: functional approaches. J. D. Wright (ed.) *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, 2nd ed. Elsevier, Oxford. Final draft available at <http://www.unm.edu/~wcroft/Papers/Functionalism-IESBS2ed.pdf> (Accessed on September 8, 2017).

- Croft, W. – K. T. Poole (2008a), Inferring universals from grammatical variation: Multidimensional scaling for typological analysis. *Theoretical Linguistics* **34**, 1–37.
- Croft, W. – K. T. Poole (2008b), Multidimensional scaling and other techniques for uncovering universals. *Theoretical Linguistics* **34/1**, 75–84.
- Crystal, D. (1997/2003), *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest. (A fordítás alapjául szolgáló mű: *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University Press, Cambridge).
- Csépe Valéria – Györi Miklós – Ragó Anett (2008, szerk.), *Általános pszichológia 3. Nyelv, tudat, gondolkodás*. Osiris, Budapest.
- Cseresnyési László (2004), *Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Cubelli, R. – D. Paolieri – L. Lotto and R. Job (2011), The effect of grammatical gender on object categorization. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* **37/2**, 449–460. doi: [10.1037/a0021965](https://doi.org/10.1037/a0021965)
- D'Achille, P. (2010), *L'italiano contemporaneo*. Il Mulino, Bologna.
- Dardano M. – P. Trifone (1997), *La nuova grammatica della lingua italiana*, Zanichelli, Bologna.
- Dehé, N. – R. Jackendoff – A. McIntyre – S. Urban (2002, eds.), *Verb-Particle Explorations*. Mouton de Gruyter, Berlin / New York.
- Dehé, N. (2002), *Particle verbs in English. Syntax, information structure and intonation*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- Dehé, N. (2005), The optimal placement of *up* and *ab* – a comparison. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* **8**, 185–224.
- Dékány Éva (2009), The Nanosyntax of Hungarian Postpositions. *Nordlyd Tromsø University Working Papers in Language and Linguistics* **36/1**, 41–76. Available online at <http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/view/219> (Accessed on September 8, 2017).
- Dékány Éva Katalin (2011), *A profile of the Hungarian DP. The interaction of lexicalization, agreement and linearization with the functional sequence*. Dissertation for the degree of Philosophiae Doctor at the University of Tromsø. Available online at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001418> (Accessed on September 8, 2017).
- Deme László (1959), A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötőszerű használata. *Magyar Nyelv* **LV**, 185–98.
- Dér Csilla Ilona (2005), *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Dezső László (1975), A magyar nyelv típusa. *Magyar Nyelv* **LXXI/3**, 268–274.
- Dezső László (1976), Problemi di tipologia sintattica. In P. Ramat (a cura di), 239–263.
- Dezső László (1982), *Studies in Syntactic Typology and Contrastive Grammar*. Akadémiai kiadó, Budapest.
- Dezső László (1984), A tipológiai karakterológiáról. *Általános nyelvészeti tanulmányok* **XV**, 7–12.
- Dezső László (1986), *Универсальная грамматика и школа Холодовича*. A szerző által rendelkezésemre bocsátott kézirat.
- Dezső László (2004), *A magyar nyelv tipológiai jellemzése*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza.
- Dezső László – Nemser William (1972), Nyelvtipológia és kontrasztív nyelvészet. In M. Horváth – M. Temesi (szerk.), *Összevető nyelvvizsgálat, nyelvoktatás*. Tankönyvkiadó, Budapest, 13–44.
- Diessel, H. (2012), Deixis and demonstratives. In C. Maienborn – K. von Stechow – P. Portner (eds.) *An International Handbook of Natural Language Meaning* **3**. Mouton de Gruyter, Berlin, 2407–2431. Available at https://www.academia.edu/5862885/Deixis_and_demonstratives (Accessed on September 8, 2017).
- Dik, S. C. (1997, 1st ed. 1989), *The Theory of Functional Grammar, Part 1: The Structure of the Clause & Part 2: Complex and Derived Constructions*. Functional Grammar Series **21**. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Dörnyei Zoltán (2014), *Az idegen nyelvet tanulók motiválásának új eszköze: a jövőképzés*. In I. Vančo (szerk.), 243–248.
- D. Mátyai Mária (1991), Az igekötők. In Benkő L. – E. Abaffy E. – Rácz E. (szerk.), 433–441.

- D. Máta Mária (1992), Az igekötők. In Benkő L. – E. Abaffy E. (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 662–695.
- D. Máta Mária (1999), A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* **123/4**, 438–464.
- D. Máta Mária (2002), A névutók és a névutó-melléknevek története. *Magyar Nyelvőr* **126**, 72–87.
- D. Máta Mária (2003a), Az ősmagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 204–234.
- D. Máta Mária (2003b), Az ómagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 393–430.
- D. Máta Mária (2003c), A középmagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 632–663.
- D. Máta Mária (2003d), Az újmagyar kor. Szófajttörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 739–757.
- D. Máta Mária (2003e), Az újabb magyar kor. Szófajttörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 824–931.
- Domonkosi Ágnes (2000), A megszólítás és kapcsolattartás változatai és megítélésük a nem tegeződő viszonyokban. *Magyar Nyelvjárások XXXVIII*, 129–137.
- Dressler, W. U. (1995), Form and Function in Language. In S. Millar – J. L. Mey (eds.) *Proceedings of the First Rasmus Rask Colloquium*. Odense University Press, Odense, 11–36.
- E. Abaffy Erzsébet (2003), Az ősmagyar kor. Hangtörténet. In J. Kiss – F. Pusztai (szerk.), 106–126.
- É. Kiss Katalin (1999), Mi tartozik a névutók osztályába? *Magyar nyelvjárások* **37**, 167–172.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (2003), *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest.
- É. Kiss Katalin (2004), Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* **C**, 15–43.
- É. Kiss Katalin (2006), Mondattan. In F. Kiefer (szerk.), 110–149.
- É. Kiss Katalin (2008), A 80 éves Noam Chomsky és a chomskyánus nyelvészeti forradalom. *Magyar Nyelv* **105/1**, 1–9.
- É. Kiss Katalin (2011), A Jókai-kódex tagadó szerkezetei. In Bakró-Nagy M. – Forgács T. (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 19–35.
- É. Kiss Katalin (2014), Az ómagyar igeidőrendszer. In K. É. Kiss (szerk.), 60–73.
- É. Kiss Katalin (2014, szerk.), *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (2011, szerk.), *Nyelvelmélet és diakronia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba.
- Elekfi László (1979), Hogyan utalunk vissza: őket? azokat? *Magyar Nyelvőr* **103/4**, 421–426.
- Elekfi László (1980a), Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. In Imre S., Szathmári I. és Szűts L. (szerk.) *A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 299–305.
- Elekfi László (1980b), Azokat – őket 1. *Magyar Nyelv* **76/2**, 176–87.
- Elekfi László (1980c), Azokat – őket 2. *Magyar Nyelv* **76/3**, 323–331.
- Europa (2006), *Recommendation 2006/962/EC of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning*. Available at: http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/lifelong_learning/c11090_en.htm (Accessed on September 21, 2017).
- Europa (2010), *Work Programme on the Follow-up of the Objectives of Education and Training Systems in Europe*. Available at: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=uriserv:c11086> (Accessed on September 21, 2017).
- Evans, N. – S. C. Levinson (2009), The myth of language universals: Language diversity and its importance for cognitive science. *Behavioral and Brain Sciences* **32**, 429–492.
- Everett, D. L. (2005), Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã. Another Look at the Design Features of Human Language. *Current Anthropology* **46/4**, 621–646.
- Everett, D. L. (2012), *Language: The Cultural Tool*. Pantheon Books, New York.
- Everett, D. L. (2015), The Role of Culture in the Emergence of Language. In B. MacWhinney and W. O'Grady (eds.) *The Handbook of Language Emergence*. John Wiley & Sons, Inc, Hoboken, NJ, USA, 354–376. DOI: 10.1002/9781118346136.ch16
- Farkas Mária (1986), *A hely- és időhatározós szó szerkezetek kontrasztív vizsgálata a magyar és az olasz nyelvben*. Kandidátusi értekezés, kézirat.
- Farkas Mária (2006), *Aspetti teorico-pratici della contrastività linguistica italo-ungherese. Nuovo manuale*. SZEK JGYF Kiadó, Szeged.

- Fehér Krisztina (2013), Innátizmus? – egy pszicholingvisztikai kérdés és a szociolingvisztika elméleti-módszertana. In Kontra M., Németh M. És Sinkovics B. (szerk.), *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában* (Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia – Szeged, 2012. augusztus 30. – szeptember 1. – előadásaiból). Gondolat Kiadó, Budapest, 137–162.
- Fillmore, C. J. (1968/1978), *Il caso del caso. (The Case for Case.)* In E. Bach – R. T. Harms (eds.) 27–132/1–88.
- Fillmore, C. J. (1975), *Santa Cruz Lectures on Deixis 1971*. Indiana University Linguistics Club, Bloomington Indiana.
- Fogarasi Miklós (1969/1984), *Grammatica italiana del Novecento. Sistemazione descrittiva*. Tankönyvkiadó, Budapest (Seconda edizione riveduta e aggiornata: 1984. Bulzoni Editore, Roma).
- Forgács Tamás (2005), Grammatikálizálódás az igeekötők körében. In Oszkó B. – Sipos M. (szerk.) *Uráli grammatizáló*, BUM 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 88–116.
- Gábor Kata – Héja Enikő (2006), Predikátumok és szabad határozók. In Kálmán L. (szerk.), 135–153.
- Geertz, C. (1973), *The Interpretation of Cultures*. Basic Books, New York.
- Gentner, D. – S. Goldin-Meadow (2003, eds.), *Language in Mind: Advances in the Investigation of Language and Thought*. MA: MIT Press, Cambridge.
- Geröcs Mátyás (2011), Aspektus és igeekötő. A mondat belső időszerkezete a kései ómagyarban. É. Kiss K. – Hegedűs A. (szerk.), 153–170.
- Gibbs, R. W. (1996), What's cognitive about cognitive linguistics? In E. H. Casad (ed.), *Cognitive Linguistics in the Redwoods. The Expansion of a New Paradigm in Linguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 27–55.
- Grandi, N. (2008), *Fondamenti di tipologia linguistica*. Carocci, Roma.
- Greenberg, J. H. (1963, ed.), Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In J. H. Greenberg (ed.) *Universals of Language. Report of a Conference held at Dobbs Ferry, New York, April 13-15, 1961*. The M.I.T. Press, Cambridge, Massachusetts, 58–91. Available online at <https://archive.org/details/universalsoflang00unse> (Accessed on September 18, 2017).
- Greenberg, J. H. (1970/1976), Un approccio quantitativo alla tipologia morfologica della lingua. In P. Ramat (1976, a cura di), 171–193. (1970. A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Language. *International Journal of American Linguistics* 26. 181–194).
- Greenberg, J. H. (1977/1979), *Introduzione alla linguistica*. Torino, Boringhieri (G. Cardona fordítása a következő angol eredetiből: *A New Invitation to Linguistics*. Anchor Press / Doubleday, Garden City, New York).
- Gsell, O. (1982), Las rosas dattan ora – les röses dà forà – le rose danno fuori: Verbalperiphrasen mit Ortsadverb im Rätomanischen und im Italienischen. In H. Sieglind – U. Wandruszka (eds.), *Fakten und Theorien. Festschrift für Helmut Stimm zum 65. Geburtstag*, Tübingen, 71–85.
- Gumpers, J. J. – S. C. Levinson (1996, eds.), *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Halliday, M. A. K. – M. I. M. Matthiessen (revised by) (1985/2014, fourth edition), *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. Routledge, London and New York. (First ed. 1985: *An Introduction to Functional Grammar*. Hodder Arnold, London).
- Haspelmath, M. (1997), *From space to time: Temporal adverbials in the world's languages*. LINCOM EUROPA, Munich.
- Haspelmath, M. (2007), Pre-Established Categories Don't Exist: Consequences for Language Description and Typology. *Linguistic Typology*, 11/1, 119–32.
- Haspelmath, M. (2010), Comparative Concepts and Descriptive Categories in Crosslinguistic Studies. *Language* 86/3, 663–87.
- Hatim, B. (1997), *Communication across Cultures. Translation Theory and Contrastive Text Linguistics*. University of Exeter Press, Exeter.
- Havas Ferenc (2011a), *A prenominitivitás elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. Letölthető a következő címen: http://real-d.mtak.hu/408/4/dc_111_10_doktori_mu.pdf (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 18.)

- Havas Ferenc (2011b), *A prenominitivitás elmélet és alkalmazása az uráli nyelvekre*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Budapest. Letölthető a következő címen: http://real-d.mtak.hu/408/1/dc_111_10_tezisek.pdf (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 18.)
- Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa (2014), *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs Attila (2013), A morfémák története. In É. Kiss K., Gerstner K. és Hegedűs A. (szerk.), *Fejezetek a magyar nyelv történetéből. Egyetemi jegyzet magyar szakos BA-hallgatók részére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pilisccsaba, 47–73.
- Hegedűs Rita (2005), *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs Rita (2006), A magyar nyelv funkcionális megközelítéséből. In Hegedűs R. – Nádor O. (szerk.), 112–125.
- Hegedűs Rita – Nádor Orsolya (2006, szerk.), *Magyar nyelvmester. A magyar mint idegen nyelvi és hungarológiai alapismeretek. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 59. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs Veronika (2006), Hungarian spatial PPs. *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics* 33/2, 220–233 Available online at <http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/viewFile/82/78> (Accessed on September 7, 2014).
- Hegedűs Veronika (2010), The grammaticalization of postpositions in Old Hungarian. Manuscript. Available on line at http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtasz/024_hegedus_digs_kezirat.pdf (Accessed on September 7, 2017).
- Hegedűs Veronika (2014), A névutós kifejezések grammatikálizációja és belső szerkezeti változásai. In É. Kiss K. (szerk.), 154–177.
- Héja Enikő – Gábor Kata (2008), Vonzatok és szabad határozók elkülönítése a magyarban. In Sinkovics B. (szerk.), *Lingdok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged, 43–59.
- Heltai Péter (1988), Contrastive analysis of terminological systems and bilingual technical dictionaries. *International Journal of Lexicography* 1/1, 32–40.
- Holló Dorottya (2008), *Értsünk szót! Kultúra, nyelvhasználat, nyelvtanítás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (2001), A magyar igekötő: nyelvünk kései jövevénye? In Bakró-Nagy M. – Bánréti Z. – É. Kiss K. (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*. Osiris, Budapest, 357–367.
- Hopper, P. J. – E. C. Traugott (1993), *Grammaticalization. Cambridge Textbooks in Linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Horváth Laura (2011), Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In É. Kiss K. – Hegedűs A. (szerk.), 205–223.
- Horváth László (2003), Az ómagyar kor. Szó szerkezet-történet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 430 – 482.
- Hrenek Éva (2014), A haza határozószó igekötővé válásáról. Havas F. – Horváth K. – Kugler N. – Vladár Zs. (szerk.), 121–131.
- Iacobini, C. (2004), Prefissazione. In M. Grossmann and F. Rainer (ed.), *La formazione delle parole in italiano*. Niemeyer, Tübingen, 97–163.
- Iacobini C. (2015), Particle-Verbs in Romance. In P. O. Müller, I. Ohnheiser, S. Olsen, F. Rainer (eds.), *Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe*, De Gruyter, Berlin/New York, 626–658.
- Iacobini, C. & B. Fagard (2011), A diachronic approach to variation and change in the typology of motion event expression. A case study: From Latin to Romance. *Faits de Langues - Les Cahiers* 3, 152–171.
- Iacobini, C. – F. Masini (2006), The emergence of verb-particle constructions in Italian: locative and actional meanings. In *Morphology* 16/2, 155–188.

- Iacobini, C. – F. Masini (2007), Verb-particle constructions and prefixed verbs in Italian: typology, diachrony and semantics. In G. Booij – B. Fradin – A. Ralli – S. Scalise (eds.), *On-line Proceedings of the Fifth Mediterranean Morphology Meeting (MMM5)* (Fréjus, September 15-18, 2005), University of Bologna, Bologna, 157–184.
- Iggesen, O. A. (2013), Number of Cases. In M. S. Dryer & M. Haspelmath (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Leipzig. Available online at <http://wals.info/chapter/49> (Accessed on September 18, 2017)
- Ivány Rozália Eszter – Felhősi Gabriella – Pléh Csaba (2008), A téri referenciakeretek változása az életkorral tipikusan fejlődő és Williams szindrómás gyerekeknél. *Magyar Pszichológiai Szemle* **63/1**, 213–250.
- Jackendoff, R. (1983), *Semantics and Cognition*. MIT Press, Cambridge.
- Jackendoff, R. (1987), *Consciousness and the Computational Mind*. MIT Press, Cambridge.
- Jackendoff, R. (1992), *Languages of the Mind: Essays on Mental Representation*, MIT Press, Cambridge.
- Jackendoff, R. (1996), The architecture of the linguistic-spatial interface. In P. Bloom – M. A. Peterson – L. Nadel – M. F. Garrett (eds.), 1–30.
- Jakab Erika 2012. A kognitív aspektus a magyar mint idegen nyelv oktatásában. A nyelvi relativizmusból fakadó kognitív nehézségek bemutatása egy magyar–német kísérleten keresztül. *Hungarológiai Évkönyv* 13. évf. 1. sz. 69–90
- Jakab István 1976. A magyar igeekötők állományi vizsgálata, *Nyelvtudományi Értekezések* 91., 3–103.
- Jakobson, R. (1959), Fordítás és nyelvészet. In J. Roman (1969), *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó, Budapest, 372–382. A magyar fordítás az On Linguistic Aspects of Translation (A fordítás nyelvészeti vonatkozásai). In A. B. Reuben (ed.) *On Translation*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 232–239, reprint: Galaxy Books, New York, 1966. alapján készült.
- Jakobson, R. (1966/1976), Implicazioni degli universali linguistici per la linguistica. In Ramat, P. (1876, a cura di), 155–171. (1966. Implications of Language Universals for Linguistics. In R. Jakobson, *Selected Writings* vol. II. The Hague, Mouton, Berlin, 580–592).
- Janda, L. A. (2010), Cognitive Linguistics in the Year 2010. *International Journal of Cognitive Linguistics* **1/1**, 1–31.
- Johanson, M. – S. Selimis – A. Papafragou (2009), Cross-Linguistic Biases in the Semantics and Acquisition of Spatial Language. In J. Chandlee – M. Franchini – S. Lord – G.M. Rheiner (eds.) *BUCLD 33: Proceedings of the 33rd annual Boston University Conference on Language Development*, 2 voll. Cascadilla Press, Somerville, MA, Volume 1, 256–265.
- Jónás Frigyes (2001), Sarkalatos pontok a magyar mint idegen nyelv oktatási érendszerében. *Hungarológiai Évkönyv* **2/1**, 105–128.
- J. Soltész Katalin (1959), *Az ősi magyar igeekötők*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Kálmán László (2006), Miért nem vonzanak a régenek? In Kálmán L. (szerk.), 229–247.
- Kálmán László (2006, szerk.), *KB 120 A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kaplan, R. M. – Bresnan, J. (1982), Lexical-Functional Grammar: A Formal System for Grammatical Representation. In J. Bresnan (ed.), 173–281.
- Kenesei István (2006), Szófajok. In Kiefer F. (szerk.), 80–110.
- Kertész András (2000a), A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelv* **XCVI/4**, 402–417.
- Kertész András (2000b), A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* **124/2**, 209–225.
- Keszler Borbála (2000a), A határozószó. In Keszler B. (szerk.), 209–223.
- Keszler Borbála (2000b), A határozók. In Keszler B. (szerk.), 423–444.
- Keszler Borbála (2000, szerk.), *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára (2002), *Kis magyar grammatika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kibédi Varga Áron (2002), Narráció és kommentár. *Világosság* **2/3**, 131–141.
- Kiefer Ferenc (1984), A magyar aspektusrendszer vázlata. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **XV**, 127–149.

- Kiefer Ferenc (1992), Az aspektus és a mondat szerkezete. In Kiefer F. (szerk.), 797–885.
- Kiefer Ferenc (1992, szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (1996), Az igeaspektus areális–tipológiai szempontból. *Magyar Nyelv* **92/3**, 257–268.
- Kiefer Ferenc (2000), A ragozás. In Kiefer F. (szerk.), 569–619.
- Kiefer Ferenc (2000, szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2006a), Eseményszerkezet, aspektus, akcióminőség. In Kálmán L. (szerk.), 153–163.
- Kiefer Ferenc (2006b), *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2006, szerk.), *Magyar nyelv. Akadémiai kézikönyvek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Az igeekötők. In: Kiefer (szerk.), 453–518.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (2003, szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kocsány Piroska (1995), Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Magyar Nyelvőr* **119**, 285–293.
- Komlósy András (1992), Régensék és vonzatok. In Kiefer F. (szerk.), 299–527.
- Korompay Klára (1991), A névszóragozás. In Benkő L. – E. Abaffy E. – Rácz E. (szerk.), 284–318.
- Kövecses Zoltán (2005a), *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- Kövecses Zoltán (2005b), Túl a fogalmi metaforákon. *Áltános nyelvészeti tanulmányok* **21**, 71–88.
- Kövecses Zoltán (2006), *Language, Mind and Culture: a Practical Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Kövecses Zoltán (2009), Versengő metaforaelméletek? *Magyar Nyelv* **105/3**, 271–281.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka (2010), *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kozmács István (2006), Szóképzés. In Kozmács I. – Sipőcz K. (szerk.), 117–136.
- Kozmács István – Sipőcz Katalin (2006, szerk.) *Uralisztika. Uráli nyelvészet*. Bölcsész Konzorcium, Budapest.
- Kracht, M. (2002), On the Semantics of Locatives. *Linguistics and Philosophy* **25**, 157–232.
- Kracht, M. (2003), Against the Feature Bundle Theory of Case. In E. Brandner – H. Zinsmeister (eds.), *New Perspectives on Case Theory*. CSLI Publications, Stanford, 165–190.
- Kracht, M. (2005), The Semantics of Locatives in the Uralic Languages. In J. Fernandez-Vest (ed.), *Les Langues Ouraliennes aujourd'hui. Bibliothèque de l'Ecole des Hautes-Etudes, Sciences Historiques et Philologiques* **340**. Editions Honoré Champion, 145–158.
- Kracht, M. – M. Smith (2005), *On Sequence of Location and Direction*. UCLA, Manuscript. Available online at <http://www.whomes.uni-bielefeld.de/mkracht/html/location8.pdf> (Accessed on September 18, 2017)
- Kugler Nóra (2014), *A grammatika tanítása – kognitív nyelvészeti alapokon*. In Vančo I. (szerk.) 195–240.
- Kugler Nóra (2015), Lehetőségek és akadályok a nyelvtanórai tudáskonstruálásban. *Iskolakultúra* **25/7–8**, 28–35. DOI: 10.17543/ISKKULT.2015.7–8.28
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina (2000), Az alapszófajok. A névmások. In Keszler B. (szerk.), 152–175.
- Laczkó Krisztina (2001), Névmás és referencia. *Magyar Nyelvőr* **125/1**, 103–107.
- Laczkó Krisztina (2003), A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* **127/3**, 314–325.
- Laczkó Krisztina (2004), A névmási rendszer funkcionális keretben. 1. rész. *Magyar Nyelvőr* **128/4**, 469–479.
- Laczkó Krisztina (2005), A névmási rendszer funkcionális keretben. 2. rész. *Magyar Nyelvőr* **129/1**, 78–88.
- Laczkó Krisztina (2006), *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina (2008), Deixis a virtuális térben. In Tátrai Sz. – Tolcsvai Nagy G. (szerk.), *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 212–221.

- Laczkó Krisztina (2009), *Emez emitt, amaz amott*: pontosan hol is? In Keszler B. – Tátrai Sz. (szerk.), *Diskurzus a grammatikában - grammatika a diskurzusban. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 234–243.
- Laczkó Tibor (2000), Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In Kiefer F. (szerk.), 293–409.
- Ladányi Mária (1995), Az igeekötők kapcsolhatóságának feltételeiről, *Nyelvtudományi Közlemények* **94**, 45–85.
- Ladányi Mária (2005), A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In Oszkó B. és Sipos M. (szerk.) *Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli Grammatizáló*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 7–32.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor (2008), *Funkcionális nyelvészet*. In Tolcsvai Nagy G. – Ladányi M. (szerk.), *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 17–58.
- Lakoff, G. – M. Johnson (1980), *Metaphors we live by*. Chicago University Press, Chicago.
- Landau, B. (1996), Multiple geometric representation of objects in languages and language learners. In P. Bloom – M. A. Peterson – L. Nadel – M. F. Garrett (eds.), 317–363.
- Langacker, R. W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I, Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar, Volume II, Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford.
- Langacker, R. W. (2009), Investigations in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics Research* **42**, Mouton de Gruyter, Berlin.
- Langacker, R. W. (2010), Conceptualization, Symbolization, and Grammar. *International Journal of Cognitive Linguistics* **1/1**, 31–63.
- Lawrence, G. P. J. (2010), *Learning About Otherness: a Comparative Analysis of Culture Teaching and Its Impact in International Language Teacher Preparation*. Doctoral thesis. University of Toronto. Available online at https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/24805/6/Lawrence_Geoffrey_PJ_201006_PhD_thesis.pdf (Accessed on September 18, 2017)
- Lehmann, C. (1985), Grammaticalization: Synchronic variation and diachronic change. *Lingua e Stile* **20**, 303–318.
- Lehmann, W. P. (1974), *Proto-Indo-European Syntax*. University of Texas Press, Austin and London.
- Lengyel Klára (1997), Töprengés a birtokos névmásokról. *Magyar Nyelvőr* **121**, 487–489.
- Lengyel Klára (2000), Az alapszófajok. A melléknév. In Keszler B. (szerk.), 142–152.
- Levinson, S. C. (2003a), Spatial language. In L. Nadel (ed.) *Encyclopedia of Cognitive Science*. Nature Publishing Group, London, 131–137.
- Levinson, S. C. (2003b), *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Levinson, S. C. – S. Kita – D. B. M. Hauna – B. H. Rasch (2002), Returning the tables: language affects spatial reasoning. *Cognition* **84/2**, 155–188. doi:10.1016/S0010-0277(02)00045-8
- Levinson, S. C. – S. Meira and the Language and Cognition Group, Max Planck Institute for Psycholinguistics (2003), Natural concepts in the spatial topological domain – adpositional meanings in crosslinguistic perspective: an exercise in semantic typology. *Language* **79/3**, 485–516. Available online at http://pubman.mpg.de/pubman/item/escidoc:58578:2/component/escidoc:58579/Levinson_2003_natural.pdf (Accessed on September 19, 2017)
- Levinson, S. C. (2004), Deixis. In L. R. Horn – G. Ward (eds.) *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford, 97–121.
- Levinson, S. C. – D. P. Wilkins (2006, eds.) *Grammars of Space. Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Longobardi, G. (1988), I quantificatori. In L. Renzi (a cura di), 645–698.

- Lonzi, L. (1991), Il sintagma avverbale. In L. Renzi – G.P. Salvi (a cura di), *Grande grammatica italiana di consultazione. Volume II. I sintagmi verbale, aggettivale, avverbale. La subordinazione*. Il Mulino, Bologna, 341–415.
- Lucy, J. A. (1996), The scope of linguistic relativity: an analysis and review of empirical research. In J. J. Gumpers – S. C. Levinson (eds.), 37–70.
- Lucy, J. A. (1997), Linguistic Relativity. *Annual Review of Anthropology* **26**, 291–312.
- Lucy, J. A. (2000), Introductory comments. In S. Niemeier – R. Dirven (eds.) *Evidence for Linguistic Relativity. Current Issues in Linguistic Theory 198*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, ix–xxi.
- Lukács Ágnes – Szamarasz Vera Zoé (2014), Téri nyelv. In Pléh, Cs. – Lukács, Á. (szerk.), 2. kötet, 877–917.
- Lyons, J. (1977), *Semantics 2*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Marotta, G. (2010), Introduction. Why *Space in Language*? The Reasons for a Meeting. In G. Marotta – A. Lenci – L. Meini – F. Rovai (eds.), *Space in Language. Proceedings of the Pisa International Conference*. Edizioni ETS, Pisa, 11–29.
- Masini, F. (2005), Multi-word Expressions between Syntax and the Lexicon: the Case of Italian Verb-particle Constructions. *SKY Journal of Linguistics* **18**, 145–173.
- Masini, F. (2006), Diacronia dei verbi sintagmatici in italiano. *Archivio Glottologico Italiano* **XCI** /1, 67–105.
- Máté Jakab (1997), *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Máté Jakab (1998), *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Miller, G. A. (2003), *The cognitive revolution: a historical perspective*. *TRENDS in Cognitive Sciences* **7**, 141–144.
- M. Korchmáros Valéria (1998), *Mondattan I. Deme László egyetemi előadásai alapján*. JATEPress, Szeged.
- M. Korchmáros Valéria (2006), *Lépésenként magyarul. Magyar nyelvtan nem csak magyaroknak*. Szegedi Tudományegyetem, Hungarológia központ, Szeged.
- Meini, L. (2009), *Dimensioni dello spazio nelle preposizioni. Uno studio empirico sull'italiano L2*. Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, Pisa.
- Nádasdy Ádám (2007), Hol és hova. In *Magyar Narancs* **2007/03/29**. Letölthető: http://seas3.elte.hu/delg/publications/modern_talking/101.html (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 19.)
- Nishizawa-Kothencz Gabriella Szilvia (2014), Rendelkeznek-e a toldalékok jelentéssel? In Havas F. – Horváth K. – Kugler N. – Vladár Zs. (szerk.), 47–55.
- O'Dowd, R. (2006), The Use of Videoconferencing and E-mail as Mediators of Intercultural Student Ethnography. In J. A. Belz – S. L. Thorne (eds.) *Internet-Mediated Intercultural Foreign Language Education*. Thomson & Heinle, Boston, 86–121.
- Pais Dezső (1959), Az igeekötők mivoltához és keletkezéséhez. *Magyar Nyelv* **55**, 181–184.
- Pantcheva, M. (2009), Directional Expressions Cross-linguistically: Nanosyntax and Lexicalization. *Nordlyd Tromsø University Working Papers in Language and Linguistics* **36/1**, 7–39. Available online at <http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/viewFile/214/208> (Accessed on September 19, 2017).
- Pantcheva, M. (2010), The syntactic structure of Locations, Goals, and Sources. *Linguistics* **48/5**, 1043–1081.
- Pantcheva, M. (2011), Decomposing Path: The Nanosyntax of Directional Expressions. Ph.D. thesis, University of Tromsø. Available online at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001351> (Accessed on September 19, 2017).
- Papafragou, A. (2010), Source-Goal Asymmetries in Motion Representation: Implications for Language Production and Comprehension. *Cognitive Science*, **34/6**, 1064–1092. DOI: 10.1111/j.1551-6709.2010.01107.x
- Pásztor Emil (2000), Határozószóink szótári világa. *Magyar Nyelv* **XCVI/4**, 459–465.

- Pataki Pál (1984), A francia *subjonctif* és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **XV**, 207–218.
- Pátrovics Péter (2002), Néhány gondolat a magyar igeekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőségjelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr* **126/4**, 481–489.
- Pátrovics Péter (2012), Az igeaspektus képe az anyanyelvű és nem anyanyelvű nyelvhasználóknál – Lehetséges-e a nagy aspektuselmélet? In Bárdosi V. (szerk.), *A szótól a szövegig. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai. Budapest, 2011. június 21–22*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 207–215.
- Peregy Márta (2008), Mikor kötelezők a szabad határozók? In Sinkovics B. (szerk.) *Lingdok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai. Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged*, 157–181.
- Péter Mihály (2008), Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* **104/1**, 1–11.
- Pethő József (2011), A figura-alap viszony a nyelvben és a nyelvéírásban, *Magyar Nyelvőr* **135/2**, 187–194.
- Petőfi S. János (1990), Szemiotikai textológia – didaktika. In Petőfi S. J. – Békési I. (szerk.), *Szemiotikai szövegtan I. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése*. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis: series linguistica, litteraria et aesthetica. JGYTF Kiadó, Szeged, 7–17.
- Pinker, S. (1994/2006, második, javított kiadás). *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex, Budapest, (1994: *The Language Instinct. (How the Mind Creates Language)*).
- Pléh Csaba – Radics Katalin (1976), "Hiányos mondat", pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **XI**, 261–277.
- Pléh Csaba – Lányi Gusztáv (1984), A "kognitív forradalom" és a magyar pszichológia. *Valóság* **7**, 12–28.
- Pléh Csaba (2000), A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In Kiefer F. (szerk.), 951–1020.
- Pléh Csaba – Király Ildikó – Racsmány Mihály (2001), Mesterséges téri kifejezések elsajátítása. In Pléh Cs. – Lukács Á. (szerk.), *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris Kiadó, Budapest, 153–166.
- Pléh Csaba – Király Ildikó – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály (2003), A tér a szavak világában. In Lukács Á. – Király I. – Racsmány M. – Pléh Cs. (szerk.), *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat, Budapest, 7–29.
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes (2014), *Pszicholingvisztika I-2*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Radkevich N. V. (2010), *On Location: the Structure of Case and Adpositions*. PhD Dissertation, University of Connecticut. Available online at <http://scholar.harvard.edu/radkevich/files/full-disser-2.pdf> (Accessed on September 19, 2017)
- Rákosi György (2009), Én, magam, önmagam. In Maleczki M. és Németh T. E. (szerk.), *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 179–196.
- Rákosi György (2011), Összetett visszaható névmások a magyarban. In Bartos H. (szerk.), *Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **XXIII**. Budapest, Akadémiai Kiadó, 351–377.
- Ramat, P. (1976, a cura di), *La tipologia linguistica*. Il Mulino, Bologna.
- Ramat, P. (1984), *Linguistica tipologica*. Il Mulino, Bologna.
- Regier, T. and P. Kay (2009), Language, thought, and color: Whorf was half right. *Trends in Cognitive Sciences* **13/10**, 439–46.
- Renzi, L. (1976), Histoire et objectifs de la typologie linguistique. In H. Parret (ed.), *History of Linguistic Thought and Contemporary Linguistics*. Walter de Gruyter Verlag, Berlin – New York, 633–657 (Italian version: Storia e obiettivi della tipologia linguistica. In P. Ramat (a cura di), 47–79).
- Renzi, L. (1988, a cura di), *Grande grammatica italiana di consultazione. Volume I. La frase. I sintagmi nominale e preposizionale*. Il Mulino, Bologna.
- van Riemsdijk, H. (1990), Functional prepositions. In H. Pinkster – I. Genée (eds.), *Unity in Diversity: Papers Presented to Simon C. Dik on his 50th Birthday*. Foris, Dordrecht, 229–241.

- Rizzi, L. (1988), Il sintagma preposizionale. In L. Renzi (a cura di), 507–535.
- Rózsavölgyi Edit (1989), Distribuzione dei pronomi anaforici nell'espressione dell'oggetto definito. *Quaderni Patavini di Linguistica. Monografie* 6, 307–318.
- Rózsavölgyi Edit (2006), Riflessioni sulla classificazione dei suffissi nominali in ungherese. Indagine morfologica. *Padua Working Papers* N. uno.
- Rózsavölgyi Edit (2008), A névmási tárgy az olaszban és a magyarban. Összehasonlító tipológiai elemzés (Pronominal object in Italian and Hungarian. Comparative typological analysis), *Nyelvtudományi Közlemények* 105, 193–218.
- Rózsavölgyi Edit (2013a), A Web 2.0 kihívása az idegennyelv-oktatásban a nyelvhasználói készségek fejlesztése terén (The challenges offered by Web 2.0 tools in the improvement of L2 students' communication skills). *Hungarológiai Évkönyv* 14, 77–88. Letölthető: http://epa.oszk.hu/02200/02287/00014/pdf/EPA02287_hungarologiai_evkonyv_2013_14.pdf (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 19.).
- Rózsavölgyi Edit (2013b), A nyelvi és az interkulturális kompetencia fejlesztése az eTandem keretein belül. In Ladányi M. – Vladár Zs. – Hrenek É. (szerk.), *MANYE XXIII. Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák I-II.* MANYE – Tinta Könyvkiadó, Budapest, II./383–388.
- Rózsavölgyi Edit – F. Benucci (1994), La personalità degli impersonali. *Giano Pannonio. Annali italo-ungheresi di cultura* 5, 123–177.
- Salvi, G.P. – L. Vanelli (2004), *Nuova grammatica italiana*, Il Mulino, Bologna.
- Sárosi Zsófia (2003a), Az ősmagyar kor. Morfématörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 129–173.
- Sárosi Zsófia (2003b), Az ómagyar kor. Morfématörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 352–372.
- Sárosi Zsófia (2003c), A középmagyar kor. Morfématörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 610–618.
- Sárosi Zsófia (2003d), Az újmagyar kor. Morfématörténet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 719–725.
- Schwarze, C. (1985), 'Uscire' e 'andare fuori': struttura sintattica e semantica lessicale. In A. Franchi de Bellis – L. M. Savoia (a cura di), *Sintassi e morfologia della lingua italiana d'uso. Teorie e applicazioni descrittive. Atti del XXIV Congresso Internazionale della Società di Linguistica Italiana (Urbino, 11-13 settembre 1983)*. Bulzoni, Roma, 355–371.
- Sera, M. D. – C. A. H. Berge – J. del Castillo Pintado (1994), Grammatical and conceptual forces in the attribution of gender by English and Spanish speakers. *Cognitive Development* 9/3, 261–292.
- Serianni L. (1989/2005), *Grammatica italiana*. UTET Libreria, Torino.
- Serianni L. – A. Castelvechi (1997/2000), *Italiano. Grammatica, sintassi, dubbi*. Garzanti, Milano.
- Shibatani, M. – T. Bynon (1995, eds.), *Approaches to Language Typology*, Calendon Press, Oxford.
- Simone, R. (1997), Esistono verbi sintagmatici in italiano? In T. De Mauro – V. Lo Cascio (a cura di), *Lessico e Grammatica: Teorie linguistiche e applicazioni lessicografiche*. Bulzoni, Roma, 155–170.
- Simone, R. (2008), I verbi sintagmatici come costruzione e come categoria. In M. Cini (a cura di), 13–31.
- Simonyi Zsigmond (1889), *A magyar nyelv. A művelt közönségnek. Második kötet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Sipőcz Katalin (2003), A magyar mint finnugor nyelv. In Kiefer F. – Siptár P. (szerk.), *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 21–39.
- Skalička, V. (1967/1976), Tipologia linguistica e sviluppo linguistico. In P. Ramat (1976, a cura di), 109–115 (1967. Sprachtypologie und Sprachentwicklung. *Janua linguarum, series maior* XXXIII/III. The Hague, Mouton, 1827–1831).
- Slobin, D. I. (1991), Learning to Think for Speaking: Native Language, Cognition, and Rhetorical Style. *Pragmatics* 1/1, 7–25.
- Slobin, D. I. (1996), From "thought and language" to "thinking for speaking". In J. J. Gumpers – S. C. Levinson (eds.), 70–97.
- Slobin, D. I. (2003), Language and thought online: Cognitive consequences of linguistic relativity. In D. Gentner – S. Goldin-Meadow (eds.), 157–191.

- Slobin, D. I. (2004), The many ways to search for a frog: Linguistic typology and the expression of motion events. In S. Strömquist & L. Verhoeven (eds.), *Relating Events in Narrative. Vol 2. Typological and contextual perspectives*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ., 219–257.
- Slobin, D. I. (2008), Relations between Paths of Motion and Paths of Vision: A Crosslinguistic and Developmental Exploration. In V. M. Gathercole (ed.), *Routes to Language: Studies in Honor of Melissa Bowerman*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ, 197–221.
- Slobin, D. I. – G. van der Velde (2005), Thinking for speaking. In *Qualia* 2/2, 13–17.
- Song, J. J. (2001), *Linguistic Typology: Morphology and Syntax*. Pearson Education Limited, Harlow.
- Surányi Balázs (2009), Problémaeltolódások a generatív nyelvészetben: mi minimális a minimalizmusban? *Nyelvtudományi Közlemények* 106, 258–265. Letölthető: <http://www.nytud.hu/nyk/106/258%20Suranyi.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 19.)
- Svenonius, P. (2006), The emergence of Axial Parts. *Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics* 33/1, 50–77. Available online at <http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/viewFile/85/81> (Accessed on September 19, 2017)
- Svenonius, P. (2012), Structural Decomposition of Spatial Adpositions. Text of a talk presented at a conference in Bochum. Available at <http://ling.auf.net/lingbuzz/001776> Accessed on September 19, 2017.
- Szathmári István (2001), Kognitív nyelvészet. A Dunánál: magyarok a 20. században (1918–2000) CD-ROM. Enciklopédia Humana Egyesület, Budapest. Letölthető: <http://mek.niif.hu/01900/01906/html/index428.html> (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 19.)
- Szelid Veronika Petra (2007), *Szerelm és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest. Letölthető: <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/szelidveronika/diss.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 19.)
- Szépe György (1991), Hátam mögött. In Hajdú M. – Kiss J. (szerk.), *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE Magyar nyelv- és nyelvészeti Társaság, Budapest, 613–616.
- Szépe György (1999), A magyar morfológiai elemek sorrendjéről. *Magyar Nyelvjárások* 37, 410–424.
- Szépe György (2003), Elmélkedések a névmásokról és a paradigmáról. *Köszöntő könyv Nyirkos István 70. születésnapjára. Magyar nyelv- és nyelvészeti Társaság* 37, 559–563.
- Szeverényi Sándor (2006), Igeidő és aspektus. In Kozmács I. – Sipőcz K. (szerk.), 92–110.
- Szilágyi N. Sándor (1996), *Hogyan teremtsünk világot. Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- Szili Katalin (1985), Az igeidő és az igeidőző ige mibenlétéről. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 7, ELTE BTK Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, Budapest.
- Szili Katalin (1995), Az igeidőző ige képzéséről: elméleti fejtegetések és gyakorlati vizsgálatok. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 32. ELTE BTK Központi Magyar Nyelvi Lektorátus, Budapest.
- Szili Katalin (2000) Lehet-e ezt megtanítani? Az igeidőző tanításának kérdéséhez. *Intézeti Szemle* XXII/1, Magyar Nyelvi Intézet, Budapest, 60–71.
- Szili Katalin (2001), A magyar főnévi esetrendszer sajátosságairól (a magyar mint idegen nyelv tanításának szempontjait is tekintve). *Hungarológiai Évkönyv* 2/1, 34–51.
- Szili Katalin (2004), *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szili Katalin (2006), A magyar mint idegen nyelv tanítása az ezredfordulón (Feladatok, kihívások és válaszok). In Hegedűs R. – Nádor O. (szerk.), 145–160.
- Szili Katalin (2007), Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131, 1–17.
- Szűcs Tibor (1999), *Magyar-német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában (a magyar mint idegen nyelv és kultúra közvetítésében)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szűcs Tibor (2004), A közel-távolság szembenállás jelentősége a magyar nyelv rendszerében. *Hungarológiai Évkönyv* 5, 163–173.
- Szűcs Tibor (2006), A kontrasztív nyelvészet szerepe a magyar mint idegen nyelv tanításában. In Hegedűs R. – Nádor O. (szerk.), 97–112.

- Szűcs Tibor (2009), A kontrasztív nyelvészet és a fordításkritika viszonyáról. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* **LIII/1**, 61–70.
- Takács Edit (2012), A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* **136/3**, 325–335.
- Talmy, L. (1985), Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In T. Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description*, vol. 3: *Grammatical Categories and the Lexicon*, Cambridge University Press, Cambridge, 57–149.
- Talmy, L. (1991), Path to realization: a typology of event conflation. In L. A. Sutton – C. Johnson – R. Shields (eds.), *Papers of the Seventeenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, Berkeley Linguistics Society, Berkeley, 480–520.
- Talmy, L. (1996/2000) Fictive motion in language and “ception.” In L. Talmy (2000) Vol. 1, 99–175. (1996. Fictive motion in language and “ception.” In P. Bloom – M. A. Peterson – L. Nadel – M. F. Garrett (eds.), 211–276).
- Talmy, L. (2000) *Toward a cognitive semantics. Volume 1: Concept structuring systems. Volume 2: Typology and process in concept structuring*. The MIT Press, Cambridge.
- Talmy, L. (2005), Interview: A windowing to conceptual structure and language. Part 1: Lexicalisation and typology [Written interview by Talmy on his work conducted by Iraide Ibarretxe Antuñano]. *Annual Review of Cognitive Linguistics* **3**, 325–347.
- Talmy, L. (2009), Main verb properties and equipollent framing. In J. Guo – E. Lieven – N. Budwig – S. Ervin-Tripp – K. Nakamura – S. Ozcaliskan (eds.) *Crosslinguistic Approaches to the Psychology of Language: Research in the Tradition of Dan Isaac Slobin*. Psychology Press, New York, 389–402.
- Tátrai Szilárd (2000), Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége. Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére. *Magyar Nyelvőr* **124/2**, 226–238.
- Tátrai Szilárd (2004), A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* **128/4**, 479–494.
- Tátrai Szilárd (2010), Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* **134/2**, 211–233.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1999), Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* **XCIV/2**, 154–165.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2000a), Kérdések a koreferenciáról. In Dobi E. – Petőfi S. J. (szerk.) *Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió. Officina Textologica 4*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 11–35.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2000b), Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *Magyar Nyelv* **96/3**, 282–295.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2001), *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2011), RAJTA és BENNE: Két rokon helyviszony jelentéséről. In Kovács I. – Vančóné Kremmer I. (szerk.), *A csitári hegyek alatt: Írások Sándor Anna tiszteletére*. Arany A. László Polgári Társulás, Nyitra, 215–225.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013a), Az igekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* **109**, 187–226.
- Tolcsvai Nagy Gábor (2013b), *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris, Budapest.
- Tolcsvai-Nagy (2014a), *A funkcionális kognitív nyelvészeti program az anyanyelvi és a második nyelvi oktatásban*. In Vančo I. (szerk.), 85–104.
- Tolcsvai-Nagy (2014b), *Megismerés és nyelv az anyanyelvi oktatásban*. In Vančo I. (szerk.), 105–118.
- Tomasello, M. (2003), *Constructing a language: a usage-based theory of language acquisition*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Tomasello, M. (1999/2005), *Le origini culturali della cognizione umana*. Il Mulino, Bologna. (1999. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Harvard University Press, Harvard).
- Tompá József (1985), *Kleine ungarische Grammatik*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trifone P. – M. Palermo (2000/2014, 3° ed.), *Grammatica italiana di base*. Zanichelli, Bologna.
- Tversky, B. – H. H. Clark (1993), Prepositions are not places. *Behavioral and Brain Sciences* **16**, 252–253.
- Vajda József (1972), A kontrasztív elemzés szerepe a nyelvészeti kutatásokban. *Létiünk* II/3–4, 101–108. Letölthető: http://adattar.vmmi.org/cikkek/1369/08_vajda_a_kontrasztiv1972.pdf (Utolsó hozzáférés: 2017. szeptember 19.).

- Vančo Ildikó (2014, szerk.), *Funkcionális és kognitív nyelvpedagógia. Szöveggyűjtemény*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- Vanelli, L. (1995), La deissi. In L. Renzi – G.P. Salvi – A. Cardinaletti (a cura di), *Grande grammatica italiana di consultazione. Volume III. Tipi di frase, deissi, formazione delle parole*. Il Mulino, Bologna, 261–375.
- Veres-Guáspiel, A. (2011), A tegező és a nemtegező formák használata a magyar és a lengyel egyetemisták nyelvében. Néhány felmerülő kérdés. *THL2* **2011/1–2**, 38–55.
- Vicario, F. (1997), *I verbi analitici in friulano. Materiali Linguistici n. 20*. Franco Angeli, Milano.
- Vicario, F. (2008), Verbi sintagmatici e organizzazione di spazio cognitivo. In M. Cini (a cura di), 31–41.
- Vinay, J. P. and J. Darbelnet (1958/2000), A Methodology for Translation. (An excerpt from *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. Trans. and eds. J. C. Sager & M. J. Hamel, John Benjamins, Amsterdam, 1995. First published as *Stylistique Comparée du Français et de l'Anglais. Méthode de traduction*. In L. Venuti (1958, ed.), *The Translation Studies Reader*. Routledge, London, 84–93).
- Wacha Balázs (1989a), A folyamatos – nem folyamatos szembenállásról. *Általános nyelvészeti tanulmányok* **XVII**, 279–328.
- Wacha Balázs (1989b), Az aspektualitás a magyarban, különös tekintettel a folyamatosságra. In Rácz E. (szerk.), *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 219–282.
- Wacha Balázs (2001), Időbeliség és aspektualitás a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* **149**, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wienold, G. & C. Schwarze (2002), The Lexicalization of Movement Concepts in French, Italian, Japanese and Korean: Towards a Realistic Typology. *Arbeitspapier* **112**, Fachbereich Sprachwissenschaft der Universität Konstanz, Konstanz.
- Winawer, J. – N. Witthoft – M. C. Frank – L. Wu – A. R. Wade and L. Boroditsky (2007), Russian blues reveal effects of language on color discrimination. *PNAS* **104/19**, 7780–7785.
- Zaicz Gábor (2006), *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. A magyar nyelv kézikönyvei XII*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Zemplén Gábor – Gervain Judit (2008), Miért (nem) empirikus tudomány a generatív nyelvészet? In Gervain J. – Pléh Cs. (szerk.), *A láthatatlan nyelv*. Gondolat Kiadó, Budapest, 134–169.
- Zsilinszky Éva (2003), Az ősmagyar kor. Szókészlet-történet. In Kiss J. – Pusztai F. (szerk.), 173–204.
- Zsoldos Olga (2011), *Portugál ige – Spanyol ige – Magyar ige. Két tanulmány az egybevető nyelvészet tárgyköréből*. Typotex, Budapest.
- Zwarts, J. (2010), A hierarchy of locations: Evidence from the encoding of direction in adpositions and cases. *Linguistics* **48/5**, 983–1009. Available online at <http://www.hum.uu.nl/medewerkers/j.zwarts/EncDir.pdf> (Accessed on September 19, 2017).